

HURBÁN

IMPRESSZUM

Főszerkesztő: **Zima András**

Felelős szerkesztő: **Jakab Attila**

Szerkesztőség: **Lénárt András, Glässer Norbert, Olosz Levente**

Olvasószerkesztő: **Fekete Ildikó**

Grafika: **Csizik Balázs**

Tudományos tanácsadó testület:

**Barna Gábor, Frojimovics Kinga, Gecsényi Lajos, Novák Attila, Simon Attila, A. Sajti Enikő,
Toronyi Zsuzsanna, Gárdonyi Máté**

Szerkesztőségi e-mail:

hurban@hdke.hu

Kiadó:

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány
1094 Budapest, Páva utca 39.

ISSN 3004-023X (online)

Együttélés, összeomlás, újrakezdés

2024 / 2

Tartalomjegyzék

Szerkesztőségi ajánló

5

Tanulmányok

A. Blokk: „Elválasztva a társadalomtól – A zsidó gettók Európában és Magyarországon.” A Holokauszt Emlékközpont és az Eötvös Loránd kutatási Hálózat közös konferenciája, Budapest, 2021. október 19–20.*

Frojimovics Kinga: Gettósítás a vidéki Magyarországon 1944-ben 6-13.

*Gidó Attila: Gettók és gyűjtőtáborok Észak-Erdélyben.
Kísérlet a fogalomhasználat újragondolására* 14-25.

Csonka Laura: A nemzetközi gettó létrehozásának sajátosságai 26-37.

Pejin Attila: Gettók a Délvidéken 38-45.

Fedinec Csilla: Jacob Lili hazája 46-60.

Jakab Attila: Zsidónak minősített keresztények és gettósítás 1944-ben 62-74.

B. Blokk: Varia

*Beke Tamás: A norvég zsidóság rövid története. I: A vikingkori irodalmi emlékektől
a dán-norvég perszónálunióig* 76-84.

*Vojcsik M. Johanna: Magyar női deportáltak Sachsenhausen külső táborában II.
A hadiipar túlélése nőként* 86-97.

*Paroz, Jean-François: An International Humanitarian Diplomacy: The Protection
Operation of the Jews of Budapest in 1944 – 1945* 98-133.

* A konferencia angol nyelvű tanulmányai a Hurbán 2023/2 számában jelentek meg.

Recenziók:

- Ábrahám Vera: *Szegedtől Jeruzsálemig. A Löw könyvtár története.* Szeged, 2022. (Jakab Attila) **134-135.**
- Egy pozsonyi orthodox izraelita apa intelmei és tanácsai.
Fleischmann Izrael: *Egy fény a szorongatásban.* Szerkesztette: Villányi Benjámin. Villányi Kiadó, Budapest, 2023. (Glässer Norbert – Zima András) **136-138.**
- Lantos Péter: *A fiú, aki nem akart meghalni.* Fordította Miks-Rédai Viktória. Kolibri, Budapest, 2023. (Goldmann Márta) **140-141.**
- Boros Anikó: *Pusztavám 1944. Tanú(ság) – vallomás – emlékezet.* Pécs, 2022. (Beke Zsolt) **142-145.**
- Kende Tamás: *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztéhlo Gábor emlékezetében.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. (Olosz Levente) **146-149.**
- Szívós Erika: *Hétker, Zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.* Korall, Budapest. 2022. (Ádám István Pál) **150-153.**
- Cyruľnik, Boris: *Farkasokkal üvöltők. Öntudat kontra szolgaszellem.* Ford. N. Kiss Zsuzsa. Corvina, Budapest, 2023. (Jakab Attila) **154-156.**

A hurbán pusztulást jelent. A kifejezést hagyományosan a jeruzsálemi Szentély pusztulására használták. A szó a spanyol kiűzetést is jelölte. Az orthodox zsidóság a vészidőkre is alkalmazta a kifejezést. A pusztulás viszont önmagában történeti és szociokulturális síkon nehezen értelmezhető, csupán erkölcsi következtetések vonhatók le belőle. Az induló folyóirat célja differenciáltan – korszakonként tagoltan, azok kontextusának figyelembevételével – szemlélni azokat a jelenségeket, amelyek a közép-európai, és a vele érintkező térségek zsidóságainak életében a Soá idején az összeomláshoz vezetett. A periodika nagy hangsúlyt kíván fektetni az együttélés kérdéseire, melyet a társadalmi struktúrával, mint kontextussal együtt változónak tekint. A holokausz története nem zárható le a közösségek pusztulásával. A visszatérők újrakezdési stratégiái ugyanúgy kiemelt figyelmet érdemelnek. A zsidó közösségek a mártíriumot évszázadokon keresztül tudatosan mutatták fel, mint az Örökkévaló nevének megszentelését (kidus Hasém), ezáltal a pusztulás közösségi értékmegerősítő és kohéziós erőt keltő jelentéssréteget is kapott. A múlt eseményei az általános emberi együttélés mintázataiban számunkra is útbaigazító és összetartó erővel bírhatnak. Ezért a folyóirat helyet kíván adni a memorbuch-elemzéseknek, a visszaemlékezés és a narrativitás kérdésének, valamint a holokauszról, s általában a genocídiumokról szóló alkotások művészetszociológiai vizsgálatának is.

A magyarországi zsidóság a Soá előtt egy közép-európai zsidó világ részét képezte, ugyanakkor az ország határterület is volt. Egyfelől otthont adott a német-cseh-morva gyökerű askenázi rítusú zsidóságnak, másfelől – az országban megjelenő Habsburg galíciai zsidóság révén – a kelet-európai zsidósággal is érintkezett. Balkáni határain túl pedig már az Oszmán Birodalom szefárd zsidósága volt található. A folyóirat kitekintést nyújt a közép-európaiság mellett ezekre a déli és keleti területekre is.

Hurbán: együttélés – összeomlás – újrakezdés c. folyóirat célja hazai és külföldi tudományos eredmények közlése és bemutatása, helyi közösségtörténeti kutatások segítése és a holokauszmemorizációkhoz kötődő hírek szemlézése. Első számunk egyúttal a HDKE munkatársainak bemutatkozó lapszáma is. Szerzőink a saját kutatási területükön elért új eredményeiket jelenítik meg. Tudatosan tükrözi a stáb sokszínűségét a fogalmi keretek és a megközelítések sokfélesége, amelyből a periodika interdiszciplináris megközelítése is adódik.

Gettósítás a vidéki Magyarországon 1944-ben

Magyarország zsidó lakosságának jogi értelemben vett kirekesztése a társadalom egészéből már a Holocaust első magyar fázisában megtörtént, 1938 és 1942 között, az ún. zsidótörvények által.¹

1944. március 19-ét, az ország német megszállását követően, a Holocaust „német fázisában”, került sor a magyarországi zsidók nagyrésznének fizikai kirekesztésére. E német fázis jellegzetessége volt, hogy bár az ország zsidó lakosainak sorsa a megszálló német hatóságok akarata szerint alakult, kifosztásuk, gettóba zárásuk, és végül deportálásuk a magyar hatóságok tevékenysége nélkül nem valósulhatott volna meg. A magyar hatóságok pedig nem csupán időszakos jelleggel, alkalmyszerűen vállalkoztak a viszonylag kevés emberrel rendelkező megszálló német szervek megsegítésére, hanem a teljes magyar közigazgatás végig tevékenyen közreműködött a zsidók kifosztásában, gettóba és gyűjtőtáborokba zárásában és deportálásában.

A magyar állami szervek, élen a kormánnyal és a minisztériumokkal, rendeletek sorával biztosították a zsidók kifosztását és fizikai elkülönítését egészen a deportálásukig. E rendeletek végrehajtásában tevékenyen részt vettek a magyar közigazgatás minden szintjének tisztviselői, a kormány tagjaitól kezdve a minisztériumi tisztviselőig, a megyei és városi hivatalnokokig, beleértve a csendőrség és a rendőrség képviselőit is, szinte mindenki. Karsai László mintegy 200 ezer főre teszi a kormány zsidóellenes politikájában aktívan közreműködő állami tisztviselők számát.²

A GETTÓSÍTÁS MENETE: A RENDELETEKTŐL A DEPORTÁLÓ VONATOKIG

A fizikai elkülönítés első, kézzel fogható jele „a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában” kiadott 1240/1944 ME. rendelet volt, mely 1944. március 31-én jelent meg. E rendelet a gettósítás szempontjából is lényeges, mivel a gettóba költözés hivatalosan azokra vonatkozott, akik kötelesek voltak megkülönböztető jelzést viselni. A rendelet értelmében április 5-től minden hatodik életévét betöltött, zsidónak minősített személy, egy felső ruhadarabja bal mellrészére varrt 10x10 cm átmérőjű kanárisárga színű, szövet hatágú csillagot volt köteles viselni, ha házon kívül tartózkodott.³ Tehát a hat év alatti gyerekek nem voltak kötelesek hordani a sárga csillagot. Rajtuk kívül mentesültek a csillag viselése alól többek között az első világháborús tetteikért különböző kitüntetésben részesült zsidók, a 75 százalékos hadirokkantak, és az „1918–1919-es forradalmak” idején forradalomellenes tevékenységükért üldöztetést szenvedettek.⁴

* Történész-levéltáros, Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies,

1 1938:XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról; 1939:IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról; 1941:XV. tc. a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről; 1942:XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól

2 Karsai 2001: 240.

3 *Budapesti Közlöny* (78.) 73. 1944. március 31. A rendelet teljes terjedelmében megjelent a következő dokumentumgyűjteményben: Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 53–54.

4 A mentesítettek körét végül egy 1944. május 13-án megjelent rendelet szabályozta egységesen (1730/1944. ME. rendelet). *Budapesti Közlöny* (78.) 108. 1944. május 13. A rendeletet teljes terjedelmében lásd Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 250–253.

1944. április 7-én jelent meg a 6136/1944. BM. res. rendelet, a zsidók gyűjtőtáborokba való szállításáról.⁵ A Belügyminisztérium bizalmas rendelete azonban nem a hivatalos lapban, a *Budapesti Közlöny*ben jelent meg, hanem telefonon, táviratban, illetve futárok útján juttatták el az illetékes tisztviselőkhöz, a megyék vezetőihez, a polgármesterekhez, valamint a rendőrség és a csendőrség érintett vezetőihez. A rendelet nyitómondata a következő: „A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.” Ehhez első lépésként a zsidókat kijelölt gyűjtőtáborokba, gettókba kellett szállítani.

A zsidóknak lakásaikat és üzleteiket le kellett zárniuk, és gettóba költözésük előtt részletes leltárt kellett átadniuk az ingatlanról, a benne lévő ingóságokkal együtt, az átvevő költöztető bizottságoknak. A gettókba vonulásra kényszerített zsidók a rendelet értelmében a rajtuk lévő ruhán felül fejenként mindössze kétváltás fehérneműt, 14 napi élelmet és legfeljebb 50 kg-os poggyászt vihetek magukkal. Utóbbiba az ágyneműk, a takarók és a matracok súlya is benne foglaltatott. A rendelet eközben határozottan megtiltotta, hogy pénzt, ékszert, aranyat és más értéktárgyat vigyenek magukkal.

Ez a rendelet állapította meg a szóhasználatában „tisztoztatásnak” nevezett deportálás sorrendjét is, melynek értelmében a gettók és gyűjtőtáborok felállítása, illetve a zsidók beköltöztetése meg is kezdődött, elsőként Kárpátalján, április közepén. A rendeletben egyértelműen szerepelt az is, hogy a gettósítás és a deportálás lebonyolításánál a német biztonsági szervek csupán tanácsadó szerepkörben vesznek, vehetnek részt.

1944. április 22-én jelent meg az 1520/1944. ME. rendelet a zsidók önkormányzata és érdekképviselői tárgyában.⁶ A rendelet a német kezdeményezésre már működő Magyar Zsidók Központi Tanácsa helyett új, a magyar hatóságok által is elismert központi Zsidó Tanács létrehozását rendelte el, Magyarországi Zsidók Szövetsége néven. Az új, az előzővel amúgy sok tekintetben folytonos Zsidó Tanács létrehozásával egyidőben Jaross Andor belügyminiszter minden egyéb zsidó egyesületet és szervezetet feloszlattott. Ezután, e rendelet alapján, hatósági felszólításra alakultak meg a helyi Zsidó Tanácsok minden olyan településen, ahol gettót alakítottak ki. Ezek hivatalosan a Magyarországi Zsidók Szövetsége fiókszervei voltak. Voltak olyan települések is, ahol a megszálló német hatóságok, napokkal a bevonulásukat követően, feloszlatták a helyi zsidó szervezeteket és intézményeket, és helyükbe Zsidó Tanácsot, szóhasználatukban Áltessenrat-ot (Vének Tanácsát) hoztak létre. A gettórendelet megjelenését követően azonban, ezek a németek által kinevezett Zsidó Tanácsok többnyire új, vagy részben új összetételben, még az adott település zsidó lakosságának gettóba költözését megelőzően újjáalakultak.

1944. április 28-án – tehát már a gettósítás megkezdése után – jelent meg hivatalosan a gettórendelet: az 1610/1944. ME. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában.⁷ A rendelet végig feltételes módban fogalmazott. A 10 ezer főt meg nem haladó lakosú települések közigazgatási vezetője kötelezheti a településen élő zsidókat arra, hogy egy általa kijelölt másik településre költözzenek. A 10 ezer főt meghaladó lakosú településeken a törvényhatóság első tisztviselője (azaz községekben a főszolgabíró, városokban a polgármester) kijelölheti a városon belül azokat a negyedeket, utcákat vagy épületeket, ahol a továbbiakban zsidók lakhatnak. A rendelet 14. paragrafusa egyértelműen kimondta, hogy e „rendelet rendelkezéseit nem kell alkalmazni arra a zsidóra, aki az 1240/1944. ME. számú rendeletben meghatározott megkülönböztető jelzés viselésére nem köteles”. Tehát a gettórendelet szavainak értelmében a hat éven aluli gyerekeket nem kellett volna gettóba zárni, ezt azonban Magyarország egyetlen településén sem vették figyelembe.

5 A rendeletet teljes terjedelmében lásd Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 124–127.

6 *Budapesti Közlöny* (78.) 90. 1944. április 22. A rendeletet teljes terjedelmében lásd Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 191–194.

7 *Budapesti Közlöny*(78.) 95. 1944. április 28. A rendeletet teljes terjedelmében lásd Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 244–250.

Endre László belügyi államtitkár május 10-én táviratban országszerte szétküldött egy utasítást, mely szerint:

„Mindazon városokban és községekben, ahol a zsidóknak gettókba való tömörítése valamilyen ok miatt akadálytalanul nem hajtható végre, azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell.”⁸

A hírhedt radikális antiszemita, a „zsidótlanításban” élen járó Endre nyilvánvalóan nem kiskapukat keresett, utasításának kiadásakor feltehetően a gettósítás hatékonyabbá, gördülékenyebbé, problémamentesebbé tétele vezérelte. Ez az utasítás mégis kiváló lehetőséget biztosított az időhúzásra, a gettósítás odázására, vagy akár a megyei és városi tisztviselők személyes felelősségének áthárítására minisztériumi tisztségviselőkre. 1944 tavaszán és nyarán azonban csak nagyon-nagyon kevés magyar tisztviselő élt ezzel a váratlan lehetőséggel.

A gettósítást elrendelő kormányrendelet megjelenését, április 28-át követően hívták össze az egyes megyékben a helyi gettósítást előkészítő értekezletet, melyek többnyire az alispán elnökletével zajlottak, és melyek után az alispánok gettórendeletet adtak ki. Ebben jelölték ki azokat a településeket, ahol gettók hozandók létre, valamint meghatározták a beköltözés ütemét is. Ennek végrehajtása során Budapest mellett több, mint 150 településen hoztak létre gettót.⁹

Az alispáni rendelet megjelenését követően azon települések polgármesterei, illetve főszolgabírói, amelyekben gettókat kellett létrehozni, határozatot jelentettek meg a gettók pontos helyéről, a beköltözés, és adott esetben a keresztény lakosság kiköltözésének lebonyolításáról. E határozatok rendelkezéseit falragaszok és plakátok útján hozták az érintettek tudomására. A gettók a legkülönbözőbb helyeken jöttek létre: volt, ahol a belvárosban, a zsidók által legsűrűbben lakott városrész lakásaiban; volt, ahol a város csatornázatlan peremterületein nyomornegyedekben; és volt, ahol elhagyott üzemekben és gyárakban, többnyire emberi lakhatásra alkalmatlan helyiségekben. A gettókba többségében nők, gyerekek és idős férfiak kerültek, mivel a férfiak nagyrésze munkaszolgálatos volt.

A gettóba költözés több napig, de sok helyen akár egy hétig is eltartott; lebonyolításáért zsidó részről a Zsidó Tanácsok feleltek. Első lépésként rendőrök vagy csendőrök a 10 ezer főnél kisebb településeken összegyűjtötték a zsidókat, és legtöbbször a hitközség épületeiben tartották őket fogva egy-két napig, amíg be nem fejezték a vallatásukat és az értéktárgyaik elrablását. Ezt követően szállították csak őket a 10 ezer főt meghaladó lakossal rendelkező településeken kijelölt gettókba. Ezeken a nagyobb településeken mindeközben folyt a helyi zsidó lakosság összeköltöztetése a gettónak kijelölt területre. A beköltözés, illetve a keresztény lakosság kiköltöztetése a zsidónak minősített személyek elkobzott vagyonának terhére történt.

A létrejött gettók belső rendjét a polgármester, a helyi rendőrparancsnok, vagy – ha volt ilyen – a gettó csendőrparancsnoka szabályozta az ún. gettórendben. A gettón belül többnyire a Zsidó Tanácsok is létrehoztak belső rendfenntartó szervet, zsidó rendőrséget. A gettó élelmezéséről a város vezetésének kellett gondoskodnia, mégpedig az elkobzott zsidó vagyon terhére. A legtöbb helyen azonban a gettóban élők – a magukkal hozott készleteik fogytán – a minimális élelmiszer mennyiséghez is csak nehezen jutottak hozzá.

Magyarország vidéki gettóiban a zsidók átlagosan egy hónapot, hat hetet tartózkodtak. Ezt követően átszállították őket a megye ún. bevagonírozó központjába, azaz a gyűjtőtáborokba. Az átszállítást – szinte kivétel nélkül mindenhol – a gettóban élők kegyetlen vallatása előzte meg. Rendőrnnyomozók és csendőrök válogatott kínzásokkal – nők esetében belső testi motozással – igyekeztek az általuk még elrejtettnek vélt zsidó vagyon nyomára bukkanni. A bevagonírozó központok általában olyan, a város szélén lévő elhagyott gyárak voltak, melyek alkalmasnak bizonyultak nagyobb, több ezer főt kitevő tömeg befogadására és amelyek vagy közel voltak a

8 Az utasítás megtalálható többek között Hódmezővásárhely polgármesterének iratai között (Csongrád Megyei Levéltár – Hódmezővásárhely, hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok, 121/1944. eln.) Lásd Molnár 1995: 110–111.

9 A magyarországi gettókról és gyűjtőtáborokról összefoglalóan lásd Frojimovics 2009; Braham (főszerk.) 2007.

vasútállomáshoz, vagy a vonat egyenesen a gyárig tudott menni.

E táborokban a zsidók embertelen körülmények között – legtöbbször ivóvíz, élelem és megfelelő fekvőhely hiányában – éltek napokig, de akár egy hétig is. Magyarországról szinte kivétel nélkül mindenkit Auschwitz-Birkenába deportáltak. Mindössze nagyjából 15 ezren voltak azok, akik családotól Bécsbe és Bécs környéki munkatáborokba kerültek, illetve 1684 utasa volt annak a Kasztner-vonatként elhíresült szerelvénynek, mely 1944 nyarán először Bergen-Belsenbe, majd onnan Svájcba vitte utasait.

A kormányhivataloktól a városi hivatalokig terjedő rendkívül aprólékos szabályozás ellenére, vagy talán éppen a rendeletek és utasítások özönének és sokféleségének köszönhetően, a gettókat illetően a gyakorlatban többféle megoldás született. A következőkben három város, Szombathely, Nyíregyháza és Hódmezővásárhely egymástól élesen különböző gettóját ismertetem. E három város példája megmutatja, hogy legalábbis a gettók létrehozásában döntő szava volt a helyi közigazgatási vezetőknek, emberségükön vagy embertelenségükön nagyon sok múlt.

TISZTVISELŐ-TÍPUSOK, GETTÓ-TÍPUSOK

A három választott város mindegyikében olyan tisztségviselők álltak a közigazgatás élén, akik egész életükben a közigazgatásban dolgoztak, és hosszú ideje városuk vezető tisztviselői voltak.

Szombathely

Az első elemzendő város Vas megye székhelye, Szombathely. E városban a gettósítás sok szempontból tipikusnak tekinthető módon zajlott.¹⁰ Az ország német megszállását követően a városba bevonuló németek utasítására napokon belül létrehozták a Zsidó Tanácsot, melynek élére Vályi Manó került, aki első világháborús érdemei miatt ún. mentesített zsidó volt. Heinz von Arndt SS-tiszt, az Eichmann Sonderkommando helyi vezetője, Vályival nem volt hajlandó tárgyalni, ezért új elnököt jelölt ki, dr. Wesel Imre ügyvéd személyében. Őt azonban hamarosan, április 24-én, letartóztatták, mivel a Zsidó Tanács megtagadta a folyamatosan áramló német igénylisták további teljesítését. Von Arndt ezért április 25-én átszervezte a Zsidó Tanácsot, elnökévé Zalán Ferencet nevezte ki, akinek már a németek munkaerővel kapcsolatos követeléseit is teljesítenie kellett.

Dr. Tulok József alispán 1944. május 6-án adta ki Vas megye gettósítási rendeletét (7431/1944. sz. rendelet), melyben kijelölte azokat a településeket, ahol gettókat kellett létrehozni, valamint május 12-ben állapította meg a beköltözés végső dátumát. Az alispán utasítására a szombathelyi gettó helyét dr. Mészáros Hugó polgármester jelölte ki május 8-án. A belvárosban, a zsinagógák körül létrehozott gettóba május 9–12 között költöztek be a szombathelyi és a környékbeli zsidók. A városból 926 zsidó család (2615 fő), a szomszédos településekről pedig még további 16 család (103 fő) volt kénytelen beköltözni a gettóba.

A költözésről a helyi sajtó is hírt adott. A Dunántúli Hétfőben 1944. május 15-én jelent meg a következő írás: „Eltűnt a sárgacsillag a szombathelyi utcákról”¹¹

„Szombathely május 12-én este 8 órakor lejárt a határidő, ameddig a zsidóknak végre kellett hajtaniuk a kijelölt utcákba, illetőleg lakásokba való beköltözésüket. A határidőt pontosan nem lehetett betartani, aminek több oka is van. Egy esetben hosszabb ideig tartó légiriadó akadályozta a költözködéseket, azonkívül a kitartó esőzés is hátráltatta a költözködést. (...)

¹⁰ A szombathelyi gettósítás folyamatát lásd a Zsidó Tanács egyik tagjának visszaemlékezésében: Hacker 2001, valamint Katona 2001.

¹¹ Eltűnt a sárgacsillag a szombathelyi utcákról. *Dunántúli Hétfő* 1944. május 15, 3. Az újsághírt közölte Mayer (összeáll.) 1994: 31–32.

A sárgacsillag tehát eltűnt a szombathelyi utcákról, a sárgacsillagosok ezután a maguk életét fogják élni, kiszakítva a nemzeti társadalomból. Ahogy ez abban a gettóban is így volt, amelyet egykor a zsidók maguk állítottak fel.”

A gettó belső életét a május 16-án és a június 1-én kiadott ún. gettórendek szabályozták, melyeket dr. Russay Géza szombathelyi rendőrkapitány adott ki. Betartásukért, a gettó belső rendjéért, a Zsidó Tanács felelt – a gettóban zsidó rendőrség is működött.

A gettóban a helyi rendőrség május 22-én tartott először razziát, amikor is a rendőrök eldugott értékek után kutattak. Ezt több razzia követte június második felében és július elején, amikor a megye más gettóiból is Szombathelyre hozták a zsidókat.

Június második felére a gettó élelemkészletei kimerültek. Ez ügyben a Zsidó Tanács többször is a városi hatóságokhoz fordult, de kérvényeiknek semmi eredménye nem lett.

A gettó lakóit június 28-tól kezdve kezdték átvinni a szombathelyi teherpályaúdvár iparvágánnyal összekötött gépgyár telepére, ahol nem volt víz és semmilyen főzési lehetőség. A város mindössze két alkalommal, július 2-án és 3-án, szállított meleg ételt a gyártelepre, amelyből azonban mindössze néhány száz embernek jutott. A szombathelyi zsidókat július 4-én és 6-án deportálták Auschwitzba.

Nyíregyháza

A következő elemzendő város Szabolcs megye székhelye, Nyíregyháza, ahol a gettósítás az érvényes rendelkezések következetes szem előtt tartásával, a város vezetőségének „köszönhetően” pedig extra kegyetlenséggel történt.¹² E megyében dr. Borbély Sándor alispán 1944. április 13-án küldte szét a megyei gettórendeletet a megye tisztviselőinek. Nyíregyháza polgármestere, Szohor Pál, utasítására (K.10.000/1944. sz. rendelet) a város többségében zsidók által lakott negyedében egy tömbben kijelölt gettóba a csendőrök április 14-én kezdték el beköltöztetni a megye más településein élő zsidókat. Már e napon 3010 zsidó került be a helyi gettóba.

A Zsidó Tanács, a polgármester utasítására, április 15-én jött létre. Április 23-án kezdődött a város zsidó lakosságának beköltöztetése a gettóba. E beköltözési hullámot követően a gettó rendkívül zsúfolt volt, mintegy 11 ezer ember élt 123 házban, nyíregyháziak és vidékiek egyaránt. Május 10-re a gettóban élők száma a vidékről újonnan beszállítottakkal 17.580-ra nőtt. A zsúfoltságot kissé enyhítette, hogy a vidékiek egy részét egy Nyíregyháza melletti tanyán helyezték el. A városi gettóban szörnyű körülmények uralkodtak, mivel maga a város is alig volt közművesítve, a gettó területén pedig egyáltalán nem volt vízvezeték és csatorna.

A májusban Nyíregyházára szállítottak között volt az addig Nyíraczádon élő Schenk Jakab is feleségével és kislányával. A gettóról a következő emlékei maradtak:

„A csendőrök és egy SS katona voltak kínzóink. Ütöttek-verték, az idősebb emberekkel bukfencet hányattak, és minden módon kimutatták kegyetlenségüket és örömeiket afelett, hogy most büntetlenül azt csinálhatnak emberekkel, amit csak akarnak.”¹³

A gettóban élőket a csendőrök vallatták és kínozták elrejtett értékek után kutatva. Történt mindez annak ellenére, hogy a vidékiek a gettóba szállításuk előtt általában néhány napot saját településük zsinagógájában, vagy más, a hitközséghez tartozó épületben töltöttek, ahol az összegyűjtést végző csendőrök már egyszer durván végigvallatták őket.

A gettó lakói éheztek, mivel a vidékről érkezettek nem hozhattak magukkal élelmet, és víz sem volt elegendő. A Zsidó Tanács levélben értesítette a városi hatóságokat a gettóban ural-

¹² Nyíregyházán a gettósítással kapcsolatban fennmaradt fontosabb dokumentumok a következő gyűjteményben jelentek meg: Nagy (összeáll.) 1994.

¹³ Schenk Jakab 1945. szeptember 13-án Budapesten felvett DEGOB-jegyzőkönyve. Lásd Yad Vashem Archives (Jeruzsálem, Izrael), O.15E/2749.

kodó helyzetről, főleg a járványveszélyre fókuszálva. A levél eredményeként a város vezetése elhatározta, hogy a zsidókat három, a városon kívüli tanyára telepítik át.

Május 5-én a Zsidó Tanács a gettó kitelepítésének terve ellen kérvényt írt a polgármesterhez. A kérvényben a következő állt:

„...kimondhatatlan testi és lelki szenvedések várnak reánk, ha ez a kitelepítés valóra válik. Távol minden élelmezési központtól, távol minden egészségügyi intézménytől, teljes testi leromlás, az ezzel járó járványos betegségek és ezek következményeként az elkerülhetetlen halál várnak reánk.”¹⁴

A kérvénynek semmi foganatja nem lett, a kitelepítés még aznap megkezdődött.

A tanyákon nem volt fedél a fejek fölött, és a kényszerrel ott tartottak csak a földre tudtak lefeküdni. Itt tényleg kitört a tifuszbajjárvány, amely sok áldozatot szedett. A tanyákra való átköltöztetés után a csendőrök még egyszer kegyetlenül vallatták a zsidókat – azon az alapon, hogy hátha még mindig rejtegetnek valamit. Május közepétől kezdődően Nyíregyházáról több transzportban deportálták a zsidókat Auschwitzba.

Hódmezővásárhely

A harmadikként elemzendő város a Csongrád megyei Hódmezővásárhely. E város kivételes helyet foglal el a magyarországi gettók történetében, ugyanis annak ellenére, hogy a megye alispánja Hódmezővásárhelyet is kijelölte gettó felállítására céljából, a város vezetésének jóvoltából a városban végül mégsem hoztak létre gettót.¹⁵

Dobay Andor, Csongrád megye alispánja, 1944. május 6-án adta ki a megye gettósítási rendeletét (4490/1944. sz. rendelet), melyben leszögezte, hogy a kijelölt településeken a „gettószerű, zárt elhelyezéshez kell ragaszkodni”. A hódmezővásárhelyi polgármester-helyettes, dr. Beretzk Pál, már május 1-én elküldte a város egyik hivatalnokát, dr. Orsai Antalt, a környék nagyobb városaiba a gettósítás előkészületeinek megtekintésére. Az aljegyző május 6-án számolt be a tapasztalatairól és megtette javaslatait, amelyekből semmi sem valósult meg, mivel Beretzk polgármester-helyettes számára kiváló lehetőség nyílt az időhúzásra.

Ez nem más, mint Endre László belügyi államtitkár május 10-én táviratban országszerte szétküldött utasítása volt, mely szerint (mint feljebb már utaltunk rá) ahol a zsidók gettókba zárásával kapcsolatban valami probléma adódott, a gettósítással a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kellett. Beretzk élve a lehetőséggel, május 12-én hivatalosan értesítette a Belügyminisztériumot, hogy Hódmezővásárhelyen nem lehet megoldani a gettó létrehozását. Indoklása szerint ehhez gazdálkodó parasztokat kellene kiköltöztetni házaikból, és őket a zsidók polgári lakásaiba beköltöztetni. E lakások azonban alkalmatlanok arra, hogy állatokat és gabonát tartsanak bennük, a parasztok ezért nem hajlandók átköltözni. A városban tehát nem jött létre gettó.

A minisztériumi tanácsadók megérkezéséig, Beretzk – az aktivitás látszatát kívánva kelteni – újabb feladattal bízta meg Orsait: ezúttal a gettónak szánt terület házait kellett végig járnia, s összeírnia a helyiségek és a lakók számát. Május 19-én Orsai közölte, hogy körútja során azt tapasztalta, hogy a kijelölt városrészben lakó zsidók már összeköltöztek, egy-egy házban 4–6 család élt. Az „önkéntes” összeköltözés oka az volt, hogy a városban tartózkodó német erők sok zsidó lakást kiigényeltek, és így a lakás nélkül maradtak kénytelenek voltak másokhoz költözni.

Beretzk május 31-ére még egy, szemlátomást alibi-értekezletet is összehívott azon gazdák tájékoztatására, akiknek a gettó jövőbeli felállításakor házaikat el kellett volna hagyniuk. A hódmezővásárhelyi zsidók végül viszonylagos nyugalomban, összeköltözve bár, de lakásaik-

¹⁴ Nagy (összeáll.) 1994: 27.

¹⁵ Hódmezővásárhelyen a „gettósítás” folyamatát illetően lásd Molnár 1995: 107–115.

ban maradhattak. A gyűjtőtáborba szállítást, majd onnan a deportálást azonban ők sem kerülhették el.

Erről számol be, többek között, a Hódmezővásárhelyen született Klein Ferencné 1945 augusztusában:

„1944. június 17-én a csendőrök hódmezővásárhelyi lakásomról elvittek a szegedi téglagyárba, mely gettónak volt berendezve. A csendőrök egy váltás ruhán kívül semmit nem engedtek magunkkal vinni.”¹⁶

KÖVETKEZTETÉSEK

E három város Gettósítási folyamatának rövid áttekintése megmutatta, hogy a magyar állami törvénykezés, bár a legapróbb részletekig szabályozni igyekezett az ország zsidó lakosainak gettóba zárását, kifosztását, végül deportálását, a végrehajtásnál az egyes városok vezetői többféle lehetőség közül választhattak. Választhatták azt, amit a szombathelyi városatyák választottak: a kirívó kegyetlenkedést kerülve pontosan végrehajtották a rendeleteket és városukat néhány hét leforgása alatt „zsidómentessé” tették. Választhatták azt is, amit Nyíregyháza vezetői választottak, ahol már a kitelepített gettóban olyan embertelen körülmények között éltek a zsidók, hogy tifuszbajjárvány tört ki. Az ekkor még életben maradtak éhezéstől, betegségektől, kínzásoktól, testi és lelki gyötrelmekről elgyengülten szálltak fel a deportáló vonatokra. Auschwitz-Birkenauba már olyan összetörten érkeztek, hogy közülük csak kevesen éltek túl az első szelekciót. A magyar városok vezetői választhatták azonban azt is, amit Hódmezővásárhely bátor polgármester-helyettese választott, aki a rendeletek és szóbeli utasítások dzsungelében gondosan kiválasztotta azt, amellyel időt lehetett húzni – és amellyel a törvényes keretek között maradva is ellen tudott szegülni feljebbvalói akaratának. A deportálást e város zsidó lakosai sem kerülték el, de a gettóbeli élet sanyarúságait, Beretzk Pálnak köszönhetően, nem kellett megtapasztalniuk.

Egyértelmű tehát, hogy a magyarországi hivatalnokoknak, beleértve az egyes települések vezetőit is, még az ország német megszállását követően is volt bizonyos mozgásterük. Döntéseiken pedig sokak élete múlt.

¹⁶ Klein Ferencné 1945. augusztus 7-én Budapesten felvett DEGOB-jegyzőkönyve. Lásd Yad Vashem Archives (Jeruzsálem, Izrael), O.15E/1792.

Hivatkozott szakirodalom

Braham, Randolph L. (főszerk.) 2007: *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*. I-II. kötet. Budapest.

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1958: *Vádirat a nácizmus ellen*. I. Budapest.

Frojimovics Kinga 2009: In: Guy Miron (ed. in chief) – Shlomit Shulhani (co-editor): *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*. Vol. I-II. Jerusalem.

Hacker Iván 2001: Auschwitz előtti napok. In: Balázs Edit – Katona Attila (szerk.), *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. Szombathely, 19–131.

Karsai László 2001: *Holokauszt*. Budapest.

Katona Attila 2001: *A zsidókérdés közigazgatási megoldása Szombathelyen*. In: Balázs Edit – Katona Attila (szerk.): *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. Szombathely, 241–275.

Mayer László (összeáll.) 1994: *Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15 – 1944. július 30*. Szombathely. (Vas megyei levéltári füzetek, 7).

Molnár Judit 1995: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Budapest.

Nagy Ferenc (összeáll.) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárból*. Budapest.

Gettók és gyűjtőtáborok Észak-Erdélyben. Kísérlet a fogalomhasználat újragondolására*

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy topográfiai és infrastrukturális jellemzőik alapján csoportosítsa az észak-erdélyi gettókat és gyűjtőtáborokat.¹ Arra keresi a választ, hogy az észak-erdélyi jellemzők mennyiben feleltethetők meg a magyarországi és a nemzetközi tipológiáknak, illetve miben különböznek azoktól. A csak néhány napig fennálló ideiglenes gyűjtőhelyek nem képezik a vizsgálat tárgyát. Kizárólag azzal a 11 településen létrehozott 15 koncentrációs hellyel (gettókkal és gyűjtőtáborokkal) foglalkozom, amelyek bevagonírozási központként, azaz deportáló helyszínként is működtek.²

A magyar szakirodalom számára korántsem ismeretlen a téma, hiszen az utóbbi évtizedekben több szerző is kutatta a gettók működését, és a bennük uralkodó életkörülményeket.³ Ezekből az elemzésekből viszont rendre kimaradtak az Észak-Erdélyre vonatkozó vizsgálatok.⁴ Céлом e hiányosság pótlása.

1. AZ ÉSZAK-ERDÉLYI GETTÓSÍTÁSOK

A két világháború között Erdélyben mintegy 193 000 izraelita vallású személy élt.⁵ A második bécsi döntés nyomán Magyarország visszakapta Észak-Erdélyt, ahol az 1941-es népszámlálás során 151 125 személy vallotta magát az izraelita felekezethez tartozónak.⁶ A zsidóellenes intézkedések a keresztény vallású, de „fajilag” zsidónak tekintett lakosságra is vonatkoztak.⁷ Így az észak-erdélyi holokauszt több mint 164 000 lakost érintett, akik a régió népességének 6,4%-át tették ki.⁸ 1944 tavaszának végén és nyarának elején a magyar hatóságok közülük, megközelítőleg 131 000–135 000 főt gyűjtöttek össze és deportáltak Auschwitz-Birkenaubába.⁹

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 138048 sz. Pályázat támogatása tette lehetővé.

1 Észak-Erdély alatt értem mindazokat a máramarosi, partiumi, közép-erdélyi és székelyföldi területeket, amelyek a két világháború között Romániához tartoztak, majd a második bécsi döntés értelmében, 1940-ben, visszakérültek Magyarországhoz.

2 Észak-Erdélyben három típusú koncentrációs hely létezett: 1. ideiglenes gyűjtőhelyek, ahonnan az összetereit zsidókat néhány napon belül elszállították gettóba, vagy gyűjtőtáborba; 2. olyan gettók és gyűjtőtáborok, amelyek két hétnél hosszabb ideig működtek, de a lakóikat közvetlenül a deportálás előtt áttelepítették a bevagonírozási helyszínként szolgáló gettóba, vagy gyűjtőtáborba (Bárdfalva, Dragomérfalva, Szamosújvár); 3. olyan gettók és gyűjtőtáborok, amelyek bevagonírozási központként, azaz deportáló helyszínként működtek (lásd a tanulmány végén lévő táblázatot). Tibori Szabó 2016: 177. és 184.

3 A szakirodalmat ismerteti Fritz 2016: 183. A Fritz által hivatkozottakon kívül lásd még Csősz 2002: 203–255; Csősz 2014: 177–189. és 230–233; Kosztyó 2016: 12–15.

4 Az észak-erdélyi gettók és gyűjtőtáborok belső életére vonatkozóan lásd Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008 egyes szócikkeit. Ugyanakkor a jizkor-könyvek is tartalmaznak információkat. Lásd még Braham 2015: 708–728. Vö. Miron (ed.) 2009.

5 *Recensământ* 1938: XXIV

6 Varga 1992: 141–149.

7 A zsidótörvényekre és a törvények alól mentesülő kivételezett személyek körére lásd Karsai 2004; Gidó 2017.

8 Braham 2015: 190.

9 Braham–Tibori Szabó 2008: 33; Tibori Szabó 2016: 170.

A magyarországi, ezzel együtt pedig az észak-erdélyi gettósítások és deportálások előkészítése 1944. április elején történt meg a 6163/1944. BM. VII. res révén.¹⁰ A törvényi keretet az 1944. április 28-án kihirdetett, és ugyanaznap hatályba lépett 1610/1944. M. E. sz. ún. gettó-rendelet teremtette meg. A dokumentum első része a zsidók lakásainak „igénybevételével”, azaz kisajátításával foglalkozott, majd a 8. paragrafust követően a „zsidók lakhelyének kijelölése” tárgykörben rendelkezett. Tulajdonképpen a 8. és a 9. paragrafus biztosította a jogi feltételét annak, hogy a kisebb településekről összegyűjtsék a zsidó lakosságot (sok helyen előbb ideiglenes gyűjtőhelyekre) és „kitelepítsék” őket nagyobb központokba (gettókba, gyűjtőtáborokba), ahol az „elhelyezésükről” a főszolgabírónak, vagy a polgármesternek kellett intézkednie. A nagyobb településeken pedig a zsidók számára külön részeket, vagy utcákat, esetleg házakat kellett kijelölni.¹¹ Észak-Erdélyben, ellentétben a későbbi gyakorlattal, a gettók és gyűjtőtáborok egyben bevagonírozási központként, azaz deportáló helyszínként is működtek.¹² Ez alól csak Bárdfalva, Dragomérfalva és Szamosújvár volt kivétel. Ez utóbbi három koncentrációs helyet a magyar hatóságok röviddel a deportálás előtt felszámolták. A bárdfalvi gettó lakóit végül Máramarosszigetről, a dragomérfalviakat Felsővisóról, a szamosújvári gyűjtőtábor fogvatartottjait pedig Kolozsvárról deportálták.¹³

Magyarország 10 csendőrkerületi parancsnokságra oszlott, amelyből kettőnek, a kolozsvári IX-nek és a marosvásárhelyi X-nek a teljes területe Észak-Erdélyre esett. Az 1940-ben Magyarországhoz Észak-Erdéllyel együtt visszakerülő dél-máramarosi részek viszont a kassai VIII. csendőrkerülethez tartoztak. A hat magyarországi deportálási zónát a csendőrkerületek alapján alakították ki. Így a VIII. csendőrkerület az I., míg a IX. és a X. a II. deportálási zónába került.¹⁴

Az I. deportálási zónába tartozó zsidók összegyűjtését az 1944. április 12-én Munkácson megtartott értekezleten készítették elő. Az észak-erdélyi zsidók közül így először az ő gettósításuk (1944. április 16.) és deportálásuk (1944. május 16.) kezdődött el.¹⁵ A második bécsi döntést követően olyan észak-máramarosi településeket is odacsatoltak az észak-erdélyi Máramaros vármegyéhez, amelyek a két világháború között Csehszlovákiához tartoztak. Az ezeken a területeken működő bevagonírozási központokat (Ökörmező, Aknaszlátina) a történetírás alkalmanként szintén az észak-erdélyiek közé sorolja. Más, a két világháború között a romániai Szatmár megyéhez tartozó településeket viszont 1940 után a magyar hatóságok Ugocsa vármegyéhez csatoltak. Ennek megfelelően az itt élő zsidók 1944-ben nem az észak-erdélyi gettókba, hanem a kárpátaljaiakba kerültek.¹⁶ Többek között ezek az adminisztratív területi átalakulások az okai annak, hogy nehéz meghatározni az Észak-Erdélyből deportált zsidók pontos számát. Több, némileg eltérő becsléssel rendelkezünk.¹⁷

A II. zóna műveleteit az 1944. április 26-i szatmárnémeti és az április 28-i marosvásárhelyi megbeszéléseken véglegesítették.¹⁸ Ezeken a vidéki zsidóság deportálásának egyik legfőbb irányítója, Endre László belügyi államtitkár elnökölt. Endre a találkozókra Észak-Kelet Magyarországról érkezett, ahol az ott létrehozott gettókat tekintette meg.¹⁹

¹⁰ Benoschofsky–Karsai 1958: 124–127.

¹¹ A m. kir. minisztérium 1610/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny* 1944. április 28. 2–3.

¹² Vági–Csősz–Kádár 2013: 82–83.

¹³ Braham–Tibori Szabó 2008: 183., 193–194. és 424.

¹⁴ Braham 2015: 487, 756–759.

¹⁵ Tibori Szabó 2016: 169–170.

¹⁶ Braham–Tibori Szabó 2008: 468., Tibori Szabó 2016: 178–182.

¹⁷ Braham–Tibori Szabó 131 639 deportáltról, míg Tibori Szabó legújabban legalább 135 000-ről ír. Braham–Tibori Szabó 2008: 33; Tibori Szabó 2016: 170.

¹⁸ Braham 2015: 703–705. Az április 26-i értekezlet jegyzőkönyvét közli Karsai–Molnár 1994: 527–529.

¹⁹ Karsai–Molnár 1994: 488; Braham 2015: 729.

Szatmárnémetiben a IX. csendőrkerület gettóinak és gyűjtőtáborainak helyszíneit jelölték ki: Nagyvárad, Szilágysomlyó, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Szamosújvár, Dés és Nagybánya. Tisztázták az összegyűjtések menetét, valamint a deportált zsidók után hátrahagyott ingó- és ingatlanvagyonok sorsát.²⁰ A marosvásárhelyi értekezleten a X. csendőrkerület ügyei kerültek sorra. Mintegy 200 székelyföldi hivatalnok vett részt ezen a találkozón, köztük a főispánok, alispánok, a városok polgármesterei, a járások főszolgabírói, rendőr- és csendőrfőnökök.²¹ Itt döntöttek arról, hogy a székelyföldi zsidókat három gyűjtőtáborba koncentrálják: 1. Marosvásárhelyre viszik a város zsidósága mellett a vármegye nyugati részének, valamint Udvarhely vármegyének a zsidó lakosságát; 2. Szászrégenbe telepítik Maros-Torda vármegye keleti területeinek zsidóságát, valamint Csík vármegye északi részét. 3. A harmadik, Sepsiszentgyörgyön felállítandó táborba kerülnek Csík vármegye déli településeinek és Háromszék vármegyének a zsidó lakosai.²² Sepsiszentgyörgyön végül csak ideiglenes gyűjtőtábor létesült, amelyet egy hét után felszámoltak, lakóit pedig ekkor szintén Szászrégenbe vitték.²³

A két értekezleten Endre részletes utasításokat adott a gettósítás menetére, az összegyűjtések kivitelezésére, a gettók megszervezésére és működtetésére, illetve a hátrahagyott „zsidó vagyonok” adminisztrálására (például az ingatlanok, vagyontárgyak kezelése) vonatkozóan. A megbeszéléseken részt vevő vezető köztisztviselők, rendőr- és csendőrvezetők, alispánok hazatérésüket követően helyi szinten is egyeztettek az adott településen történő gettósítás menetéről és a gettók helyéről.

Endre, a székelyföldi körútját követően, Kolozsvárra utazott, majd Nagyváradon folytatta az egyeztetéseket.²⁴ Április 30-án, Nagyváradon, szóbeli utasításokat adott Gyapay László polgármesternek a gettósításra és a felmerülő adminisztratív problémákra vonatkozóan. Gyapay erre a felhatalmazásra hivatkozva intézkedett egy sor, a zsidók mezőgazdasági ingatlanjaira, ingóságaira vonatkozó kérdésben.²⁵

A szatmári és a marosvásárhelyi értekezleten kiadott utasításoknak megfelelően, a II. zónába tartozó IX. és X. csendőrkerületben, 1944. május 3-án hajnali 5 órakor kezdődött el a gettósítás. Az első, deportáltakat szállító vonat pedig május 19-én hagyta el ezen csendőrkerületek területét.²⁶

A deportálások részleteivel a Ferenczy László csendőr alezredes által elnökölt május 8-i munkácsi és a május 18–20-i kolozsvári értekezletek foglalkoztak.²⁷ A deportálások az I. zóna észak-erdélyi részében 1944. május 25-én, a II. zónában pedig június 27-én fejeződtek be.²⁸

20 Karsai–Molnár 1994: 527–529.

21 Májay Ferenc, marosvásárhelyi polgármester, Népbíróság előtt tett vallomása. *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj* (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltsége, a továbbiakban: SJAN Cluj), 1295. fond (Tribunalul Poporului / Népbíróság), 11/1946. dosszié, 1. f.

22 Uo., 3. f.

23 Braham–Tibori Szabó 2008: 128.

24 Endre nemcsak az észak-erdélyi, hanem a teljes vidéki Magyarország gettósítási folyamatát és a gettókban uralkodó körülményeket megsejmelte a körútja alkalmával. Braham 2015: 729–730.

25 Gyapay László 1944. május 12-én kiadott 13392/1944. II. sz. határozata. *Yad Vashem Archives*, Jerusalem (a továbbiakban: YVA), TR. 16. fond (Legal Documentation Romania), 28. dosszié, 18–22. f.

26 Tibori Szabó 2016: 169–170.

27 Braham 1983: *Genocide and Retribution*, 190–191.

28 A II. zónában a deportálási akció nagy része 1944. június 9-én befejeződött. Ezt követően már csak egy transzport indult Auschwitz-Birkenaubá június 25-én, Nagyváradról. Tibori Szabó 2016: 176–179.

2. A GETTÓ FOGALMA

A gettó fogalmának értelmezése és funkciója a 20. század első harmadában tragikusan megváltozott. A középkortól kezdődően Európa-szerte alakítottak ki gettókat, amelyek közül némelyik egészen a 20. század elejéig fennállt, és egy-egy település zsidó közösségének adott otthont.²⁹ A 19. században és a 20. század elején az európai városok megpróbálták felszámolni a gettókat. Tették mindezt elsősorban urbanisztikai és modernizációs szempontokra hivatkozva. Néhány évtizeddel később, a holokauszt idején, gyakorta olyan helyekre telepítették össze a zsidókat, ahol nem sokkal korábban még gettó állt. A prágai városvezetés például, egy tízéves folyamat részeként, 1913-ra felszámolta a gettót a Josefovban. E városrészt aztán 1941-ben – teljesen más kontextusban és funkcióval – újból gettóvá alakították.³⁰ A történelmi előzmények többségével ellentétben a 20. századi zsidó gettók teljes mértékben külső kényszer hatására és az állami bürokrácia, valamint a rendfenntartó erők szervezésében és felügyeletével jöttek létre.

Európa számos más részétől eltérően, Észak-Erdély területén sehol nem létesült a középkorban és az újkor folyamán gettó. A magyar hatóságok viszont több esetben is a zsidók által sűrűn lakott településrészekben különítették el a zsidókat a holokauszt idején (Nagyvárad, Máramarossziget, Felsővisó, Szatmárnémeti).

Lengyelország lerohanását követően, 1939. szeptember 21-én, az SS-vezetők és az Einsatzgruppék parancsnokainak az értekezletén, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője, Reinhard Heydrich a zsidók koncentrálásáról is beszélt. Ennek kapcsán kijelentette, hogy négy héten belül a falvakból és a kisebb városokból a zsidókat a nagyobb városokba kell telepíteni és gettóba zárni. Ez alatt viszont nem új gettók létesítését értette, hanem a már meglévő zsidó településtömbökbe történő koncentrálásra utalt.

Heydrich utasításai ugyan nem valósultak meg, maga a terv mégis azt mutatja, hogy a zsidókkal kapcsolatos erőszakos népességmozgatási elképzelések 1939 őszére radikalizálódtak. Mindazonáltal nagyon sokáig nem létezett konkrét, egységes terv a megszállt Lengyelország zsidó lakossága mozgásának korlátozására és lakhelyének erőszakos kijelölésére nézve.³¹ Fontos tisztázni, hogy a gettók felállításának gyakorlata nem terjedt el minden náci által elfoglalt, vagy ellenőrzött területen. Nyugat-Európában egyáltalán nem, de Közép-Európában és a Balkánon is csak néhány megszállt területen/országban hoztak létre gettót. Túlnyomó többségüket – több, mint ezret – a zsidók által legsűrűbben lakott Kelet-Európa területén állították fel.³²

Az első náci gettókat kisebb lengyel településeken hozták létre 1939 októberének végétől. Az első nagyobbat Łódź területén alakították ki, 1940 februárjának elején, mintegy 200 000 lakossal.³³ Később a łódzi szolgáltatta a mintát a lengyelországi és litvániai gettók létrehozásánál is.³⁴ A gettók összekapcsolása a zsidók haláltáborokba történő hurcolásával és szisztematikus megsemmisítésével 1942 elején történt meg, és ez is csak Kelet-Közép-Európában és a Balkánon. Az észak-erdélyi zsidók 1944-es koncentrálásakor már kimondottan a megsemmisítéshez vezető előszobaként állították fel a gettókat és a gyűjtőtáborokat.

29 Miron (ed.) 2009: Vol. 1, XV.

30 Giustino 2003: 307–310.

31 Michman 2011: 65–69.

32 A Yad Vashem gettóenciklopédiája közel 1100 gettó leírását tartalmazza. Miron (ed.) 2009.

33 Megargee (ed.): 76–77.

34 Michman 2011: 82.

A közelmúltig a nemzetközi holokauszt-történetírásban a gettókról kialakult képet – ahogyan magát az egész holokauszt-narratívát is – az ún. lengyel modell határozta meg. Azaz a gettók felállításának általános módját és működését elsősorban a lengyelországi, és részben a litván példákon keresztül írták le a történészek.³⁵ A jelenségen némileg változtattak a washingtoni Holokauszt Múzeum és a jeruzsálemi Yad Vashem által a közelmúltban kiadott tematikus enciklopédiák, de a legnagyobb teret ezekben is a lengyel modell hatására korábban is gyakran tematizált gettók (Varsó, Łódź, Białystok, Vilnius stb.) kapták.³⁶

A Yad Vashem gettóenciklopédiájának bevezetőjében Guy Miron és Shlomit Shulhani gettóként definiálta azokat a településrészeket (lakónegyedeket, szomszédos utcákat, településeken belüli zónákat), ahová legalább néhány hetes időszakra koncentráltak zsidó lakosokat. Tábornak pedig a településeken kívül, vagy a települések periferiáján létrehozott gyűjtőhelyeket tekintették. Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a két szerző tábor alatt elsősorban koncentrációs tábort (concentration camp), vagy munkatábort (labor camp), nem pedig a Magyarországon elterjedt gyűjtőtábort (angolul: collection camp) ért.³⁷ Leírásuk szerint a gettóban továbbra is megmaradtak, vagy rövid idő alatt kialakultak a zsidó társadalomszervezési struktúrák (egészségügyi- és oktatási intézmények, a közösség vezetését ellátó zsidó tanácsok, kulturális élet, gazdasági tevékenységek), miközben a táborokban a zsidó társadalom atomjaira hullott és főként „nem produktív” lakosai voltak (idősek, nők, gyermekek, betegek).³⁸ Elemzésükben kitértek a regionális különbségekre is. Ennek részeként külön foglalkoztak a magyarországi jellegzetességekkel, ahol viszont minden gyűjtőhelyet gettóként definiáltak.³⁹

A magyar területek és a lengyelországi, litvániai jellegzetességek közötti különbségek nyilvánvalóak. Ez utóbbiakban az összegyűjtött zsidóknak volt idejük megszervezni az életüket és valamiféle rendszert, sajátos módon, de mégiscsak működő „gettó-társadalmat” felépíteni, amelynek a mindennapi életéhez hozzátartozott a rendszeres munkavégzés, a gazdasági tevékenységek, és a különféle intézmények működtetése. Ezzel szemben Észak-Erdély gettóiban és gyűjtőtáboraiban egy működő rendszer kialakítására nem volt lehetőség, eleve idő sem. A hosszú ideig, akár évekig is fennálló lengyelországi, litván, vagy bielorusz gettók kronológiájában megemlített „lépcsőfokok” szinte teljesen hiányoztak az észak-erdélyiekéből. A leghosszabban fennálló łódźi gettóban például 1940-től 1942 januárjáig a zsidó közösség lényegében érintetlen maradt. Ezt követően megkezdődtek a deportálások és 1942 őszétől már csak a munkára fogható zsidók maradhattak a gettóban. Innentől kezdve a gettó munkatáborként működött tovább, egészen az 1944-es felszámolásáig.⁴⁰ Természetesen, az észak-erdélyi koncentrációs helyek néhány hetes fennállása alatt az önszerveződés bizonyos elemei létrejöttek (Zsidó Tanács, gettórendőrség, improvizált közös konyha, kórház, vagy betegápolásra elkülönített hely stb.), illetve arra is volt példa, hogy a gettóból munkacsoportok jártak ki a városba dolgozni. Ez az önszerveződés viszont messze elmaradt a fent említett kelet-európai példáktól. A demográfiai szerkezet is eltért, hiszen annak következtében, hogy a férfiak jelentős része munkaszolgálatot teljesített, az észak-erdélyi koncentrációs helyeken többségben voltak a Guy Miron és Shlomit Shulhani által „nem produktív elemekként” kategorizált nők, gyermekek és idősek.

A magyarországi (kivéve Budapestet), és így az észak-erdélyi gettók tipológiaiilag a

35 Hundert (ed.) 2008: 592–599.

36 Megargee 2009 és 2012; Miron (ed.) 2009.

37 Miron (ed. 2009), Vol. 1. XL.

38 Uo., XLIV.

39 Uo., LIX–LXI.

40 Megargee 2012: Vol. 2. 80–81.

Szalonikiben felállított három gettóhoz álltak közel. Sőt, bizonyos értelemben a görögországi gettósítás a magyar területeken alkalmazott módszer előfutárának is tekinthető. A németek által ellenőrzött görög területeken élő zsidókat 1943 februárjában és márciusában gyűjtötték össze Szalonikibe, és a többségüket már május 9. előtt deportálták. A későbbiekben, néhány újabb konvojjal, a hátramaradt néhány ezer személyt is elvitték, így augusztus 10-én a németek által ellenőrzött görög területeket „zsidómentessé” nyilvánították.⁴¹

A vidéki Magyarországon, így Észak-Erdélyben is, épp ahogy Szalonikiben, a cél egyértelmű volt: az ideiglenes jelleggel felállított gettók és gyűjtőtáborok a halálvonatok harmadosztályú várótermeként szolgáltak. Így arra sem volt igény, hogy ezekben szétválasszák a munkaképes zsidókat a munkaképtelenektől, a deportálásukat ugyanis egyidejűleg valósították meg.

A helyszínek kijelölése ugyancsak jelentős eltéréseket mutat a lengyelországi esetektől, ahol a nagyobb gettókat a településeken belül, a korábban is már zsidók által sűrűn lakott utcákat, negyedeket kijelölve hozták létre. Észak-Erdélyben és a vidéki Magyarországon az elsődleges szempont az elszállítását megkönnyítő infrastruktúra közelsége volt. A gettók és a gyűjtőtáborok többségét ezért – néhány jelentős kivételtől eltekintve, például Nagyvárad, ahol a városon belül létesült a gettó – a vasúthoz közel fekvő téglagyárakban vagy egyéb létesítményekben alakították ki.

A Magyarországgal kapcsolatos szakirodalomban Csősz László próbálta úttörő módon tisztázni a gettó és a gyűjtőtábor fogalmának jelentését. Az általa felállított modellben a Magyarországon, és így Észak-Erdélyben is létrehozott szegregátumok négy típusba sorolhatók. 1. Ellentétben Guy Miron és Shlomit Shulhani meghatározásával, Csősz egyes kárpátaljai és észak-erdélyi (Beszterce, Dés, Kolozsvár) koncentrációs helyeket nem gettóként, hanem táborszerű (camp-like) létesítményként azonosít. 2. Csak azokat a szegregátumokat tekinti gettónak, amelyek a településeken belül, gyakran a korábban is zsidók által lakott városrészekben jöttek létre. Ide sorolja a legtöbb magyarországi települést, köztük az észak-erdélyi Felsővisót és Máramarosszigetet. 3. Harmadik típusként említi a két előbbi kombinációját, azaz a táborszerű létesítmények és a gettók közötti átmeneti formát. Ebbe a kategóriába sorolja Nagyváradot is. (Feltehetően a nagyváradi „kis gettóra” utal, amely valóban városias környezetben jött létre, viszont lakóépületeket alig foglalt magában. A város zsidó negyedében kialakított, és deszkakerítéssel körülvett, „nagy gettó” semmiképpen nem sorolható ide.) 4. A magyarországi zsidók koncentrálásának negyedik formája az épületekbe, vagy lakótömbökbe történő elkülönítés volt. Ez a fajta megoldás az észak-erdélyi településeken nem, csak Budapesten (csillagos házak), az akkoriban még önálló városként funkcionáló Kispesten és Székesfehérváron volt jellemző.⁴²

A fogalomhasználat kapcsán érdemes megvizsgálni a korabeli dokumentumokat is. A magyar hatóságok a hivatalos iratokban általában kerülték a „gettó”, „gettósítás” kifejezéseket. Helyette a sokkal bürokratikusabban és ugyanakkor enyhébben hangzó „táborba szállítás”, „gyűjtőtábor” kifejezésekkel éltek. Természetesen akadtak kivételek is: Nagyvárad polgármesterének, Gyapay Lászlónak, a gettósítások első napján, 1944. május 3-án kiadott utasítása például következetesen gettónak nevezi a zsidók számára kijelölt nagyváradi kényszerlakhelyet (azaz a „nagy gettót”).⁴³ A gettósításokra vonatkozóan találkozunk ugyanakkor a „tisztogatási akció”,⁴⁴

41 Uo., 1846–1847.

42 Vági–Csősz–Kádár 2013: 83.

43 A dokumentumot közli Csősz 2014: 249–251.

44 SJAN Cluj, 151. fond (Administrația Militară Maghiară din Nordul Transilvaniei / Észak-erdélyi magyar közigazgatás), 219. leltári szám, 3. doboz, 37/1944. dosszié, 1.

a „zárt helyre szállítás”⁴⁵ és a „zsidóakció”⁴⁶ kifejezésekkel is.

Hogy a korszakban az elkövetők valójában mit értettek gettó és gyűjtőtábor alatt, azt magától Endre Lászlótól tudhatjuk. Endre, 1945. december 17-én, a Gyapai László, Csóka László (Szatmárnémeti polgármestere) és Vásárhelyi László (Kolozsvár polgármestere) ellen folyó perben történt tanúkénti meghallgatásán azt nyilatkozta a budapesti Népbíróságon, hogy gettóknak tekintették

„az összeköltöztetésnek azt a módját, amikor a zsidókat emberi lakás céljaira épített lakásokban zsúfolták össze, míg tábornak a nagyobb befogadó képességű, gyári, vagy gazdasági épületet, vagy külön e célra deszkából épített barakkok összességét”.⁴⁷

Ezt a kategorizálást alkalmazta Ferenczy László is a Jaross Andor belügyminiszterhez megküldött eseményjelentéseiben.⁴⁸ A sajtótermékek már korántsem voltak ennyire következetesek és gyakran nem tettek különbséget a koncentrációs helyek között.⁴⁹

Endre László és Ferenczy kategorizálása alapján a IX. és X. csendőrkerületek, valamint a VIII. csendőrkerület Észak-Erdély területére eső részein a bevagonírozási központok közül a következők tekinthetők gettóknak: Felsővisó (zsidó negyed), Máramarossziget (zsidó negyed), Máramarossziget (ún. szegény zsidó negyed), Nagyvárad (zsidó negyed), Szatmárnémeti (zsidó negyed).⁵⁰ Gyűjtőtábornak pedig az alábbiakat nevezhetjük: Nagyvárad (városi major, valamint a Mezey-féle fatelep és környéke), Kolozsvár (téglagyár), Beszterce (Stamboli gazdaság), Marosvásárhely (téglagyár), Marosvásárhely (barompiac), Szászrégen (téglagyár), Nagybánya (Bernáth-féle vashámor), Nagybánya (Molcsány farm), Szilágysomlyó / Somlyócsehi (téglagyár). Ha az Endre és Ferenczy által felállított kategóriákat szigorúan alkalmazzuk, akkor a dési tábor (Bungur-erdő) egyikbe sem illeszthető bele, hiszen az adott területen teljes mértékben hiányzott az infrastruktúra.⁵¹

A háborút követő kolozsvári népbírósi perekben (1945–1946) és a perekről tudósító sajtóban ugyanakkor már szinte kizárólag a „gettó” kifejezést használták.⁵² Részben talán épp ennek hatására, az észak-erdélyi holokauszttal foglalkozó szakirodalomban ez utóbbi fogalom használata terjedt el, és a tudományos művek szerzői kizárólag az ideiglenes jelleggel, tehát csak néhány napig működő koncentrációs helyekre hivatkoznak gyűjtőtáborként.⁵³

45 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K498 – 1944 – b – IX – 539, 1–5. f.

46 Ferenczy László előszeretettel használta ezt a kifejezést az észak-erdélyi gettósításokról küldött eseményjelentéseiben. A későbbiekben viszont „tisztogatási akciónak” nevezte a zsidók összegyűjtését és deportálását. Molnár (szerk.) 2014: 280–316.

47 Braham 1983: 241.

48 Lásd például az 1944. május 3-án, Kolozsváron, kelt eseményjelentést, amelyben Ferenczy különbséget tesz gyűjtőtáborok és gettók között: „Nagyváradon gyűjtőtábor létesítésére alkalmas hely nem volt, ezért ott a zsidók gettóknak nyerne elhelyezést.” Molnár (szerk.) 2014: 280.

49 Miskolcon 13000 zsidót költöztetnek gettóba. *Ellenzék* 1944. május 3. 3; Kolozsváron kényszerlakhelyet jelöltek ki a zsidók számára. A téglagyárban és környékén létesítik a kolozsvári gettót. *Ellenzék* 1944. május 3. 6; Nagyváradon 30000 zsidót helyeznek el az ortodox zsinagóga környéki gettóban. *Ellenzék* 1944. május 4. 3.

50 Szatmárnémetiben eredetileg gyűjtőtábort terveztek felállítani. Az 1944. május 3-i eseményjelentésében Ferenczy értetlenkedésének adott hangot amiatt, hogy a szatmári értekezleten elhangzottakkal ellentétben a város és a környék zsidó lakosságát végül gettóba szállították. Molnár (szerk.) 2014: 281.

51 Ezeknek a bevagonírozási központoknak a főbb adatait közli: Tibori Szabó 2016: 176–182.

52 A kolozsvári Népbíróság ún. „gettóperben” meghozott ítéletét közli Braham 1983: 53–224. Lásd még Tibori Szabó 2007: 82–84; Kovács 2018: 51–62.

53 Lásd például. Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008. Vö. a Csősz László által felállított modellel. Vági–Csősz–Kádár 2013: 83.

3. JAVASLAT AZ ÉSZAK-ERDÉLYI FOGALOMHASZNÁLATRA

Az észak-erdélyi koncentrációs helyek közös jellemzője volt a kerítéssel, szögesdróttal, palánkokkal való elzártság, a zsúfoltság, a rossz higiéniai körülmények, az elégtelen élelmiszerellátás és a társadalom működését szervező intézmények szinte teljes hiánya.⁵⁴ A gyűjtőhelyeken uralkodó viszonyokat ugyanakkor nagyban meghatározta a városi hatóságok, illetve az őrzést ellátó magyar csendőri, vagy rendőri egységek hozzáállása is.

A máramarosszigeti zsidónegyedben létrehozott gettóról például tudjuk, hogy a lakói megpróbáltak valamiféle vallási és kulturális életet fenntartani, ez viszont a kivételek közé tartozott.⁵⁵ Esetenként a táborparancsnokok elkobozták a lakóktól a kegytárgyakat és megtiltották az imádkozást is (Szilágycseh).⁵⁶ Mindenhol működött „pénzverde”, ahol a vagyonos, vagy vagyonosnak vélt személyeket válogatott módszerekkel kínozták. Ezen túlmenően is rendszerezések voltak az ütlegetések és a szadista megnyilvánulások.

A közös pontok mellett megfigyelhetők lényeges különbségek is. Az egyik legjelentősebb eltérést a topográfiai jellemzők adják. Ez alapján éles választóvonal húzható a zsidó negyedek területén, tehát szomszédos lakóházakból, utcákból kialakított gyűjtőhelyek és a zömében ipari, mezőgazdasági, vagy egyéb, nem lakófunkciót betöltő épületek összességéből létrehozott városszéli, vagy városközei táborok között. E tekintetben a minden infrastruktúrát nélkülöző, településen kívüli dési gyűjtőhely külön kategóriába sorolható.

A zsidó negyedek urbánus környezetben alakultak ki, ahol az embereket lakóépületekben helyezték el. Bármilyen nehezek is voltak az életkörülmények, azért a házak egy részében volt vezetékes víz, villanyáram, és akár kanalizálás (de legalább illemhelyek) is.⁵⁷ Ezeken a koncentrációs helyeken a betegek ellátását kórházzá alakított épületekben végezték. A nagyváradi „nagy gettóban” például a wisznicei rebbe imaházát és az ortodox zsidó fiúgimnáziumot rendezték be kórházzá.⁵⁸ Természetesen igaz, hogy ezekben a kórházakban is igen korlátozott volt az orvosok mozgástere.

Mindeközben a lakókörnyezeten kívül, a téglagyárakban, gazdaságokban összegyűjtött zsidó lakosság számára eleve nem adódott ilyen lehetőség. Az ide bezsúfolt emberek túlnyomó többsége oldalfalak nélküli épületekben, vagy a szabad ég alatt, rögtönzött sátrakban rendezkedett be. Áramellátás jó esetben is csak a tábort felügyelő őrség lakóhelyén volt.⁵⁹ Vezetékes víz általában nem volt,⁶⁰ sőt egyes táborokban csak szennyezett víz jutott az ott élőknek (Szászrégen, Szilágyosmlyó).⁶¹ A kanalizálás, az illemhelyek teljesen hiányoztak; a lakók latrinákat ástak a szükségleteik elvégzésére. A betegek ápolására általában épületrészeket, barakkokat jelöltek ki. Marosvásárhelyen és Nagybányán például a táborok területén kívül eső zsinagógákat alakították át kórházakká, és azokba szállították át az ápolásra szorulókat.⁶²

54 A gettóban és gyűjtőtáborokban uralkodó körülményekről a helyi Zsidó Tanácsok küldtek jelentéseket a budapesti Központi Zsidó Tanácsnak. Frojimovics–Molnár (szerk.) 2002: 50–148.

55 Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008: 229.

56 Uo., 393.

57 Ezek a szolgáltatások nem működtek rendszeresen. Nagyváradon a városvezetés gyakran korlátozta a víz- és áramellátást. Löwy 2015: 232.

58 Uo., 234–235.

59 A kolozsvári téglagyár területén voltak munkáslakások is, amelyekbe be volt vezetve a villany. SJAN Cluj, 1. fond (Primăria Cluj / Kolozsvár város iratai), 201–7325/1944. doboz, 23559/1944. dosszié, 14. f.

60 Kolozsváron volt vezetékes víz, de itt is mindössze 15 csap látta el a 18000 embert. Löwy 2005: 185–187.

61 Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008: 298 és 392.

62 Uo., 286 és 330.

A legsanyarúbb helyzet alighanem a dési Bungur-erdőben uralkodott. A gettósításokat megelőző hetekben az erdő vasúthoz közeli részén pihentek meg a szovjet offenzíva elől észak-nyugati irányba vonuló krími és ukrainai menekültek.⁶³ Az utánuk maradt, tetvekkel teli használt szalma volt az egyetlen, ami a kitelepített zsidó lakosságot várta.⁶⁴ E helyre mégis 7800 deportálásra ítélt személyt tereltek össze Désről és Szolnok-Doboka vármegye északi településeiből.⁶⁵ A területen nem volt sem fedett hely, sem pedig vízellátás. Két nappal a gettósítás megkezdését követően fel is merült annak a lehetősége, hogy a tábor lakóit áttelepítik a szamosújvári gyűjtőtáborba, azonban Bethlen Béla főispán végül inkább építőanyagot küldött a Bungur-erdőbe és az áttelepítés lehetőségét elvetették.⁶⁶ A helyzet eközben továbbra is elkésztető volt. A rendelkezésre álló faanyagból alig néhány barakkot sikerült összetákolniuk a gettósítottaknak, az emberek többsége ágakból és falevelekből készített magának „sátrat”.⁶⁷

A gettók és a gyűjtőtáborok közötti topográfiai és infrastrukturális eltérések a következmények szempontjából is jelentőséggel bírtak. Hiszen a gettóból deportált személyek jelentős része jobb egészségi állapotban, és így nagyobb életben maradási eséllyel érkezett meg Auschwitz-Birkenaubá mint azok, akik gyűjtőtáborban, vagy éppenséggel a Bungur-erdőben töltötték el egy hónapot. A szilágycsehi gyűjtőtáborban uralkodó víz- és élelmiszerhiány vezetett például oda, hogy az innen deportált zsidókat jóval nagyobb arányban küldték rögtön a gázhalálba Auschwitz-Birkenauban.⁶⁸

Guy Miron és Shlomit Shulhani hangsúlyozzák, hogy a mai gyakorlatban nem szükségszerű átvenni az üldözők (perpetrators) által használt definíciókat, hanem a történeti kutatások eredményeit hasznosítva kell a tipológiákat felállítani.⁶⁹ Észak-Erdély esetében is érdemes újra definiálni a koncentrációs helyeket. Nem meglepő módon, az észak-erdélyi spektrumot a vidéki magyarországi tipológia fedi le leginkább, bár nem azonos vele.

Amint láttuk, a zsidókérdés megoldásával foglalkozó 1944-es magyar adminisztráció két típust különböztetett meg: gettókat és gyűjtőtáborokat. A holokauszt-történetírás mind a mai napig használja mindkét kategóriát, esetenként akár szinonimaként is.

A Csősz László által felállított négy kategória közül három vonatkoztatható Észak-Erdélyre. Figyelembe véve a fentebb bemutatott működésbeli és topográfiai sajátosságokat, továbbá a két fenti kategorizálást is mérlegelve, a következő – egyébként az 1944-es magyar adminisztráció fogalomhasználatához közel álló, de a holokauszt-kutatások eredményei alapján korrigált – csoportosítás javasolt: 1. gettók, 2. infrastruktúrával rendelkező gyűjtőtáborok, 3. infrastruktúra nélküli gyűjtőtáborok.

63 1944. április eleje és június közepe között mintegy 150 000 menekült vonult át a kolozsvári IX. hadtest területén. Köztük voltak ukránok, népi németek, különböző krími és kaukázusi népcsoportok. Ugyancsak 1944. áprilisától kezdtek megjelenni ebben a régióban a visszavonuló német csapatmaradványok és parancsnokságok, valamint a velük érkező nagyszámú szovjet hadifogoly. Nagy 2021.

64 Singer (szerk.) 1970: 427.

65 Tibori Szabó 2016: 181.

66 Ferenczy László 1944. május 5-i és 6-i eseményjelentései. Molnár 2014: 283 és 286.

67 Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008: 411.

68 Braham 2015: 716.

69 Miron (ed.) 2009: Vol. 1. XL.

AZ ÉSZAK-ERDÉLYI BEVAGONÍROZÁSI KÖZPONTOK MEGOSZLÁSA KATEGÓRIÁKKÉNT:

	I. zóna dél-keleti része (VIII. csendőrkerület dél-keleti része)	II. zóna (IX. és X. csendőrkerületek)
Gettó	Felsővisó (zsidónegyed) Máramarossziget (zsidónegyed) Máramarossziget (szegény zsidónegyed)	Nagyvárad („nagy gettó”: zsidónegyed) Szatmárnémeti (zsidónegyed)
Gyűjtőtábor		Nagyvárad („kis gettó”: laktanya, gazdasági és ipari épületek) Kolozsvár (téglagyár) Szászrégen (téglagyár) Szilágysomlyó (somlyócsehi téglagyár) Marosvásárhely (téglagyár) Marosvásárhely (barompiac) Beszterce (Stamboli gazdaság) Nagybánya (Bernáth-féle vashámor) Nagybánya (Molcsány farm)
Gyűjtőtábor		Dés (Bungur-erdő)

SZAKIRODALOM

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1958: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1. köt. Budapest.

Braham, Randolph L. 1983: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Boston.

Braham, Randolph L. 2015: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1. köt. Budapest.

Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.) 2008: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest–Kolozsvár.

Csősz László 2002: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...” Gettósítás Szolnokon 1944-ben. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* II. Budapest, 203–255.

Csősz László 2014: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történetében*. Szolnok.

Fritz, Regina 2016: Mindennapi élet a magyar gettókban. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* VII. Budapest, 181–207.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.) 2002: *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai*. Budapest. (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 5).

Gidó Attila 2017: Mentésítések Észak-Erdélyben 1941-ben. *Regio* (25.) 1. 109–146.

Giustino, Cathleen M. 2003: *Tearing Down Prague's Jewish Town: Ghetto Clearance and the Legacy of Middle-Class Ethnic Politics around 1900*. Boulder–New York. (East European Monographs).

Hundert, Gershon David (ed.) 2008: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Vol. 1–2. New Haven–London.

Karsai László 2004: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. *Századok* (138.) 6. 1285–1304.

Karsai László – Molnár Judit (sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta) 1994: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest.

Kosztó Gyula 2016: Az ungvári zsidóság a vészorszakban. Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő* (10.) 4. 1–32.

Kovács Szabolcs 2018: *Csoportos perek a kolozsvári Népbíróóság előtt (1946)*. Budapest. (Clio Műhelytanulmányok, 1).

Lőwy Dániel 2005: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár.

Lőwy Dániel 2015: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyvárad zsidóság története*. Budapest.

Megargee, Geoffrey P. (ed.) 2009: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia*

of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 1: Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office. Bloomington–Indianapolis.

Megargee, Geoffrey P. (ed.) 2012: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2: Ghettos in German-occupied Eastern Europe.* Bloomington–Indianapolis.

Michman, Dan 2011: *The Emergence of Jewish Ghettos During the Holocaust.* Jerusalem.

Miron, Guy (ed.) 2009: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust.* Vol. 1–2. Jerusalem.

Molnár Judit (szerk.) 2014: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt.* Budapest.

Nagy József 2021: *Békeévek Mars árnyékában. A Székely Határvédelmi Erők története (1940–1944).* Kolozsvár.

Recensământul 1938 = *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930.* Vol. 2. București.

Singer Zoltán (szerk.) 1970: *Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarlápós, Retteg, Nagyilonda és környéke.* Tel Aviv.

Tibori Szabó Zoltán 2007: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után.* Kolozsvár.

Tibori Szabó Zoltán 2016: The Holocaust in Transylvania. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (eds.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later.* Budapest–New York, 147–182.

Vági, Zoltán – Csősz, László – Kádár, Gábor 2013: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide.* Lanham, Maryland.

Varga E. Árpád 1992: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén.* Budapest.

A nemzetközi gettó létrehozásának sajátosságai

Tanulmányomban az 1944 november első felében a Szálasi-kormány által Újlipótváros területén megszervezett nemzetközi gettó sajátosságainak rövid ismertetése mellett a megszervezésének körülményeiről, ehhez kapcsolódóan a semleges országok diplomatáinak 1944 nyarától folytatott embermentő tevékenységéről és a nyilas hatalomátvétel után, a zsidóság érdekében történő még határozottabb fellépésükről, a gettóba költözés nehézségeiről, és a túlélők által ott tapasztaltakról szeretnék áttekintést adni.

A Magyarországon lezajlott gettósítás történetében Budapest egyedi jellemvonása abban figyelhető meg, hogy a magyar fővárosban 1944. november–december folyamán a Szálasi Ferenc által vezetett nyilas kormány létrehozta Európa utolsó gettóit; Újlipótváros területén a nemzetközi gettót és a VII. kerületben az ún. nagy gettót. A vidéki Magyarországgal ellentétben ezek felszámolására már nem került sor, és ha nagy vérveszteségek árán is, de ezekben a gettókban több tízezer magyar zsidó élte túl a világháborút és szabadult fel.

A nemzetközi gettó és az azt alkotó védett házak megszervezésének előzményei 1944 nyárig nyúlnak vissza. A Magyarországon működő semleges országok – Svájc, Svédország, Portugália, Spanyolország, Vatikán – diplomatáinak, és a nemzetközi diplomáciai nyomásnak komoly szerepe volt abban, hogy Horthy Miklós kormányzó a deportálásokat 1944 júliusában ideiglenesen felfüggesztette. Ezt követően a holokaust történetében egyedülálló módon széleskörű és hatékony embermentés kezdődött. Ez a tevékenység a budapesti zsidóság megmentésére koncentrálódott, mivel már csak a fővárosban és a munkaszolgálatos századokban volt számottevő zsidó közösség. Horthy Miklós a saját nemzetközi megítélésén kívánt javítani azzal, hogy szem előtt tartotta a semleges országok képviselőinek kéréseit. Ily módon, 1944 nyarától, létrejött a védett zsidó státusz, és a semleges országok budapesti követségei a kormánnyal folytatott tárgyalások eredményeként elkezdtek különböző védleveleket kiállítani, melyek azt tanúsították, hogy tulajdonosának sértetlenségét valamelyik semleges ország szavatolta.¹

Ennek keretében Carl Lutz, a svájci követség vezető beosztású munkatársa, a magyar kormánytól engedélyt kapott 7000 zsidó személy Palesztinába történő kivándorlásának megszervezésére, illetve az ezt lehetővé tevő védlevelek kiállítására. Lutz azonban – ezt a megállapodást felülírva –, egy idő után ugyanennyi családnak kiállítható menlevélként értelmezte, nagyban megnövelve ezzel a védettnek szánt zsidók számát.² A diplomáciai embermentésben kiemelkedő szerepet betöltő Raoul Wallenberg svéd diplomata 1944 júliusában érkezett Magyarországra, és hozott magával egy több, mint 600 magyar zsidó nevét tartalmazó listát, melyen olyan – svédországi kapcsolatokkal rendelkező – személyek szerepeltek, akik már megkapták a svéd vízumot.³ Habár hivatalosan ezeknek a zsidóknak a kiutazása biztosított volt, Wallenberg – a szkeptikussága miatt – úgy vélte, hogy a svéd követségnek a helyszínen kellene védelmet biztosítani számukra egy úgynevezett „svéd lágerben”. Ennek érdekében tárgyalásokat folytatott Ferenczy Lászlóval.⁴

1 Vági–Csősz–Kádár 2013: 314.

2 Hirschi–Schallié 2019: 40–41.

3 Braham 1997: 865.

4 Jangfeld 2014: 227.

Ferenczy, miután az érintett külképviseletektől megkapta a svéd és palesztin kivándorlási engedélyre váró személyek adatait, július közepén kapcsolatba lépett a Zsidó Tanáccsal, illetve annak egyik tagjával, Kurzweil Istvánnal. Tájékoztatta, hogy ezek a zsidók a németek engedélyével elhagyhatják Magyarországot, de addig a Tanácsnak néhány csillagos házat az érintettek rendelkezésére kell bocsátania, mely pár nappal később meg is történt.⁵ A tárgyalásoknak köszönhetően a svéd követség a védettek részére három nagy bérházat kapott, néhány ház pedig a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá került.⁶ Emellett a palesztin kivándorlási engedéllyel rendelkező, a svájci követség védelme alatt álló személyek is több házat birtokba vehettek.⁷ Ezek a Pozsonyi úton elhelyezkedő épületek lettek az első védett házak, melyek a később felállított nemzetközi gettó alapját jelentették.

A védett házak létrehozása azonban azt is magával vonta, hogy az érintett csillagos házakat ki kellett üríteni. Az ott tartózkodó zsidónak minősített személyeknek ki kellett költözniük annak érdekében, hogy a svéd és a svájci védettek oda beköltözhesse. Ez a zsidókat megkülönböztető eljárás komoly feszültségeket okozott a Zsidó Tanácson belül. Stöckler Lajos például kifejezetten igazságtalannak vélte, hogy többeket át kell költöztetni kisszámú, kiváltóságokat élvező zsidó kedvéért, akik közül sokan jó viszonyban voltak a Tanács vezetőivel.⁸

Az ezt követő, viszonylag nyugalmas időszak után a nyilas hatalomátvétel hozott döntő változást a budapesti zsidóság, és azon belül az elvileg védettséggel rendelkező zsidók életébe is. Bár 1944. október 18-án Vajna Gábor nyilas belügyminiszter kijelentette, hogy a semleges országok által kiadott védleveleket és mentesítéseket megszüntetik, hamarosan azonban ennek visszavonására kényszerült.⁹ A védlevelek a nyilas hatalomátvétel után nem veszítették el érvényességüket, ami leginkább Szálasi Ferenc nemzetvezető legitimáció iránti vágyával, és ebből kifolyólag a semleges országok diplomatainak nyomásgyakorlásával állt összefüggésben. Nemzetközi elismerést leginkább a második világháborúban semleges országoktól kaphatott, mindezért cserébe jó kapcsolatot kívánt ápolni a diplomatákkal. Hajlandóságot mutatott zsidóellenes politikájának módosítására is, így például, a későbbiekben a budapesti zsidók deportálásának leállítására és a gettók megszervezésére.¹⁰ Ugyanakkor Szálasi Ferenc a semleges országok diplomataival folytatott tárgyalásokon nyilvánvalóvá tette, hogy csak akkor tolerálja a zsidóság érdekében folytatott tevékenységüket, ha hivatalos diplomáciai elismerésben részesítik a nyilas kormányt. Az ígéretek ellenére ezt – november második felére – végül csak a Vatikántól és Spanyolország kapta meg.¹¹

A semleges országok Budapesten maradt diplomatái – többek között Svájc képviseletében Carl Lutz, Svédország képviseletében Raoul Wallenberg, Carl Danielsson, a Vatikán képviseletében Angelo Rotta, a Nemzetközi Vöröskereszt képviseletében Friedrich Born, Spanyolország képviseletében Ángel Sanz Briz, majd az olasz Giorgio Perlasca – az 1944 októberi nyilas hatalomátvétel után még nagyobb intenzitással folytatták a segítségnyújtást. A védleveleket is még nagyobb számban állították ki, mivel a budapesti zsidóság ekkor került közvetlen fizikai veszélybe. Az áldozatos munkájuknak, a nem szokványos diplomáciai módszereiknek és az általuk kiadott védleveleknek köszönhetően több tízezer budapesti zsidó menekülhetett meg a kényszermunkára való elhurcolástól és a deportálások sajátos folytatásaként, a Nyugat felé indított halálmenetektől. Arra is több alkalommal volt példa, hogy a semleges országok diplomatái az óbudai téglagyárból és a halálmenetektől mentettek ki elhurcolt személyeket svájci vagy svéd védőútlevelék kiosztásával. Az így megmentetteket később, az 1944 november

5 Braham 1997: 865–866.

6 Jangfeld 2014: 228.

7 Hirschi–Schallié 2019: 41.

8 Braham 2003: 148.

9 Karsai–Karsai 2014: 15.

10 Vági–Csősz–Kádár 2013: 157.

11 Karsai–Karsai 2014: 17.

folyamán létrehozott nemzetközi gettó védett házaiban tudták elhelyezni. Ahogy azt Somlyó Tamás *Rámpa* című regényében megfogalmazta:

„...hiszen ők a »kivételek« voltak. (...) Akiket valahol »kiemeltek« a menetekből. Volt, aki egyenesen a Ruhagyárból került ide, mikor a többieket, a nem »védeteket« elindították gyalogmenetben Hegyeshalom felé. Volt, akiért a Téglagyárba mentek a megmentő papírokkal.”¹²

Ugyanakkor, több esetben arra is volt példa, hogy a védelmet jelentő védleveleket a nyilas pártszolgálatosok széttépték, vagy egyszerűen semmisnek tekintették, és tulajdonosát adott esetben csillagos házakból, valamint a később felállított nemzetközi gettó területéről hurcolták el, deportálták. Miként arról egy túlélő visszaemlékezésében is beszámolt:

„Végül megjelentek a téglagyárban a svájci követség küldöttei és akinek védlevele volt, azt kiszabadították a téglagyárból és elhelyeztek bennünket egy svájci védett házban Budapesten, az ún. »Nemzetközi Gettó«-ban. Néhány nap múlva a nyilasok a »védt ház«-ba is bejöttek és ötletszerűen összeszedtek onnan is embereket: köztük engem is.”¹³

A semleges országok által kiállított védlevelekkel rendelkező személyek státuszához és külföldre történő kiutazásához kapcsolódó német állaspontról Edmund Veessenmayer 1944. október 20-án tájékoztatta Kemény Gábor nyilas külügyminisztert. Kiemelte, hogy a németek 7000 svájci követség által védett kiutazását engedélyezik, emellett

„a magyar kormány kívánságára és nemzetközi helyzetük megerősítése céljából, különböző külföldi államok törekvéseinek megfelelően, – feltételül szabva egy méltányos számra való korlátozást – készek vagyunk további védett zsidók kiutaztatásáról tárgyalásokba bocsátkozni.”¹⁴

Ily módon a németek jóváhagyták a magyar zsidók egy részének nemzetközi védelem alá helyezését, és hajlandóságot mutattak az ehhez kapcsolódó jövőbeni tárgyalásokra.¹⁵

A semleges országok diplomatáinak a következő napokban sikerült a magyar kormánnyal zajló tárgyalásokon a németek által megadott kereteket tovább bővíteni. A svédek által védett személyek száma például pár nap alatt 450-ről 4500-ra nőtt.¹⁶ Így, 1944 október végén a Külügyminisztérium már arról tájékoztatta Lutz svájci és Wallenberg svéd diplomatákat, hogy a nyilas kormány 12.400 külföldi védettségű személyt ismer el és engedélyezi 4500 svéd védőútlevelel, 7000 palesztinai bevándorlási engedéllyel, 698 portugál ideiglenes útlevelel ellátott zsidó, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt 100 zsidó alkalmazottjának Magyarországról történő kivándorlását.

A külföldi védettségű zsidókat az 1944. november 15-ére tervezett kiutazásukig el kellett különíteni. Ennek könnyebb végrehajtása végett a külképviseleteknek el kellett juttatniuk a Külügyminisztériumhoz az érintettek személyes adatait, lakcímét. Megszabták, hogy az elköltöztetésüket, és egyben a koncentrálásukat is szolgáló átköltözéskor személyenként 80 kg poggyászt (ruhát, fehérneműt, takarót, élelmiszert, használati tárgyat) vihetnek magukkal, értékeket (pénzt, ékszereket) azonban nem. A kormányzati döntés és a szoros határidő okán a külképviseleteknek sürgősen el kellett kezdeniük a kiutazások megszervezését, melyekhez biztosítékként azt az ígéretet kapták, hogy ezeket a Belügyminisztérium engedélyezni fogja, miközben a budapesti német követség kilátásba helyezte a szükséges német átutazási

¹² Komoróczy 2013: 1264.

¹³ <http://www.degob.hu/index.php?showjk=136> (utolsó letöltés: 2024. október 2).

¹⁴ Karsai–Karsai 2014: 104.

¹⁵ Karsai–Karsai 2014: 104.

¹⁶ Karsai–Karsai 2014: 32–33.

vízumok megadását. Kemény Gábor nyilas külügyminiszter azt is egyértelművé tette, hogy november 15-e után a semleges országok által nyújtott védelem semmissé válik és a „*magyar kormány – legnagyobb sajnálatára – arra kényszerülne, hogy az összes Magyarországon levő zsidószármazású személyeket egyenlő elbánásban részesítse.*”¹⁷

Ezt követően a semleges országok diplomatái a kiutazások szervezéséről, és a vonatok tervezett elindításáról is tájékoztatták a Külügyminisztériumot. A budapesti svéd követség 1944. november 8-i tájékoztatása szerint az első Svédországba tartó vonat a tervek szerint november 15-én indulna 150 személlyel, a második vonat november 22-én 300 fővel, s ezt követően két naponként indítanának vonatokot.¹⁸

A védett zsidók azonban a kiutazási tervek ellenére, német jóváhagyás hiányában, nem tudták elhagyni az országot a megszabott időpontig, így a nyilas kormány hozzáfogott egy új terv megvalósításához, mely a nemzetközi gettó létrehozása volt. 1944. november 7-én reggel a zsidókérdéssel megbízott Ferenczy László a Belügyminisztériumban értesítette a Zsidó Tanács vezetőit, hogy a különféle diplomáciai – svéd, svájci, vatikáni, spanyol és portugál – védelevek tulajdonosainak át kell költözniük a számukra kijelölt házakba, mégpedig a jobbmódú zsidó polgárok által leginkább lakott Újlipótváros területére, azon belül is a Pozsonyi út, Szent István park, Újpesti rakpart környékére.¹⁹ Ezzel egy időben a Külügyminisztérium azt közölte a semleges országok képviselőivel, hogy az érintett házak listáját a Zsidó Tanácstól kapják majd meg és az átköltözést november 9-én, 12 óráig kell lebonyolítaniuk. Eközben arra is felhívták a figyelmet, hogy november 15. után a gettón kívül tartózkodó védett személyeket munkatáborokba internálják,²⁰ tehát a nyilas hatóságok azonos eljárásban fogják részesíteni őket, mint a védlevéllel nem rendelkező, zsidónak minősített személyeket.

A nemzetközi gettó létrehozásával a védett zsidókat elkülönítés céljából a korábban csillagos házaként funkcionáló, majd 1944 novemberében a nyilas hatóságok által kijelölt és a semleges országok védelme alatt álló védett házakba költöztették, melyekre a területenkívüliség elve érvényesült. Ez által nem csupán az valósult meg, hogy a zsidóságot elkülönítették a nemzsidó lakosságtól, hanem az addig főváros-szerre csillagos házakban élő budapesti zsidóság területi alapon történő elkülönítése is bekövetkezett. A védlevéllel rendelkezőket egy földrajzilag jól meghatározott városrészben elkülönítették a védlevéllel nem rendelkező zsidóktól. A nemzetközi gettó nem egy fallal körülvett, zárt, fegyveresen őrzött terület volt, hanem egy városrészben kijelölt különálló házak együttese.

A nemzetközi gettó felállítása okán Solymossy János rendőrtörzsfőfelügyelő, a „zsidók összeköltöztetésének intézésére kirendelt miniszteri biztos”, megbeszélést hívott össze, melyen megtörtént a házak elosztása a semleges országok között. Az ott elhangzottak alapján 15.600 zsidó (4500 svéd, 100 spanyol, 698 portugál, 7800 svájci védelem alatt álló, 2500 kormányzói kivételezett,²¹ belügyi mentesített, vatikáni védett) elhelyezését kellett megoldani a rendelkezésre bocsátott házakban, melyről érzékletes képet ad, hogy korábban ezekben az ingatlanokban 3969 személy lakott.²² A házak összetétele kapcsán megfigyelhető, hogy jelentős részük már korábban is, 1944 nyarán, csillagos ház, majd védett ház volt; ugyanakkor a nemzetközi gettó területén nem mindegyik csillagos házból lett védett ház, és olyan házak is kijelölésre

17 Karsai–Karsai 2014: 221–222.

18 Karsai–Karsai 2014: 358.

19 Lévai 1948: 121.

20 Szekeres 1997: 66.

21 Kormányzói mentességet azok a személyek kaptak, akik a zsidótörvények hatálya alá estek, de különös közéleti, tudományos, művészeti vagy gazdasági érdemeik indokolták számukra a kivételezettséget. A nyilas hatalomátvétel után az új kormány a korábban kiadott mentesítéseknek csak egy kis részét ismerte el. Lásd Frojimovics–Komoróczy–Pusztai–Strbik 1995: 551–552.

22 Lévai 1948: 120–121.

kerültek, melyek korábban nem voltak csillagos házak, azaz keresztény lakói voltak.²³

A költözésre adott parancs rendkívül rövid határidőt szabott meg. November 8–11. között az érintetteknek négy nap állt a rendelkezésére. A következő napokban, a Szent István park környékén, elkezdődött a gettó megszervezése, mely azt jelentette, hogy több száz rendőr kiürítette és átvizsgálta az érintett házakat, a védett házakból a védlevél nélkülieket vagy a hamis védlevéllel rendelkezőket kiköltöztette és felügyelte, ellenőrizte a védlevéllel rendelkezők beköltözését.²⁴

Ennek könnyebb lebonyolítása végett a budapesti rendőrfőkapitány több rendeletet adott ki, mely meghatározott napokon megtiltotta a zsidók utcán való mozgását. Ez alól kivételt képeztek a külföldi védlevéllel rendelkező zsidók. A ki- és beköltözés a gettóba több ezer személyt érintett, akik a városon belül sokszor ellentétes irányban mozogtak. A keresztények a gettóba költöztetett zsidók által hátrahagyott lakásokban, a kiköltöztetett zsidók a Budapesten szétszórtnan elhelyezkedő csillagos házakban kaptak elhelyezést.²⁵ Az utóbbiak közül sok védlevéllel nem rendelkező munkaképes személyt a kiköltöztetést követően azonnal az óbudai téglagyár területére vittek, ahonnan kényszermunkásként a Nyugat felé tartó halálmenetekbe osztották be őket.²⁶

A beköltözés határidejét a semleges országok folyamatos tiltakozása miatt többször módosították, ugyanis a nemzetközi gettó gyors megszervezése, a megmaradt budapesti zsidóság védeltségét kapó részének elhelyezése nehéz feladat elé állította őket. Raoul Wallenberg a Zsidó Tanácsnak 1944. november 7-én írt levelében kiemelte, hogy a magyar kormánnyal kötött korábbi megállapodás szerint egy szobában 4–5 személyt helyeztek volna el, ezzel szemben – a Zsidó Tanács által eljuttatott utasítás értelmében – számításai szerint már átlagosan 10–12 személyt helyeznének el egy-egy szobában. Komoly problémát jelentett még Wallenbergnek a megszabott rövid határidő, mivel az átköltözésről és az ahhoz kapcsolódó utasításokról nem tudta megfelelően tájékoztatni az érintetteket. A gyakori költöztetések miatt nagy részük címe eleve ismeretlen volt a svéd követség előtt, valamint a követség nem rendelkezett olyan szállítóeszközzel sem, mellyel a gyors átköltöztetést le tudta volna bonyolítani.²⁷ November 9-én a spanyol követség is felhívta a Külügyminisztérium figyelmét arra, hogy hivatalos tájékoztatás híján a sajtóból értesültek arról, hogy a külföldi útlevéllel rendelkező zsidóknak november 10-én reggel 10 óráig be kell költözniük a kijelölt házakba. Hasonlóan a svédekhez, számukra is azért okozott problémát a beköltözés dátuma, mert a spanyol kormány által kiállított száz egyéni és kollektív útlevél tulajdonosai nagyrészt még nem kapták meg az útleveleket. Sokak címe ismeretlen volt vagy koncentrációs- illetve munkatáborokban tartották őket fogva.²⁸ A következő napokban a követség jegyzékekben kérte a Külügyminisztériumtól a spanyol védeltséggel rendelkező, elhurcolt és fogvatartott személyek szabadon bocsátását.

A nemzetközi gettóba történő átköltözés komoly kockázatot jelentett az elméletben védett zsidók számára. A Szent István körút 2. szám alatti nyilas pártház közelsége miatt ugyanis a nyilas pártszolgálatosok támadásainak folyamatosan, már a beköltözés pillanatától ki voltak téve. Ők ráadásul úgy vélték, hogy a nemzetközi gettóba a tehetősebb, külföldi összeköttetésekkel rendelkező zsidók költöznek be. Valójában tehát a semleges országok által kiállított védlevelek és a nemzetközi gettót alkotó védett házak csak látszólagos védelmet nyújtottak, az oda beköltözők sok razziának, atrocitásnak voltak kitéve.

²³ Cole 2003: 209.

²⁴ Karsai–Karsai 2014: 33.

²⁵ Jangfeld 2014: 281–282.

²⁶ Cole 2003: 209.

²⁷ Karsai–Karsai 2014: 321.

²⁸ Karsai–Karsai 2014: 322.

Amikor november folyamán a nyilas kormányzat realizálta, hogy a semleges országok mégsem fogják a hatalmukat elismerni, a hatóságok, a pártszolgálatosok egyre kevésbé ismerték el a kiállított védleveleket. A nyilas pártszolgálatosok erőszakos eljárásairól, bizonyos mentesítéssel rendelkező személyek elleni fellépéseikről a semleges országok diplomatai több alkalommal írtak jegyzékeket a nyilas Külügyminisztériumnak. A portugál követség jelentése szerint Székely Jánost, Portugália korábbi budapesti alkonzulját és feleségét, akik érvényes portugál útlevéllel rendelkeztek, november 15-én délelőtt, a gettóba való beköltözés közben, az egyik portugál védett ház közelében a nyilasok elfogták, és elhurcolták a pártházba. Több órán keresztül 200 zsidóval együtt fogva tartották őket, hivatalos irataikat megsemmisítették, és minden értéktárgyukat elvették. Az este folyamán engedték őket szabadon „egy szál ruhában”.²⁹ 1944. november 21-én Wallenberg hasonló eljárásról tájékoztatta a Külügyminisztériumot, mely szerint

„rendkívül sok védettet a költözködés közben az utcán elfogtak, nagyobb részét a Szent István körút 2. szám alá vitték, ahol embertelen módon bántalmazták őket. A ház előtt a legkülönbözőbb csomagok hatalmas tömegét lehetett látni, ezeket kobozták el a védettektől. A Pozsonyi úton való közlekedést a fegyveres nyilasok napokon keresztül bizonytalaná tették.”³⁰

A nyilas pártszolgálatosok a beköltözés során sok alkalommal szétépték a védettséget jelentő, legtöbbször nehezen megszerzett hivatalos dokumentumokat, amint arról Heller Ágnes is beszámolt:

„Amikor be akartunk jutni a nemzetközi gettóba, a nyilasok a sarkon megállítottak: »Mutassák a védleveleiket!« Megmutattuk – mire azokat ott, helyben, szétépték.”³¹

Solymossy János rendőrtörzsfőfelügyelő a védlevéllel rendelkező zsidók áthelyezésére vonatkozó hivatalos utasítást 1944. november 12-én adta ki a csillagos házak légoltalmi parancsnokainak és házfelügyelőinek, melynek értelmében a csillagos házakban lakó zsidókat három csoportba kell szétosztani, és a csoportosításnak megfelelő, meghatározott helyszínre kísélni. Ennek megfelelően a munkaképes, nemzetközi védettség alatt nem álló, honvédelmi munkára kötelezett 16 és 60 év közötti férfiakat, valamint a 18 és 40 év közötti nőket az óbudai téglagyárba kellett kísélni; másokat, főleg időseket, betegeket, munkaképteleneket, más csillagos házakba költöztettek, leginkább a később felállított nagy gettó területére.³² Külön csoportba tartoztak a külföldi menlevéllel rendelkezők, akik *„önként vállalkoznak arra, hogy az V. kerület Pozsonyi út, Szent István körúti szakaszon kijelölt házakba beköltöznek.”³³* A nemzetközi gettóba költözés a hatóságok állítása szerint önkéntes alapon történt. Ahogy az *Új Magyarország* című lap 1944. november 12-i számában is kiemelte, az új lakásba költözés nem hatósági kényszerintézkedésre történik, hanem minden érdekelt zsidó személy azt saját elhatározása és szabad mérlegelése alapján teszi. Az újságcikk azt is közölte, hogy a beköltözéshez fényképes, az illető követség körbélyegzőjével és eredeti aláírásával ellátott ideiglenes útlevél, oltalomlevél szükséges.³⁴ Ezzel a kitételrel azonban – ahogy azt Carl Lutz is megfogalmazta – az volt a probléma, hogy

„miután a szóba jöhető útlevél-igazolványokat azok tulajdonosainak már mind kiosztottuk, a napi sajtó útján váratlanul arról értesül a követség, hogy ezek az útlevél-igazolványok csak abban az esetben érvényesek, ha fényképpel és aláírással vannak ellátva.”³⁵

29 Karsai–Karsai 2014: 156–157.

30 Lévai 1948: 123–124.

31 Hirschi–Schallié 2019: 182.

32 Braham 1997: 929.

33 Karsai–Karsai 2014: 323.

34 *Új Magyarország* 1944. november 12.

35 Karsai–Karsai 2014: 223.

A semleges országok követségei, amint értesültek a gettó tervezett felállításáról, azonnal hozzáálltak a lakáshivatalok létrehozásához, melyek feladata az érintett védett lakások felmérése és kiutalása volt. Az akkori körülmények között ez nagyon megterhelőnek bizonyult, hiszen pár nap állt csupán rendelkezésükre, hogy Budapest különböző kerületeiből összegyűjtsenek és regisztráljanak több ezer védelem alatt álló zsidót, és számukra a rendelkezésre álló kisértékű épületben elhelyezést biztosítsanak.³⁶ A beköltözők elhelyezésénél a semleges országok követségeinek arra is figyelniük kellett, hogy hivatalosan, az egyes követségekhez tartozó házakba, csak a védelmük alatt álló személyek költözhetnek be.³⁷ A svéd követség két lakáshivatalt állított fel, az egyiket azok számára, akik addig is az V. kerület csillagos házaiban laktak, a másikat a főváros más részein élő svéd védelem alatt álló zsidóknak. A lakáshivatalokban kapták meg az érintettek a lakásigazolványokat, amelyekkel a Pozsonyi út 14. szám alatt működő lakásirodában kellett jelentkezniük, ahonnan azután az egyes házakba irányították őket.³⁸

A költözéshez kapcsolódó munka, a védett házak szobáinak, lakótereinek kiosztása azért is volt olyan sürgető, mivel, ha a határidőre egy védettséggel rendelkező személy nem kapott elhelyezést, elvesztette a védettségét és az elhurcolás fenyegette. A legtöbb zsidónak védettséget nyújtó svájci követség a megszabott határidőig ezt nem is tudta teljesíteni, így Lutz két alkalommal is bement a Külügyminisztériumba halasztáskérés igényével. A nyilas hatóságok végül a semleges országok tiltakozása miatt folyamatosan hosszabbították a beköltözés határidejét.

A nemzetközi gettóba végül beköltözött személyek számát nehéz megbecsülni. Említettük, hogy a nyilas hatóságok hivatalosan 15.600 védett zsidó beköltözését engedélyezték, és elviekben annyi lakást jelöltek ki, amennyit ennyi ember számára elegendőnek ítélték. Problémát jelentett azonban, hogy a semleges országok diplomatái ennél jóval több személy számára adtak védőokmányokat. Hatalmas számban kerültek forgalomba elsősorban a svájci követség munkatársai által hamisított védlevelek és az ezekkel rendelkezők mind be kívántak költözni a gettóba. Emiatt rettenetes zsúfoltság alakult ki. Wallenberg 1944. december 8-án írt jelentésében a gettó lakóinak számát 33.000-re becsülte.³⁹ A hamisítások, az ezzel járó nagyszámú beköltözés életet menthetett, de egyúttal extra kockázatot is jelentett, mivel a védlevelek védelmi értékének csökkenését vonták maguk után, és veszélyeztethették a diplomáciai embermentés sikerességét. A nyilas hatóságok ugyanis, a jelentős zsúfoltság miatt, realizálhatták, hogy a diplomáciai testületek képviselői nem tartják be a kormánnyal kötött megállapodást, engedély nélkül túllépik a védett személyek számát. Ahogy Salamon Mihály írta:

„Mi be is utaltuk a 7800 személyt, de mire megjelentek, már sok ezer másik, ugyancsak svájci védlevéllel ellátott zsidót találtak a lakásokban. Nyilvánvaló volt, hogy valamilyen »tévedés«-nek kellett fennforognia. A kellemetlen csak az volt, hogy a »tévedésre« a nyilasok is kezdtek figyelni.”⁴⁰

A külföldi követségek védett, nemzetközi gettót képező házairól 1944. november 14-én készült egy kimutatás. Ez alapján elmondható, hogy Spanyolország, Vatikán, Svédország egy-egy házat, Svájc pedig 11 házat helyezett védelme alá.⁴¹ A védett házak száma a semleges országok diplomatáinak aktív fellépése következtében folyamatosan nőtt, melyet a nagyszámú beköltöző elhelyezésének szándéka is motivált. Wallenberg közbelépése nyomán a nyilas

³⁶ Tschuy 2002: 221.

³⁷ Tschuy 2002: 223.

³⁸ Lévai 1948: 121.

³⁹ Lévai 1945: 132.

⁴⁰ Vámos 2008: 291.

⁴¹ Karsai–Karsai 2014: 324–325.

hatóságok november 20-án 19 új védett házat bocsátottak a svédek rendelkezésére, ami által a zsúfoltságot némileg enyhíteni lehetett. Az újonnan kapott házak közül a legtöbb a Katona József utcában, a Pannónia utcában és a Tátra utcában helyezkedett el.

Ezek azonban nem álltak teljes mértékben a rendelkezésükre, mert az ott lakó keresztények, a védettséggel nem rendelkezők vagy más védettséggel rendelkezők nem akartak kiköltözni. A más védettséggel rendelkező személyek esetében fellépő problémát jól példázza, hogy a svédek részére kiutalt házak közül többet a svájciak – akik szintén kaptak újabb 12 házat⁴² – egyszerűen lefoglaltak, kitették a svájci követség tábláját és innentől svájci védett háznak tekintették.⁴³ Az 1944 november végi kimutatásokban már a Nemzetközi Vöröskereszt, a Svéd Vöröskereszt, Portugália oltalma, valamint a kormányzói és belügyi védettség alatt álló házak is szerepelnek.⁴⁴

A nemzetközi gettó területén, 1944 végén, összesen több, mint 120 ház élvezett védettséget, melyek döntő többsége két követséghez tartozott; a svájci követség 72, a svéd követség 31 épületet helyezett védelme alá. A legtöbb védett ház az Újpesti rakpart (Szent István park) – Szent István körút – Csáky (Hegedűs Gyula) utca – Wahrmann (Victor Hugo) utca által határolt területen volt, ezen belül is leginkább a Pozsonyi útra és annak szűk vonzaskörzetére koncentrálódott. A nemzetközi gettón belül a házak elhelyezkedése és a semleges országok vonatkozásában felfedezhető egyfajta minta: a terület déli részén, a Katona József utca, Pozsonyi út, Tátra utca környékén volt a legtöbb svéd védett ház, az északi és a nyugati részén, azaz a Szent István Park környékén voltak a svájci védett házak. A többi, kis számú, más országokhoz tartozó védett házak szétszórva helyezkedtek el; három spanyol védett ház a gettó északkeleti részén, a Pannónia utca és a Csanády utca környékén, három vatikáni ház pedig a Pozsonyi út közelében volt.⁴⁵ Mindezek mellett a semleges országoknak Budapest más városrészeiben is voltak még védett házaik, melyek közül fontos kiemelni a Vadász utcai Üvegházat és a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló kórházakat, gyermekotthonokat.

Az egyes védett házakba a semleges országok képviselői közül a svájciak és a svédek házparancsnokokat neveztek ki. A svájciak esetében naponta kellett jelentést tenniük a követségnek a történésekről, gondokról, hogy Lutz közbenjárhasson.⁴⁶ A svédek azt is kérték tőlük, hogy figyeljenek a követség által meghatározott rendszabályok betartására, jelentsék az esetleges eltűnéseket. Minden negyedik svéd védett házban pedig házellenőr tevékenykedett, aki a házparancsnokokat látogatta és napi jelentést tett minden házról.⁴⁷

A nemzetközi gettóba való átköltözési akció során a tarthatatlan határidők, a zsidókkal szembeni embertelen bánásmód, a semleges országok által kibocsátott okmányok tiszteletben nem tartása, valamint a védett személyek elhurcolása, deportálása, eltűnése miatt a semleges országok diplomatái folyamatosan interveniáltak a magyar kormánynál. Tették mindezt úgy, hogy fellépésük miatt már október végén rádió-szózatban próbálta nyomtatékosítani a kormány a nyilas pártszolgálatosokkal, hogy a kiállított védleveleket el kell ismerni, és az érintetteket nem lehet elhurcolni, a követségekhez és a Vöröskereszthez tartozó épületek területenkívüliséget élveznek.⁴⁸ A nyilas pártszolgálatosok azonban ezzel nem törődtek. A védlevelek ellenőrzése okán folyamatosan tartottak házkutatásokat a nemzetközi gettó területén, rabolták ki az ott tartózkodókat, és több alkalommal a Dunába lőtték a védett házakban talált és onnan elhurcolt személyeket.

42 Cole 2003: 206.

43 Lévai 1948: 122.

44 Karsai–Karsai 2014: 325–326.

45 Cole 2003: 206.

46 Tschuy 2002: 221.

47 Jangfeld 2014: 284.

48 Lévai 1948: 103–104.

Angelo Rotta pápai nuncius 1944. november 10-én, a diplomata testület nevében, tiltakozását fejezte ki Kemény Gábornál a zsidókérdéssel kapcsolatos intézkedések miatt. Felemelte szavát a deportálások újraindítása, és a kegyetlen gyalogmenetek miatt. Kiemelte, hogy a nyilas belügyi szervek a védettséggel rendelkező zsidókkal szemben nem megfelelően járnak el, és az egyes külképviseletek védelme alatt álló épületek esetében megsértik a területenkívüliség elvét. Ezekre reagálva Kemény külügyminiszter elismerte, hogy a zsidókkal való bánásmód kapcsán „felmerültek a hatósági szervek részéről félreértésre alkalmat adó intézkedések”,⁴⁹ de ígéretet tett ezek jövőbeni megszüntetésére. A nemzetközi gettó kapcsán hangsúlyozta, hogy a védett zsidók „a kormány ígéretéhez képest polgári körülmények között”⁵⁰ nyertek elhelyezést a Pozsonyi úton, ugyanakkor figyelmeztette Rottát, hogy az egyes követségek a megállapított mértéken túl, nagy mennyiségben állítottak ki menleveleket, azonban a kormány csak az egyezményben megállapított keretek között tud felelősséget vállalni.⁵¹ Hasonló hangvételű és tartalmú jegyzéket nyújtott be Carl Lutz is 1944. november 13-án a Külügyminisztériumnak, amiben arra hívta fel a figyelmet, hogy a hatóságok még nem jelölték ki a beköltözhető házakat, több esetben a nyilas pártszolgálatosok a svájci védettek védleveleit szétépték, sőt elhurcolták őket. Ezek okán Lutz azt kérte, hogy a kormány fegyelmezze a nyilas pártszolgálatosokat, a gettóba való költözés határidejét pedig november 30-ig hosszabbítsa meg annak érdekében, hogy addig az elhurcolt svéd védettek visszatérjenek, elhelyezhetők legyenek a gettóban és a kiutazásukhoz szükséges vonatokról is gondoskodni tudjanak.⁵²

A Külügyminisztérium november 17-i válaszigyzékében kiemelte, hogy 7000 svájci védelem alatt álló személyt ismernek el, akiknek védett házakban történő koncentrálásához és Palesztinába történő kivándorlásához hozzájárulnak. A többi védetről nem szóltak. A válaszban a Külügyminisztérium ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy a védlevelek mennyisége és kiosztásának módja kapcsán a svájci követség bizonyíthatóan megszegte a magyar kormánnyal kötött megállapodást, miközben a két héttel korábban kért, a kivándorlók és védlevéllel rendelkezők névjegyzékét még mindig nem kapták meg.⁵³

Az imént idézett, a magyar zsidók érdekében tett diplomáciai fellépések kevésbé értek célra, így a még Budapesten tartózkodó semleges országok képviselői közös tiltakozó jegyzéket készítettek, melyet Danielsson svéd követ és Rotta pápai nuncius 1944. november 17-én adott át Szálasi Ferencnek. Ebben követelték a zsidóüldözés befejezését, a deportálások felfüggesztését, a munkatáborokban lévő zsidókkal szembeni emberséges bánásmódot és a követségek által szervezett kivándorlási akciók lebonyolításának biztosítását.⁵⁴ Fel kívánták hívni a kormány figyelmét a zsidóüldözés várható, negatív következményeire is:

„És a kormány, amely most a magyar nép sorsának súlyos felelősséget viseli, bizonyára meg akarja óvni azoktól a nagy szerencsétlenségektől, amelyekkel a Magyarországgal háborúban álló hatalmak fenyegetik abban az esetben, ha folytatódna a zsidók deportálása és megsemmisítése. (Nem is szólva arról, hogy Magyarország esetleges megszállói ugyanezeket a módszereket alkalmazhatják a magyar néppel szemben.)”⁵⁵

Szálasi Ferenc azonban már a memorandum átadása előtt döntött a „magyar zsidókérdés végleges rendezéséről” és ezt a diplomatakkal az aznapi tárgyaláson ismertették is. Ennek értelmében a Magyarországon tartózkodó zsidókat hat csoportba osztották. Ez alapján külön kategóriába és külön elbánás alá estek a külföldi menlevéllel rendelkező zsidók, a német

49 Kovács 2014: 136.

50 Kovács 2014: 136.

51 Kovács 2014: 135–138.

52 Tschuy 2002: 222–223.

53 Karsai–Karsai 2014: 224–225.

54 Tschuy 2002: 226.

55 Karsai–Karsai 2014: 451.

kormánynak „kölcsonadandó” zsidók, a Magyarországról való távozásukra váró zsidók, a mentességi bizonyítványokkal rendelkező zsidók, az egyházi személyek (papok, lelkészek, apácák) és az idegen állampolgárságú zsidók. A rendelkezés szerint a külföldi menlevéllel rendelkező zsidóknak, immár módosított határidővel, november 20-ig, át kellett költözniük a budapesti Szent István park környékére. Összegyűjtésük érdekében felhívásokat kell közzétenni a sajtóban és értesíteni kell az érdekelt külképviseleteket is. Az érintett zsidók a belügyminiszter által kijelölt házakban maradnak elutazásukig, reggelenként egy órára, 8–9 között kimehetnek sétálni. A Magyarországról való kiutazásukat attól tették függővé, hogyan alakulnak a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és az érintett semleges országok között, illetve hogyan oldják meg a szállítási problémákat ezen országok és Németország között.⁵⁶ A semleges országok november 17-én átadott memorandumára a Külügyminisztérium november 24-én reagált. Ebből látható, hogy a védettség alatt álló személyek ügyében nem történt előrelépés. Csupán azt közölték, hogy a kormány kész végrehajtani a kivándorlásra javasolt zsidókkal kapcsolatos megállapodásokat, és felszólították a követségeket a visszaélések elkerülésére.⁵⁷

Az 1944 júniusában, a zsidóság koncentrációja céljából létrehozott csillagos házakba való költöztetés a nemzetközi védelem alatt álló zsidók esetében is azt jelentette, hogy a kormányzat megfosztotta őket korábbi otthonaiktól, a fővárosban belül a kijelölt házakban, később a védett házakban és a nemzetközi gettóban teljesen új lakóhelyekhez, lakáskörülményekhez kellett alkalmazkodniuk. Mások egykori lakóhelyeire kellett beköltözniük, korábban mások által használt terekben kellett élniük és így módon egy újfajta, sajátos „otthonélményt” kellett megélniük. Ahogy azt egy túlélő megfogalmazta:

„Pozsonyi út 40., Ez a ház a Pozsonyi úton épült elegáns, modern épületek egyike. (...) A ház asszonya (...) bevezetett minket az egyik szobába. A szép, nagy ablakok a Szent István parkra, a Dunára néztek. A szobában semmiféle bútor nem állt, a padló tele volt matracokkal. Minden matrac egy-egy család lakásának számított. (...) Ez a sarok lett az otthonunk...”⁵⁸

A nemzetközi gettó területén ezekre a – sajátos körülmények között létrehozott – lakóterekre a beköltözők átmeneti és ideiglenes megoldásként tekintettek; nem akartak személyesen kötődni hozzájuk. Ahogy Somlyó Tamás Rámpa című regényében megfogalmazta:

„Az egyik szobában még egy (...) szabad helyet is talált magának. Végre letehetette a hajnal óta hátához nőtt zsákot. (...) Bőrkabátját azért nem vetette le. Nem akart »berendezkedni«. Önmaga előtt is fenn akarta tartani ittléte ideiglenességének látszatát.”⁵⁹

A többszöri költözések okán a védett zsidók, az otthonaik mellett, az értékeik és a személyes tárgyaik jelentős részétől is kénytelenek voltak megválni. Próbáltak olyan tárgyakat, holmikat magukkal vinni, amikre a túlélés szempontjából a leginkább szükségük lehetett. Miként azt egy túlélő is elmondta, a svájci védett házba költözéskor magukkal vitték „az akkor már minden eshetőségre összekészített hátizsákot.”⁶⁰ Egy hátizsákot, ami korábbi életükből maradt.

A nemzetközi gettó lakói számára az összezsúfoltság a beköltözéstől kezdve, alapélmény volt, melynek mértékéről mind a túlélők beszámolóiból, mind a semleges országok által írt jelentésekből szemléletes képet kaphatunk. Carl Lutz 1944 végi jelentése szerint:

56 Kovács 2014: 142–144.

57 Karsai–Karsai 2014: 452–453.

58 <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/XIII/pozsonyi40> (utolsó letöltés: 2024. október 22).

59 Komoróczy 2013: 1264.

60 <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/XIII/katonajozsef39> (utolsó letöltés: 2024. október 22).

„A Szent István parkban a védett házak zsúfolásig tele vannak, úgyhogy az oda beszállásolt emberek egy része folyosókon, lépcsőházakban és pincékben él. (...) A Pozsonyi út 54. számú házából november 24-én azt jelentették, hogy az ott lakók száma 1800 fő.”⁶¹

Egy túlélő védett házbeli lakhatási körülményeiről elmondta, hogy

„családunk öt tagja lakott egy kétszemélyes ágyon, az egy szobás, hallos lakásban. A szobában rajtunk kívül még két házaspár lakott, a hallban két házaspár, és egy egyedülálló férfi. A fürdő-kádban egy fiatal pár lakott.”⁶²

Tanulmányomban a nemzetközi gettó létrehozásának előzményeit és kezdeti időszakát kívántam bemutatni, rávilágítva azokra a komoly küzdelmekre és erőfeszítésekre, melyeket a semleges országok diplomatái a budapesti zsidóság és a nemzetközi gettó felállítása érdekében kifejtettek a nyilas kormányral, és a gyakran önkényesen erőszakoskodó nyilas pártszolgálatosokkal szemben. Kiemeltem személyes történeteket és a nemzetközi gettóba beköltözők védeltségbe vetett hitét, akik ezen új körülményekhez próbáltak alkalmazkodni, és rettegések közepette igyekeztek átvészelni a nyilas korszakot. Az Újlipótváros területén – a nemzetközi védlevéllel rendelkező zsidók elhelyezése okán – létrehozott nemzetközi gettó a gettók történetében egyedinek tekinthető. Egyedisége többek között abban figyelhető meg, hogy a nyilas korszak utolsó hónapjaiban felállított, rövid ideig működő gettóval Budapesten megtörtént a védett és nem védett zsidók földrajzi szétválasztása. Ez a gettó egy meghatározott városrészben, különálló, területenkívüliséget élvező védett házak összességéből állt; megszervezésében fontos szerepe volt Szálasi Ferenc megváltozott zsidópolitikájának és a semleges országokat képviselő diplomaták hatékony fellépésének.

61 Tschuy 2002: 228.

62 <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/XIII/budainagyantal3> (utolsó letöltés: 2024. október 22).

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Braham, Randolph L. 1997: *A népiirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. Budapest.
- Braham, Randolph L. 2003: *A népiirtás politikája – A Holocaust Magyarországon*. Budapest.
- Cole, Tim 2003: *Holocaust City – The Making of a Jewish Ghetto*. New York–London.
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea 1995: *A zsidó Budapest – Emlékek, szertartások, történelem*. Budapest
- Hirschi, Agnes – Schallié, Charlotte 2019: *Svájci védelem alatt – Zsidó szemtanúk beszámolóí a háborús idők Budapestjéről*. Budapest.
- Jangfeldt, Bengt 2014: *Raoul Wallenberg élete*. Budapest.
- Karsai Elek – Karsai László 2014: *Vádirat a náciizmus ellen – Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 4: 1944. október 15. – 1945. január 18.* Budapest.
- Kovács Tamás 2014: *Mérlegen az ember – Ismeretlen források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából a magyarországi holokauszt történetéből*. Budapest
- Komoróczy Géza 2013: *„Nekem itt zsidónak kell lenni” – Források és dokumentumok (1965–2012)*. Pozsony.
- Lévai Jenő 1948: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Budapest.
- Szekeres József 1997: *A pesti gettók 1945. januári megmentése: a „magyar Schindler” – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján*. Budapest.
- Tschuy, Theo 2002: *Beccsület és bátorság – Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Miskolc.
- Vági Zoltán – Csősz László – Kádár Gábor 2013: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*. Washington.
- Vámos György 2008: *Üvegsziget – Carl Lutz és a budapesti cionisták mentőakciói 1944-ben*. Budapest.

Gettók a Délvidéken

Első pillantásra talán nem tűnik nehéz feladatnak a délvidéki gettók kérdéskörét elhelyezni elsődleges kontextusába, vagyis legfőképpen a helyi sajátosságokkal foglalkozni. Ez azonban ma sem egyszerű, hiszen a trianoni utódállamok zsidóságának délvidéki részével foglalkoztak legkevésbé és nem csak a két háború közötti időszak tekintetében, hanem bizonyos részletek vonatkozásában a holokauszt kutatásában is jócskán találhatók még fehér foltok, mind a jogfosztást, mind a munkaszolgálatot, végül pedig a gettósítást és deportálást illetően. Annak ellenére, hogy az utóbbi időben egyre több hiánypótló tanulmány jelenik meg Szerbiában is, az is igaz, hogy ezek még mindig nem tisztáztak néhány részletet, amelyek eddig csak nagy vonalakban kerültek felvázolásra, s maradtak így kutatási feladatként a jövőben is.

Mielőtt rátérnénk témánk – vagyis a délvidéki gettók – ismertetésére, mindenképpen szólni kell a földrajzi keretről; Délvidék alatt ugyanis koronként némiképp más-más területet értünk. Bár a kifejezés már az első világháború előtt is előfordult, hangsúlyosabban csak Trianon után kezdték használni, majd a rendszerváltás után – az 1990-es évektől – került ismét elő. Mivel ezek az eltérések nem túl jelentősek, napjainkban általában a Vajdaság szokott lenni a megfelelője, mégpedig a Bácska, Bánság és Szerémség kiségiókat egybefogó területi egységként. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy 1941-ben a Délvidék említésekor ide sorolták a Muravidéket és a baranyai háromszöget is.

A DÉLVIDÉK VISSZACSATOLÁSA

Miután a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozási szerződés jugoszláv aláírásának reakciójaként 1941. március 27-én Belgrádban heves tüntetésekre került sor, majd puccsal megdöntötték a regnáló kormányt, Hitler Jugoszlávia lerohanása mellett döntött, s ebben számított Olaszország, Bulgária és Magyarország részvételére is. Mivel április 10-én sor került a Független Horvát Állam kikiáltására, a hivatalos magyar politika nem tartotta tovább érvényesnek a nemrég aláírt meg nem támadási szerződést, s részt vett Jugoszlávia lerohanásában. Cserébe Magyarország visszakapta a Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt, mintegy 11 475 km²-nyi területet, vele az etnikailag igen heterogén 1 030 000 főnyi lakosságot, amelynek 39%-a magyar, 19%-a német, 16%-a pedig szerb volt. A zsidóság részaránya e területeken alig több, mint 1% volt (11 445 fő), jobbra tíz nagy településen elosztva. A magyar várakozások ellenére a Bánságot német katonai igazgatás alá helyezték, a Szerémség pedig a Független Horvát Államhoz került.¹ Így tehát a Trianon előtt „Délvidékként” emlegetett területek zsidóságának sorsa egy ideig eltérően alakult. A végkimenetel azonban mindenütt ugyanaz a tragédia volt.

A bácskaiakról később szólnánk, annál is inkább, mert a Délvidék visszacsatolásával itt is fokozatosan érvényesültek a Magyarországon meghozott zsidótörvények, illetve jogfosztó rendelkezések, és az ennek nyomán érvényesített intézkedések. Kezdjük tehát azokkal a területekkel, amelyek a második világháború során nem kerültek vissza Magyarországhoz.

¹ Romsics 2004: 251–252; illetve Braham 1988: I. 151–153.

A BÁNSÁG

A jugoszláviai Bánság kérdése – tekintettel a román aspirációkra, illetve az itt élő, viszonylag nagyszámú németekre – a háború végéig függőben maradt, s mint ilyen, német igazgatás alá került. Ennek következtében a Bánság rekordidő alatt „judenrein” lett, mégpedig úgy, hogy a bánsági zsidóság többségének sorsa a belgrádi táborokban pecsételődött meg.

Érdekes módon a szerbiai Bánság zsidóságáról viszonylag keveset írtak, azt is elég tömören, pedig – a közhiedelemmel ellentétben – nem Észtország volt elsőként „zsidómentes” a nácik által ellenőrzött európai területeken, hanem éppenséggel a Bánság. Míg az észt zsidók-ról szóló jelentés 1941. október 12-i keltezésű (s meg is említik az 1942 januári Wannsee-i konferencián), addig a Bánságban már augusztus 14-én nem volt zsidó. Ennek természetesen nincs különösebb jelentősége a holokauszt történeti összképét tekintve, de éppen az áldozatok emlékének tisztelve nem árt tudni és felemlíteni: sehol olyan gyorsan nem vitték végbe a zsidóság elhurcolását és megsemmisítését, mint itt.²

1941. március 27-én a magyar kormány még számított arra a lehetőségre, hogy a Bácskával együtt a Bánság is Magyarországhoz kerül. Ez a meggyőződés igen erős volt a bánsági lakosság körében, legalábbis ami a magyarokat, zsidókat és szerbeket illeti, míg a németek elképzelhetetlennek tartotta, hogy ne a németek vonuljanak be, hiszen – legalábbis a fiatalabb nemzedék – gyakorlatilag évtizedek óta egy ilyen pillanatra várt. Ez az elvárás különösen a zsidóság részéről bizonyult fatálisnak; feltehetően emiatt nem menekültek át többen a Bácskába az április 6-át követő hetekben, amikor ezt talán még megtehették volna. (Bár Magyarországon már érvényben voltak a zsidóság ellen hozott diszkriminatív törvények, az ottani életet még mindig elviselhetőbbnek tartották, mint a németek által megszállt területeken uralkodó körülményeket.) Már az április 12-én kiadott, Jugoszlávia felosztásáról szóló előzetes irányelvek („Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens”) elrendelik, hogy a Bánság német megszállás alatt maradjon, katonai közigazgatással, amiről nem valószínű, hogy a zsidóság tudott. Április 19-én tudatták Magyarországgal is (Sztójay nagykövet Hitlernél történt audienciája alkalmával), hogy a Bánság Magyarországnak való átadása a román ellenállás miatt pillanatnyilag nem aktuális. A német csapatok április 9 és 12 között foglalták el a Bánságot, ahol nem ütköztek számottevő ellenállásba, hiszen a jugoszláv hadsereg addigra már kivonult erről a területről. Velük visszajött a mintegy 6000 német is, akik a jugoszláv hadseregbe való mobilizálás elől korábban Romániába és Magyarországra szöktek át.³

Míg az idősebb németek még a K.u.K. korszak szellemében „szocializálódtak”, s emiatt idegen maradt számukra a náci ideológia, addig a középkorosztály, de különösen a fiatalabbak fogékonyak voltak a két világháború közötti időszakban Németországból érkező propagandára. Hitler 1933-as hatalomra jutását követően a náci ideológia behálózta a jugoszláviai német nyelvű sajtó nagy részét, s kiemelt célpontja éppen az ifjúság volt, illetve a *Kulturbund*, a némettség tömegszervezete, amelyen belül a szélsőjobboldali szárny a harmincas évek végére teljesen uralkodóvá vált. Az ideológiai agymosás fontos része volt a zsidóellenes propaganda; bár az antiszemitizmus halvány nyomokban 1918 előtt is létezett, de az 1941-ben bekövetkezett bánsági szörnyű eszkalálódása alapvetően németországi „import” eszmék hatására történt. Ennek tudható be, hogy a Bánságban, a helyi némettség részéről, nagyon rövid idő alatt, ráadásul különös kegyetlenséggel, került sor a zsidóság elleni rendeletek végrehajtására, ami Szerbia más részein kevésbé volt tapasztalható. Az idősebb korosztály ellenállása sajnos erőtlenségtől volt, de véleményüknek azért hangot adtak. Emiatt nem érte őket bántódás, de „fehér zsidóknak” („beli čivuti”) csúfolták őket.

2 A Levntal-kötet (1952) például alig foglalkozik a kérdéssel, s Romano könyve (1980) sem gazdagította komolyabb részletekkel a bánsági zsidóság szenvedéstörténetét, s azokat is többnyire a szerbiai zsidósággal együtt tárgyalta. Valamivel több részlet található a Njegovan (2011) által közreadott, addig kiadatlan kötetben: 182–209; illetve Kovač (2009) tanulmányában. Utóbbi nem hivatásos történész, ám terjedelmes jegyzetapparátussal dolgozott, s éppen egy lényeges kérdéssel, a bánsági németek szerepével foglalkozott, ezen keresztül azonban igen részletes képet festett a bánsági zsidóság holokausztjáról is.

3 Kovač 2009: 44–48.

Az 1931-es népszámlálás (anyanyelv szerinti összeírás) alapján a Bánság összlakossága 585 549 fő volt; a lakosság egyötöde (120 450 fő) német anyanyelvű, egyötöde magyar, a többiek más nemzetiségűek-anyanyelvűek: zömmel szerbek, kisebb számban románok, szlovákok, bolgárok. Azt is ki kell emelni, hogy a jugoszláviai németiség egyötöde a Bánságban élt, de azt is, hogy a Bánságban ekkor nyilvántartott 4113 zsidó közül 1874 német anyanyelvű volt.⁴

A Bánság német katonai közigazgatás alatt állt; formálisan Szerbia része maradt, ám „sajátos profilja” miatt egyfajta kis tartományként, adminisztratív tekintetben a május 1-én megalakult, Milan Aćimović körzeti biztos, majd az augusztus 28-án megalakított Milan Nedić-féle kormány igazgatása alá tartozott. Ténylegesen azonban sokáig (bizonyos ingerenciákat tekintve mindvégig) a helybeli németiség (ún. népi németek, *volksdeutscherek*) képviselőinek kezében volt a kezdeményezés, az irányítás.⁵

A „zsidókérdés megoldásának” Szerbiában és a Bánságban való megszervezésével Wilhelm Fuchs SS-ezredes, a rendőrség operatív csoportjának, valamint a biztonsági szolgálatnak a főnöke, illetve Hans Chelm SS-őrnagy, a Gestapo főnöke foglalkozott. A zsidóellenes rendeletek, parancsok viszont különféle helyekről-szintekről érkeztek.⁶

A zsidóság jogfosztását alapvetően Szerbia katonai parancsnokának rendeletei szabályozták. Az 1941. május 30-án kiadott 7. sz. rendelet értelmében például mindenütt, így a Bánságban is, a zsidó tulajdonosoktól elvették üzleteiket, s ezekben biztosokat neveztek ki, többnyire helyi németeket. A zsidóságot gyakorlatilag törvényen kívül helyezték, megfosztva állampolgári jogaiktól: tilos volt számukra a lakhelyük elhagyása, tömegközlekedési eszközök használata, rendezvények, szórakozóhelyek látogatása, bizonyos utcákon való közlekedés, a számukra előírt kijárási tilalom megszegése. Minden zsidót elbocsátottak az állami szolgálatból, emellett tilos volt orvosi, állatorvosi, gyógyszerészeti és ügyvédi praxist folytatniuk. A július 22-i, 8. sz. rendelettel a zsidókat aztán ingatlanjaiktól fosztották meg.

A zsidóság kifosztása a Bánságban azonban már a németek bevonulását követően – e rendeletek kiadása előtt – elkezdődött, mégpedig a helyi parancsnokságok rendeletei értelmében (zsidók üzleteinek bezárása, biztosok kinevezése). A „Jude” feliratú hatágú csillagos sárga karszalag kötelező viselését ellenben Fuchs rendelte el április 16-án. A nyilvános megbélyegzés által a zsidók mindenki számára felismerhetővé váltak, s innentől kezdve bárki büntetlenül bántalmazhatta, megalázhatta őket.⁷

Már a megszállást követően a zsidókat kényszermunkára vitték, azzal a megokolással, hogy „a zsidók így jótételezhetnek valamit a károkból, amit a háborúval okoztak a Harmadik Birodalomnak”. Mindenütt zsidókból összeállított munkásegységeket szerveztek, amelyeknek a legnehezebb, s gyakran megalázó, munkát kellett végezni. Kezdetben nemre, korra, egészségügyi állapotra való tekintet nélkül mindenkit elvittek. Május elején, Szerbia katonai parancsnokának rendeletével, szabályozták a zsidóságra kirótt munkaszolgálatot. Ezek szerint kényszermunkára köteleztek minden 14–60 éves férfit, illetve 16–40 éves nőt. 17–18 órát dolgoztatták őket naponta, az élelemtől pedig nekik maguknak kellett gondoskodniuk. A német őrök gyakran zaklatták őket, s aki nem volt képes elviselni nehéz munkát, azt megölték.⁸

Természetesen a bánsági zsidóság szenvedéstörténetében mindez csupán egy átmeneti epizód volt. A németek már bevonulásuk után gyűjtőtáborokat hoztak létre, ahova rövidebb-hosszabb ideig elhurcoltak zsidókat, ám meghatározott összeg kifizetése után többségüket akkor még hazaengedték. Három helyen létesítettek ilyen táborot: Nagybecskerekén (Petrovgrad-Zrenjanin), ahova a becskerekai, szerbcsernyei (Srpska Crnja) és módosi (Jaša Tomić) zsidókat vitték, továbbá Törökbecsén, ahol a törökbecsi, törökkanizsai és nagykikindai zsidókat gyűjtötték össze és Pancsován, ahova Pancsováról és környékéről hurcolták az embereket. Augusztus közepén ezek a táborok gyakorlatilag megteltek, immár nem a hazatérés lehetőségével is kecsegtetve. 14-én minden bánsági zsidót, aki még szabadlábban volt, ezekbe

4 Uo., 35–41.

5 Uo., 24–26.

6 Romano 1980: 60.

7 Uo., 62–65.

8 Uo., 67.

a táborokba internálták, majd néhány napon belül dereglyékkel Belgrádba szállították őket a Dunán (nem teljeskörű adatok szerint mintegy 4000 zsidót). A nagybecskereki táborból 18-án vittek el két csoportot, a pancsovai és törökbecsi táborokat pedig 20-án ürítették ki.

Maga az utazás is sok szenvedést okozott: a dereglyék túlzsúfoltak voltak, a hőség, az éhség is kínozta az embereket, néhányan a vízbe vetették magukat, hogy így vessenek véget a kínoknak.

Belgrádba érve a 14 évnél idősebb férfiakat a „Topovska šupa”-táborba vitték, s itt 1941 október közepéig mindannyit megölték. A nőket és gyermekeket belgrádi zsidók házaiban helyezték el, ám december 12-én átvitték őket a „Sajmište”-táborba, ahol 1942 elején velük is végeztek.⁹

A Bánság „zsidótlanítása” igen alapos volt és nem kímélte a felekezeti objektumokat sem: a temetőket több helyütt feldúlták, a zsinagógák egy részét lerombolták (erre a sorsra jutott a becskerekai, Baumhorn Lipót tervezte épület is), a többit átalakították, más célokra használták.¹⁰

A SZERÉMSÉG

Ami a Szerémséget illeti, itt a „végleges megoldás” horvát változata hosszabban tartó, de talán még kegyetlenebb folyamat volt: a szerémségi zsidóság többsége a Független Horvát Állam területén felállított táborok egyikében fejezte be életét (a leghírhedtebb Jasenovac volt), esetleg (töredékük) végül német haláltáborokban, bár szintén a horvát hatóságok hathatós közvetítésével.

A Szerémséget a német hadsereg szállta meg 1941. április 11–13. között. A nyugati részt a Független Horvát Államhoz csatolták, míg a keleti részt Zimonnyal (Zemun) kezdetben a németek tartották meg, egészen október 10-ig, ezután ezt a területet is átadták a horvátoknak. A Bácskához és a Bánsághoz hasonlóan itt is etnikailag vegyes lakosság élt: az 1931-es népszámlálási adatok szerint 267 688 szerb és horvát élt itt, az összlakosság 74 %-a, továbbá 57 726 német (15 %), 19 644 különféle szláv nemzetiségű (5 %), 19 399 magyar (5 %), de kisebb számban éltek itt zsidók, szlovákok, ruszinok, cigányok is.¹¹

A Független Horvát Államon belül csupán a németek kaptak teljes egyenjogúságot az államalkotó horvátokkal, a többi kisebbség nem. A hatalmat az usztasa mozgalom képviselői gyakorolták, élükön Ante Pavelić-tyel. A mozgalom igen közel állt a náci ideológiához, ám zsidó- és cigányellenességét a szerbekre is kiterjesztette, így az „etnikai tisztogatás” politikája a szerbek ellen is irányult. Ebben hathatós segítségére voltak azok a szerémségi horvátok, akik korábban már tagjai vagy szimpatizánsai lettek a mozgalomnak, illetve az itt élő németység, a „népi németek” egy része is.

A németek szerémségi bevonulását követően azonnal megkezdődött a zsidóság kifosztása: a helybeli németek a katonákkal egyetemben kifosztották a rumai, mitrovicai és zimonyi zsinagógákat, majd le is rombolták azokat. Az usztasa kormányzat a zsidók jogfosztását törvényrendeletekkel legitimálta (törvényrendelet a faji hovatartozásról; törvényrendelet a horvát nép árja vérvonalának védelméről; rendelet a zsidó családnevek megváltoztatásáról, továbbá a zsidók megjelöléséről; rendelet az állami és önkormányzati tisztviselők, valamint az akadémiai szabadfoglalkozásúak faji hovatartozásának meghatározásáról; rendelet nők alkalmazásának a tilalmáról a nem árja háztartásokban stb.).¹²

9 Uo., 71; Veg 1963: 83.

10 Kovač 1980: 82.

11 Vukelić 1963: 107–108.

12 Uo., 115–116.

A zsidókat sárga karszalag viselésére kötelezték. Naponta kellett jelentkezniük az usztasa vagy német hatóságoknál. Tilos volt számukra a kávéházak, nyilvános rendezvények, művelődési előadások látogatása. Piacra is csak kilenc óra után mehettek vásárolni. Megalázó, nehéz fizikai munkára vitték őket (árok tisztítás, szénlapátolás, vécé tisztítás, hullák eltemetése); olykor bezárták némelyiküket, s csak váltságdíj lefizetése ellenében engedték szabadon. A zsidónak és a szerbnek minősített üzletekben, boltokban, üzemekben biztosokat neveztek ki, ami jó lehetőséget nyújtott az ún. zsidó tulajdonú objektumok kifizetésére, vagyonuk szétvételére. 1942 elején került sor a zsidók összegyűjtésére, s vasúton a jasenovaci, illetve a gradiškai táborokba szállították őket. A mintegy 2000 szerémségi zsidóból mindössze 200 érte meg a felszabadulást.¹³

A BÁCSKA

Bácska kezdetben, egészen augusztus 16-ig, katonai igazgatás alá esett. Ekkor vette kezdetét a magyar polgári közigazgatás: Bácskát Bács-Bodrog megyébe, a baranyai háromszöget Baranya megyébe, a Muravidéket pedig Vas és Zala megyékbe tagolták be. A Délvidék „törvényes” visszacsatolására azonban csak december 16-án került sor. A polgári közigazgatás bevezetésével ezekre a területekre is kiterjesztették az addig meghozott zsidótörvényeket, illetve zsidóellenes rendeleteket, ami nyilvánvalóan sokként hatott az itteni zsidóságra, hiszen itt nem fokozatosan, hanem egyszerre történt mindez (a harmadik zsidótörvény augusztus 8-án lépett életbe, tehát e területen már közvetlenül – az előző kettővel egyidejűleg – alkalmazhatták).¹⁴

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a katonai igazgatás alatt, illetve a polgári közigazgatás első hónapjaiban ne történtek volna zsidóellenes atrocitások. Már a bevonuláskor is voltak zsidó áldozatok, ha nem is tömegesen, többnyire annak címén, hogy a szórványos „csetnik” ellenállás-lövedézés zsidók házaiból érkezett, a következő hetekben pedig a területek „pacifikálása” ürügyén, túlkapások, visszaélések következtében.¹⁵ A megbízhatatlan elemek, továbbá az 1918 előtti időszakra visszamenően honosságukat bizonyítani nem tudó lakosok összegyűjtésére ideiglenes táborokat állítottak fel (némely közülük hamarosan „állandóvá” vált). Ezzel egyidejűleg ki akarták szűrni azokat a zsidókat is, akik más területről (így például a Bánságból) menekültek a Bácskába.¹⁶ A bácskai gyűjtőtáborok felállítását Gorondy-Novák Elemér, a 3. hadsereg parancsnoka, rendelte el, s Novákovics Béla, a délvidéki katonai közigazgatás parancsnoka, május elején beosztottjainak továbbította ezt, vele azoknak a helységeknek a neveit, ahol ilyen táborokat létre kell hozni (Palánka, Zombor, Óbecse, Topolya, Szabadka stb.). Ezekbe természetesen zsidók is kerültek. A honosság kérdéséről „ötös” vagy „tízes” bizottságok döntöttek.¹⁷ Hasonló táborok felállítására Baranyában és a Muravidéken nem került sor.

A nagyobb zsidó közösségektől (Újvidék, Szabadka, Zombor, Zenta) meghatározott összeg (kontribúció) kifizetését követelték annak ürügyén, hogy a két világháború közötti időszakban kiszolgálták a jugoszláv hatalmat. Voltak egyedi zsarolások is, amikor az említett táborokba hurcolt zsidókat csak bizonyos összeg kifizetése után engedték haza.¹⁸ Eközben több férfit közmunkára vittek, sokszor megalázó munkát végeztetve velük. (Ennek még semmi köze nem volt a katonai kiegészítő munkaszolgálatához.)¹⁹

A polgári közigazgatás augusztusi bevezetése némi nyugalmat hozott, de 1941 őszén, fel-

¹³ Uo., 116–117.

¹⁴ Mirnić 1963: 18–21. Lásd még Braham 1988: I. 152.

¹⁵ A bevonulásról és a katonai igazgatásról többek között A. Sajti Enikő írt igen tárgyilagosan, rámutatva arra a tényre is, hogy a magyar katonákat nagyobb ellenállásra készítették fel, tehát feszült idegállapotban éltek meg a bevonulást, egyes egységekben szinte a tömeghisztéria határán; talán ezért történt az, hogy több helyütt is mintegy „túlreagáltak” – ami persze nem mentség, csupán magyarázat a tetteikre. (A. Sajti 2004: 20–25).

¹⁶ Levntal 1952: 136–137.

¹⁷ Romano 1980: 160–162. A topolyai internálótáborot eredetileg politikai foglyoknak, államvédelmi szempontból megbízhatatlan elemeknek szánták. A német megszállást követően azonban immár főként zsidó túsok fogva tartására szolgált. Ezek többsége bácskai volt, de Magyarország más részeiről is kerültek ide szép számban (Braham 1988: II. 52).

¹⁸ Zentán például 22 650 dinárt adtak át április 22-én a helybeli zsidók „nemzeti és jótékony” célra. (Pejin 2003: 234.)

¹⁹ A Zentai Városi Múzeum történeti gyűjteményében van néhány fénykép, amely utcát seprő zsidókat örökített meg. Mondani sem kell, mennyire ritkaságszámba menő, értékes dokumentumok ezek.

göngyölítve az észak-bácskai kommunista szervezkedést, aránytalanul (és indokolatlanul) sok zsidóra mondtak ki halálos ítéletet, nyilván a példastatuálás szándékával, s a konstruált „judeo-bolsevista összeesküvés” indoklással. A visszacsatolást, a zsidótörvények kiterjesztését mindennek megdöbbentő, tragikus kulminációja követte: az „újvidéki razzia”. E razzia nem csak az újvidéki, hanem az ún. Sajkás-vidéki zsidókat és szerbeket is érintette, arra hivatkozva, hogy ők vagy tevőlegesen, vagy szimpatizánsként támogatták korábban az ún. csetnikeket, vagy a kommunista színezetű ellenállási mozgalmat. Egyébként ezen ellenállásra hivatkozva kommunikálják majd később a Délvidéknek a megbízhatatlan zsidóktól való kiürítésének szükségességét, vagyis deportálásukat is.

Az észak-bácskai Tiszavidék településeinek, kisvárosainak zsidóságát külön csapásként érte, hogy ha honosságukat nem tudták bizonyítani, egyszerűen átrakták őket a bánági oldalra, ahol osztoztak az ottani zsidóság sorsában.

Miután 1944. március 19-én sor került Magyarország német megszállására, az április 1-jére összehívott belügyminisztériumi értekezleten megbeszélték a déli határsáv kiürítésének részleteit, majd írásos tájékoztatót küldtek szét a helyi hatóságoknak. A kiürítés a zsidó lakosságra vonatkozott (a helyi sajtó mindvégig következetesen „kiürítésként” kommunikálta ezt az intézkedést). Ez javarészt elsősorban a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területre, illetve a Tisza mentére vonatkozott egészen Martonosig, beleértve Újvidék, Zombor, Zenta és Magyarkanisza városokat is.

A deportálást nem előzte meg huzamosabb ideig tartó gettósítás, csupán átmeneti táborok, gyűjtőtáborok léteztek, ahonnan vagy – kisebb mértékben – közvetlenül Auschwitzba, vagy Szabadka, Szeged és Baja közbeiktatásával ugyanoda szállították a bácskai zsidókat. Szabadkára a Bácska középső részéről, Szegedre a Tisza-vidékről, Bajára pedig (közvetlenül) a Duna mentéről szállították őket. Az előirányzott intézkedések sora (ingatlanok és ingóságok lefoglalása, illetve zár alá helyezése) nem hagyott kétséget afelől, hogy a tervek szerint a helyi zsidók ide nem fognak többé visszatérni.

Az említett területek zsidósága egy részének összegyűjtése és elhurcolása április 26-án kezdődött, a többieké május elején. A Tisza-mentieké egy-két nap alatt lezajlott. Erre a célra általában a zsidó jellegű közösségi objektumokat (főleg a zsinagógákat) jelölték ki. Szegedről aztán több transzport indult Bajára. A Tisza-mentieket feltehetően a május 17-eivel szállították oda, mígnem vélhetőleg május 27-én tovább, ezúttal a végállomáshoz, Auschwitz-Birkenaubába.²⁰

A SZABADKAI GETTÓ

Míg tehát a legtöbb városban, településen klasszikus értelemben vett gettósítás nem történt, Szabadkán, a német megszállást követően szinte azonnal, már 1944. március 22-én hozzáláttak a gettó megszervezéséhez.²¹ Határát Datky Lajos rendőrfőtanácsos, a szabadkai rendőrkapitányság helyettes vezetője, és Bácskay Árpád, a katonai ügyosztály megbízottja, jelölte ki. Április 29-én Zsidó Tanácsot állítottak fel, a szabadkai zsidók csak e testületen keresztül kommunikálhattak a hatóságokkal.

A gettó területét fokozatosan bővítve a zsidó lakosságot május 3-ig telepítették ide. A létszámot tekintve eltérő adatokkal rendelkezünk: a rendelkezésre álló levéltári források szerint májusban 1800, júniusban 2800 fő tartózkodott itt, más források 3000–4300 főről tudnak. A gettó őrizetét 20 őrszem és két járőr látta el. Május 2-án Endre László, Szabadkára látogatva, megtekintette mind a vidékről ideszállított zsidóság számára felállított internálótábor, mind pedig a gettót, s megelégedését fejezte ki, amiért Szabadkán gyorsan és pontosan végrehajtották a zsidókra vonatkozó rendelkezések minden intézkedését.

²⁰ Molnár 1995: 60–61; Braham 1988: I. 419–421; Pejin 2014: 75–82.

²¹ A szabadkai gettóról Dévavári Zoltán írt friss és bő elemzéseket, összefoglalva más szerzők korábbi munkásságát, bővítve (sok helyen pedig pontosítva) azokat saját kutatásainak eredményével. A következőkben elsősorban egyik kitűnő összefoglalására támaszkodva vázolom a szabadkai gettó megszervezésének körülményeit, illetve a szabadkai zsidóság sorsának alakulását, külön hivatkozások nélkül. (Dévavári 2014).

Sor került a máshonnan ideszállított bácskai – elsősorban újvidéki – zsidók befogadására szolgáló, előzőleg említett tábor felállítására is, mégpedig a Felsőbácskai Gőzmalom Rt. Zimonyi úti épületében. A levéltári adatok szerint az itt elhelyezettek száma 1755 volt, más forrás ennek a kétszereséről szól. A vidéki zsidók azonban nem maradtak itt sokáig: a május 23.-a előtti héten már deportálták őket.

Május 16-tól a szabadkai zsidók vasárnap és ünnepnapokon nem hagyhatták el a gettó területét, hétköznapi napokon pedig este 7 és reggel 9 között volt tilos kimenniük, akkor is csupán munkába állás vagy élelemszerzés céljából tehették ezt meg. Előbbi fokozatosan okafogyottá vált, hiszen az időközben meghozott rendeletek értelmében az összes ún. zsidó tulajdonban levő üzleteket, irodákat (az iparosokéit is) bezáratták, továbbá a városi közigazgatásban, a Mária Valéria Közkórházban, a Gázgyárban és a Városi Takarékpénztárban dolgozó, zsidónak minősített személyeket is elbocsátották.

A szabadkai zsidóság deportálását június 16-án hajtották végre; előbb Bácsalmásra szállították őket, innét pedig Auschwitz-Birkenába. A deportálásról közvetlenül tanúskodó dokumentumokat itt sem találunk, újsághírekből viszont arról értesülünk, hogy a gettóban tartózkodó zsidókat név szerint számba vették, a névjegyzéket a Zsidó Tanáccsal állíttatták össze, melynek leadási határideje június 13-a volt. Egy hírlapi tudósítást értelmezve feltételezhető, hogy 720 személy elszállítására már korábban sor került.

Mint a többiek esetében: „ismeretlen helyre”, ahogyan azt a lokális sajtó vagy szórványosan előforduló hivatalos iratok több helyen kommunikálták.

- A. Sajti Enikő 2004: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest.
- Beljanski, Milenko 1979: Somborski Jevreji (1735–1970). *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 4. 1–54.
- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holokaust* I–II. Budapest–Wilmington.
- Bursać, Aleksandar et al. 2019: *Deportacija bačkih Jevreja 1944. godine*. Novi Sad.
- Dévavári Zoltán 2014a.: Ez történt Szabadkán. Emberi sorsok, tragédiák – A szabadkai zsidóság a második világháborúban (1941–1944). In: *Subotica – Szabadka 1920–1944. Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez*. Szabadka, 11–166.
- Dévavári Zoltán 2014b: A szabadkai zsidóság sorsa a levéltári dokumentumok tükrében (1941–1944). In: *Konferencia 70 évvel a szabadkai holokaust után*. Szabadka, 11–29.
- Dévavári Zoltán 2020a: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokaust, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945)*. Budapest.
- Dévavári Zoltán 2020b: *Iratok a holokaust szabadkai történetéhez (1941–1945)*. Szabadka.
- Jelić, Dušan 1973: Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 3. 53–212.
- Jelić, Dušan 1987: „Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada.” *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 5. 1–192.
- Koljanin, Milan 2007: Represija kao sistem – Logori u okupiranom Srbiji. *Hereticus* 1. 157–171.
- Kovač, Teodor 2009: Banatski Nemci i Jevreji. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 9. 23–88.
- Levntal, Zdenko (szerk.) 1952: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd.
- Mirnić, Josip 1963: Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* (35.) 5–62.
- Mitrović, R. 1973: Sudbina Jevreja u krajevima gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 2. 267–273.
- Molnár Judit 1995: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*. Budapest.
- Njegovan, Drago (szerk.) 2011: *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebjenje, deportacija, mučenje, hapšenje, pljačka)*. Novi Sad.
- Pejin Attila 2003: *A zentai zsidóság története*. Zenta.
- Pejin Attila 2014: A bácskai Tisza mente zsidósága 1941–1944-ben. In: *Konferencia 70 évvel a szabadkai holokaust után*. Szabadka, 61–89.
- Romano, Jaša 1980: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd.
- Romsics Ignác 2004: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.
- Šosberger, Pavle 1998: *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*. Novi Sad.
- Veg, Šándor 1963: Sistem nemačke okupacije vlasti u Banatu 1941–1944. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* (35.) 63–104.
- Vukelić, Petar 1963: Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme „Nezavisne Države Hrvatske”. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* (35.) 105–138.

Jacob Lili hazája

Oren Baruch Stier megfogalmazása szerint a holokausz ikonok a történelmi eseményeket és az emlékeket könnyen felfogható szimbólumokká desztillálják.¹ Ilyen ikon Anne Frank vagy Lili Jacob (férje után Lili Meier).

Jacob Lili (1926–1999) a kárpátaljai Bilkén, az etnikailag vegyes lakosságú kisvárosban született, ahol ukránok, ruszinok, zsidók, németek, lengyelek, magyarok és szlovákok éltek együtt. A bilkei zsidó családok többsége a Bohdan Hmelnickij-féle, 1648–1654-es nemzeti-felszabadító mozgalom alatt a kozákok által elkövetett pogromok elől menekült Galíciából Kárpátaljára. Az apjától 1942-ben megvonták ló- és állatkereskedői engedélyét, ami addig a megélhetésüket biztosította. Lili nem járhatott tovább iskolába, felment Budapestre, ahol egy árvaházban dolgozott, azonban 1944. március 19. után hazatért. A beregszászi gettóból szállították a birkenauai táborba, melynek az SS általi evakuálása során Dora-Mittelbau táborába került, ahol megtalálta a fényképalbumot, amely a tág családját, bilkei zsidókat ábrázolt. 1945-ben hazatért Bilkére, férjhez ment, és családjával Csehszlovákiába, majd az Egyesült Államokba költözött. Egyes képek megjelentek különböző kiadványokban. Az eredeti albumot a Yas Vashem őrzi. Könyv alakban a világhíressé vált Auschwitz-albumot 1981-ben, New Yorkban, adták ki először.²

Lili hazája – Kárpátalja, amely zsidó és ruszin történelmi-kulturális szempontból is jól körülhatárolható régiója a történelmi Magyarországnak az egységes közigazgatás alá rendezés hiánya ellenére is. Ezt a régiót az első világháborút lezáró békék megosztották Románia és a Csehszlovák Köztársaság között, utóbbin belül pedig Podkarpatszka Rusz, illetve részben Szlovákia között. A revízióval a régiót ismét egy államhatalom, a Magyar Királyság uralja, ám a területi egység a kialakított külön közigazgatási szervezet – a Kárpátalja Kormányzóság – ellenére sem jön létre. A háború végével az egykori csehszlovák tartomány szovjet fennhatóság alá, azon belül az ukrán tagköztársasághoz került, így ismét egy államban találjuk a Kárpátok két oldalát.³

A tanulmányban bemutatom a kárpátaljai zsidóság legfontosabb jellemzőit történelmi távlatban, a területi revízió közvetlen következményeit, s mindezekre alapozva két sajtókiadvány és egy családra vonatkozó korabeli dokumentumok alapján a gettók fennállásának időszakát a térségben. A revízió időszakának bemutatásában is a családi iratokra támaszkodtam. A két újság a munkácsi „Az Őslakó” és az ungvári „Kárpáti Magyar Hírlap”. A család R. Vozáry Aladár, „Az Őslakó” szerkesztőjének családja. R. Vozáry irathagyatéka fennmaradt a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, amelynek különösen értékes része R. Vozáry műfajból adódóan sajátos egyéni perspektívát nyújtó naplója. Felhasználtam még Paluzsa György, az Egyesült Felsőmagyarországi Hitelbank és Kassai Takarékpénztár munkácsi fiókja igazgatója, családi iratainak Vozáryékra vonatkozó részét. A Paluzsa-hagyaték Barta Gábor (1912–2005) rendelkezésemre bocsájtott magángyűjteményéből való.

* HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont (Budapest), tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-9156-9002; fedinec.csilla@tk.hun-ren.hu

1 Vö. Stier 2015.

2 Az album történetét részletesen lásd Moses-Krause 2004; https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/index.asp (utolsó letöltés: 2024. október 31).

3 A kárpátaljai zsidóság történetéről részletesen lásd különösen Komoróczy 2013; Bányai–Fedinec–Komoróczy 2013.

1. ELŐTÖRTÉNET

„A kezdetek mindig belesimulnak a háttérbe, itt azonban a háttér körvonalai is homályosak” – fogalmazott a kárpátaljai zsidókkal kapcsolatosan Komoróczy Géza.⁴ Ilyen mélységbe témánk szempontjából nem indokolt visszatekinteni, azonban mindenképpen szükséges legalább alapvonalai-ban megvilágítani a közösséget.

Északkelet-Magyarországon, a Homonnától Máramarosszigetig húzható tengely mentén élő lakosság zöme ruszin volt, egészen a tatárjárás utáni időszakról kezdve. A zsidók betelepülésének legtágabb történeti kerete a térségbe⁵ a Lengyel Királyságot és a Litván Nagyfejedelemséget egyesítő lublini unió (1569), ami után a Rzeczpospolitához tartozó ukrán (korabeli kifejezéssel: ruszin⁶) területeken nagyobb számban jelentek meg zsidók (bérlok, birtokügyintézők, kereskedők stb.). A zsidók nagyban hozzájárultak a hatalmas ország gazdasági vérkeringéséhez, szorosan együttműködtek a nemességgel, azonban az egyszerű nép jellemzően ellenségesen, mint elnyomókhoz, viszonyult hozzájuk; így mindannyiszor szenvedő alanyaivá is váltak a kozák szabadsághozmozgalmaknak.⁷ Különösen a 17. század közepén, a Bohdan Hmelnickij-féle mozgalom jelentett fordulópontot a kelet-európai zsidóság történetében, hatalmas menekülthullámot indítva el.⁸ A bilkei zsidó családok többsége is a Hmelnickij-féle pogromok elől menekült ide.⁹

A pogromok túlélői körében megindult a vándorlás a Kárpátok túloldalára. Ugyanakkor a betelepülésnek nem ez volt az egyetlen iránya, hanem ugyancsak történelmi sorsfordulók nyugatról is sodortak ide népeiséget, többek között az osztrák örökös tartományokból, a zsidók számának korlátozására irányuló intézkedések következtében, és Lengyelország felosztása után pedig Porosz-Sziléziából.¹⁰

A dualizmus korában a magyar hatóságok a régió zsidó lakossága jelentős részének anyanyelvét, a jiddist, nem tekintették önálló nyelvnek. A népszámlálások során a „héberrel kevert, rontott német nyelvet” beszélőket a német ajkúakhoz sorolták, illetve kis részben a ruszin, és nagyobb részben a magyar (nyelvű) lakosság arányát gyarapították. A két irányú bevándorlás hatására kialakuló nyelvi keveredés azt eredményezte, hogy a nyelvhasználatuk miatt a térségből érkezőket Magyarország más részein, de külföldön, így Galíciában is, könnyen felismerték.¹¹

A kárpátaljai zsidóságra nem volt jellemző az előítéletesen feltételezett kereskedelmi dominancia, harmaduk az iparban, közel negyedük pedig, miként a régió keresztény lakosságának a többsége, a mezőgazdaságban dolgozott. A régió zsidóságának nagy része éppen olyan szegény volt, mint a ruszinok többsége, a hivatalos politika mégis rájuk osztotta a bűnbak szerepét, amikor a századforduló „hegyvidéki akciója” a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinok megsegítésére a szegénység felszámolásának legfontosabb eszközét a zsidóság gazdasági visszaszorításában látta.¹² A dualizmus kori asszimiláció következtében országosan az izraelita vallásúaknak hivatalosan már több, mint 70%-a volt magyar anyanyelvű. Ennél sokkal lassabb volt az asszimiláció a tradicionálisabb zsidó lakosságú kárpátaljai régióban.¹³

⁴ Komoróczy 2013: 7.

⁵ Uo., 17.

⁶ Az etnikai ukránokat évszázadokon keresztül ruténeknek, ruszinoknak nevezték. Az ukrán népnév a kozák korban jelenik meg, de csak a 20. század elejére válik általánossá. A mai ukránoktól megkülönböztetik magukat a kárpáti ruszinok.

⁷ Subtelny 1994: 599; Magocsi 1996: 350; Яковенко 2005: 488–489.

⁸ Komoróczy 2013: 19.

⁹ Moses-Krause 2004: 44.

¹⁰ Komoróczy 2013: 35.

¹¹ Fedinec–Csernicskó 2020: 34–35; Varga E. 1992: 15–16; Weinrech 1964: 253, 256.

¹² Fedinec–Csernicskó 2019: 182–187; Konrád 2018: 31–60.

¹³ Konrád 2013: 107–108; Bezecsky 2017: 10.

A csehszlovák időszak két népszámlálásakor – 1921-ben és 1930-ban – politikailag a legfontosabb kérdés a lakosság nemzetiségi összetételének felmérése volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság területi kiterjedésének létjogosultságát. Ekkor, a „kommunikációban használt nyelv” helyett a „csoorthoz tartozást” vették alapul (függetlenül a beszélt nyelvtől), ami lehetővé tette, többek között, a zsidók és a romák nemzetiséggé nyilvánítását. A zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése leginkább a német és a magyar nemzeti kisebbségek létszámát csökkentette az országban.¹⁴

Az egyes tartományok közül messze Kárpátalján volt a legmagasabb a zsidó vallásúak aránya. 1930-ban 87,3%-uk (95 008 fő) vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, a többi tartományhoz képest jóval kisebb arányban magyarnak, csehszlováknak és németnek. A szomszédos Szlovákiában például a 136 737 zsidó vallásúból 72 678 főt jegyeztek be zsidó nemzetiségűnek, 44 009 főt csehszlováknak, a többieket németnek, illetve magyarnak. Kárpátalján a zsidók többsége falun élt, nem városokban, és két olyan sziget volt, ahol a legnépesebb nemzetiségi csoportot alkották: Munkács és Handal-Bustyaháza.¹⁵

2. A REVÍZIÓ

A területi revízió utáni időszakban a Magyarországhoz visszacsatolt kárpátaljai régióban, 1941 és 1946 között, a teljes népesség száma közel 100 ezer fővel csökkent; 853 949-ről 758 700 főre. A népességcsökkenésben számos ok játszott közre, de mindenekelőtt a zsidó lakosság elpusztítása.¹⁶

Megkísérélhető hangulatilag is leírni a revíziót megelőző és az a körüli időszakot. A munkácsi újságíró és politikus, R. Vozáry Aladár, a naplójában 1938. március 11-ére „forduló éjjel” jegyzi be a hírt, hogy

„Hitler megszállta Ausztriát, bevonult Bécsbe. A nácik így túl közel kerültek Magyarországhoz, – nem jó ez! De még jobban bekerítik Csehszlovákiát. Ebből talán lehetne haszna a magyarságnak, ha a csehszlovák kérdés rendezése után, melynek most már rövidesen el kell következnie, Anglia és Franciaország útját állná a hitlerista expanziónak (...) Szokás szerint már reggel 6 órakor – gyönyörű idő van – az utcán vagyok. És kint járkal már sok olyan zsidó is, aki egyébként később szokott kelni. – »Hallotta?« – »tudja már«, – »mi lesz most?« – »mi jön ez után?« – kérdezik tőlem, majd egymástól. – Túl idegesek (...).”¹⁷

Majd április 15-én így folytatja:

„Éppen jókor érkeztem haza. Megkezdődött a magyar munka. A magyar pártszövetség ungvári központi vezetősége egész Kárpátalján elrendelte a Magyar Nemzeti Kataszter Felállítását, vagyis anyakönyvezését annak, hogy kik vallják magukat magyarnak. A kataszterbe való felvételbe jelentkezettek elbírálására nincs központi utasítás. Tehát keresztény-zsidó-pravoszláv-ruszin-sváb, ha jelentkezik s lefizeti az anyakönyvvezetés tetszés szerinti díját, ha csak nem exponálta magát nyíltan a magyarság ellen, felvehető a magyar kataszterbe. (...) A cseh és magyar nyelvű ruszinszókói kormánylapok erősen támadják a katasztert. Állítják, hogy részben a magyar pártok kiürült kasszája megtöltésének célját szolgálja, – másrészt, mondják – a »Hűséget-hűségért« katon majd igazolásul fog szolgálni, ha a magyarok jönnek...”¹⁸

¹⁴ Fedinec–Csernicskó 2020: 53–54.

¹⁵ Nesládková 2008: 5–6.

¹⁶ Molnár D. 2018: 97.

¹⁷ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Ráday Levéltár), C/150 fond, 1 doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 1. f.

¹⁸ Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 2. f.

Május elején:

„(...)mindenki a zsidótörvényfelől érdeklődik. Nem győzők a kérdésekre felelni (...)fájdalmas hatást kelt a javaslat azokban, akik a balsorsban is tántoríthatatlanul megmaradtak magyaroknak s hogy ezeket most magyarságuk miatt támadják (...).”¹⁹

A nyár hoz némi nyugalmat, de a szeptember 30-i müncheni egyezmény után ismét felbolydulnak a kedélyek. R. Vozáry így folytatja: októberben

„[m]egkezdődnek az őszi zsidóünnepek. De ezeken a napokon most nem olyan csendes Munkács, mint ilyenkor lenni szokott. – A Zsidó imaházakban nem megy úgy az imádkozás sem, mint máskor. Ki-kiszaladnak az utcaajtóhoz megkérdezni, hogy nincs-e valami újság. A kívülről jöttet faggatják, hogy mit halott? – mit tud?”²⁰

„Irodámban sokan keresnek fel. A legtöbben négyszemközt, bizalmasan szeretnének velem beszélni. Olyanok, akik eddig nem voltak velünk. Azt szeretnék tudni, mi lenne velük, milyen lenne a sorsuk, ha magyarrá változna a világ.”²¹

Az első bécsi döntés ambivalens érzéseket hozott. A munkácsi Moshe Kraus visszaemlékezése optimista:

„A várost visszacsatolták Magyarországhoz, a zsidók lelkesen fogadták a hírt. Nem is beszéltek máshogy, vagy jiddisül, vagy magyarul. (...) Igen, élt bennünk a nosztalgia a magyarok iránt.”²²

A beregszászi születésű Klein Dávid gyerekként nem is tudta magáról, hogy zsidó. Módos gabonakereskedő és szőlőbirtokos édesapja, Klein Móric, orthodox zsidó származása ellenére felnőtt koráig nem gyakorolta vallását. Az első bécsi döntés napjaiban, emlékezett vissza Klein Dávid,

„este hazajött az egyik bátyám és felzaklatva közölte a hírt: a bevonulók megverték embereket, csak azért, mert szakállasak, mert zsidók voltak.”

„Jól emlékszem arra, mennyit győzködték édesapámat testvéreim: hagyjuk el ezt a várost és Magyarországot” a zsidótörvények miatt, és mert „Németországban Hitler és nácijai már deportálták a zsidókat”. Klein Móric azonban „hallani sem akart a kivándorlásról”. „Ő magyarnak tartotta magát, ezt nem titkolta a csehszlovák éra alatt sem.”²³

Egy nagyszülősi visszaemlékező szerint a zsidók többsége

„ugyanúgy várta a magyarokat, mint maguk a magyarok (...) Ez volt a katasztrófa, ez volt a becsapás.”²⁴

Wieder Ernő azok közé tartozott, aki a szovjetekhez menekült a készülő viharok elől, amire így emlékezett vissza:

„Átszöktünk a határon négyesben (...) Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok [szovjetek] voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztattak. Utána börtönből börtönbe vittek. (...) Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset (...).”²⁵

19 Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 4. f.

20 Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 20. f.

21 Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 31. f.

22 Idézi Deutsch 2005: 32–35.

23 Idézi Kopka 2004: 100–105.

24 Nagy (szerk.) 2009: 154.

25 Wieder Ernő. Ország: Ukrajna, város: Munkács. Az interjút készítette: Jagodics Edit. Az interjúkészítés időpontja: 2004. október. <http://hu.centropa.org/> (utolsó letöltés: 2024. október 31).

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. Néhány nap múlva csatlakozott a magyar haderő is, amely részt vett többek között Kamenyec Podolszk (ma: Kamjanec Pogyilszkij) elfoglalásában. Magyarországon már július 10-étől megkezdődött a zsidók összegyűjtése, noha a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) rendelete „az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek, illetve külföldi állampolgárok” eltávolításáról csak július 12-én jelent meg. Ez a rendelet még nem tartalmazta, azt csak a későbbi körlevelek pontosították, hogy ez azokra a „lengyel és orosz” zsidókra vonatkozik, akik nem magyar állampolgárok és/vagy kérdéses az állampolgárságuk, függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e hivatalos letelepedési engedéllyel. Körülbelül másfél hónap leforgása alatt a magyar kormány mintegy 20 ezer zsidót toloncolt ki, elsősorban a Magyarországhoz visszacsatolt területekről – a Felvidékről, Kárpátaljáról és Erdélyből –, valamint kisebb mértékben a trianoni Magyarország területéről. Galícián át, a tőle keletre fekvő Podólia történelmi központjába, Kamenyec Podolszkba kerültek, ahol a deportáltak nagy többségét (több ezer román és helyi zsidóval együtt) a németek az általuk felállított ukrán rendőri erők segítségével 1941 augusztusának végén meggyilkolták.²⁶

1939 őszén az iparrevízió már érintette a történelmi Kárpátalja alföldi részét; a ruszin kormányzóság területére pedig 1940-ben terjesztették ki. Fontos szempontot jelentettek az ún. nemzethűségi vizsgálatok, amin a csehszlovák időkben a magyarság érdekei szempontjából tanúsított magatartást értékelték. A gazdasági ellehetetlenülés miatt néhány kivételes esetben ugyan visszaszolgáltatták az iparengedélyt, a helyzeten azonban ez lényegesen nem segített. Megjelent a strómanság intézménye, ami a mai napig a kényes, alig kutatható témákhoz tartozik.²⁷ 1941-ben a ruszin kormányzóság területén az iparjogosítványok 78,8%-a (6655 fő) volt zsidó kézen, ebből az ipar- és kereskedő-jogosítványok 29%-át (1590 fő) hagyták meg.²⁸ A zsidók gazdasági ellehetetlenítése azonban nem szorítkozott egyszeri akcióra, hanem folyamatos volt az ezt követő években is.²⁹ A 1944. február eleji beszámoló szerint mintegy 5000 fizikai munkára alkalmas munkanélküli zsidó családfő élt a vidéken – leszámítva a munkaszolgálatra hurcoltakat. Akkor volt az elszegényedés, hogy a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) Kárpátalját ínséges területté nyilvánította.³⁰

Mindemellett nemcsak az iparrevízióval sújtott személyeket érintette a foglalkozástól való megfosztással járó megkülönböztetés. R. Vozáry felesége, a revízió előtt, két évig tanított a munkácsi magyar tannyelvű állami polgári iskolában.

„Igyekeztem mindig a magyar és történelem tárgyakat választani, mert ezeket szerettem. (...) 1938. nov. 10.-én³¹ 20 éves kívánságunk, vágyunk teljesült, magyarok lettünk. Egyelőre tovább tanítottam a most már m. kir. államipolg. iskolánál. (...) Itt ismét két évig működtem, elképzelhető örömmel és szeretettel, amikor igazgatóm elkezdett példálózgatni, hogy kellemetlenségei vannak egyes tanárai származása miatt. Az uram magához hívatta az igazgatót, s nem hiszem, hogy – szokása ellenére – túl udvarias szavakkal fogadta. Amikor hazajött az irodájából, azt mondta: »Többet nem engedlek be abba a ronda iskolába.«³²

26 Ormos 2000: 728–729; Eisen–Stark 2014: 77–99; Frojimovics 2013b: 240–248.

27 Frojimovics 2013a: 233.

28 Vö. A kárpátaljai területen a kereskedelem és ipar nemzeti alapra helyezése. 1941.

29 Kosztyó 2017: 346.

30 Frojimovics 2013a: 233.

31 Az első bécsi döntés után Munkácsra ezen a napon vonult be a magyar honvédség.

32 Rádai Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladárné: Visszaemlékezések. Leírta Bíró Sándor kérésére 1972-ben, 7. f.

3. A GETTÓK

A Magyarországot 1944. március 19-én megszálló németek még aznap a Tisza folyót, mint záróvonalat jelölték meg, melyet egyik irányból sem lehetett átlépni. A záróvonalat egy héttel később, március 26-án oldották fel.³³ A Kárpátaljai Kormányzóságot, valamint Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéket, illetve Ungvár várost az április 12-én megjelent miniszterelnöki rendelet nyilvánította visszamenőlegesen, április 1-jétől hadműveleti területté.³⁴ Bár a szovjet csapatok ekkor már a Kárpátok északi oldalán harcoltak, ez a lépés sokkal inkább a zsidóság deportálásának formális indoka volt.³⁵ Edmund Veessenmayer, teljhatalmú magyarországi megbízott és német követ, 1944. április 28-án 202 142 kárpátaljai zsidó gettósításáról, és a hadműveleti terület körzetébe koncentrált 25 ezer munkaszolgálatosról tett jelentést.³⁶ A bevonuló németek az első napoktól önkényeskedtek, Ungváron zsidó otthonokat fosztottak ki. A Belügyminisztérium hetekkel később, április közepe után válaszolt, hogy a helyi közigazgatást alárendelte a német igényeknek.³⁷ A zsidóellenes propaganda hatására egyre gyakoribbá váltak a zsidókkal szemben a polgári lakosok által elkövetett utcai atrocitások.³⁸ A bujkálók után detektívek kutattak, de a keresztény lakosság is gyakran tett bejelentést.³⁹

A történeti Kárpátalja területén – tehát nem csak a korabeli Kárpátaljai Kormányzóságot figyelembe véve – 1944. április második felében Ungváron két, Beregszászban, Munkácson, Nagyszőlősen, Huszton, Técsőn, Aknaszlatinán, Izán, Szeklencén egy-egy gettót állítottak fel, ahonnan május–június folyamán, a „bevagonírozás” után, vonatszerelvényekkel Auschwitz-Birkenaubra deportálták a zsidó lakosságot. Kárpátalja a VIII. (kassai) csendőrkerülethez tartozott, amely a deportálás során az elsőként kiürített I. zóna volt.⁴⁰ 1944. április 16-án, pésszab első napján, kezdték meg a zsidók gettókba zárását. Ma ez a nap a Holokauszt Magyarországi Emléknapja.

3.1. A SAJTÓ

„Az Őslakó” első száma 1927. március 6-án jelent meg, Munkácson. Az első öt szám fejlécében az szerepelt, hogy független politikai, társadalmi hetilap, utána végig változatlanul: politikai és társadalmi hetilap. Felelős szerkesztő és laptulajdonos R. Vozáry Aladár. 1928-ban beleolvadt a „Munkács” c. lap szerkesztősége és kiadóhivatala. 1933–1934-ben, amíg R. Vozáry börtönben volt, néhány hónapig a lapot Gergely Albert szerkesztette. R. Vozáryt, politikai vádakkal, 1938 szeptemberében ismét letartóztatták; októberben szabadult. A visszacsatolás utáni lapszámokon a fejlécben megjelenik, hogy „Alapította és a cseh megszállás alatt szerkesztette: R. Vozáry Aladár laptulajdonos”, ami 1943-tól kiegészül azzal, hogy felelős szerkesztő Sylvester Péter János, R. Vozáry pedig felelős kiadó lett. 1944-ben annyi módosult, hogy utóbbi információ az utolsó oldal aljára került. A terjedelem is folyamatosan változott: az induláskor nyolc oldalas lap a visszacsatolás után négy, majd 1944 májusától két oldalasra csökkent. Egészen 1944. október 8-ig jelent meg (az utolsó lapszám fejléce szerint: „A cseh megszállás alatt megjelent XIII. évfolyamon keresztül. Meg jelenik a felszabadult Munkácson VII. évf. 41. szám.”).

A sárga csillag viselésével kapcsolatos első hírt az 1944. április 9-i lapszám közli: „Nem szabad sárgacsillag nélkül utcán és nyilvános helyen mutatkozni.”⁴¹ A zsidók nem utazhattak, városban belül sem használhattak közlekedési eszközt. Az utazási korlátozások valamennyi érintett

33 Illésfalvi 2019: 216.

34 Kosztyó 2016a: 166–167.

35 Braham 1990: 108; Ungváry 2015: 24.

36 Ságvári 1999: 125.

37 Kosztyó 2016b: 3.

38 Uo., 5.

39 Uo., 14.

40 Részletesen lásd Frojimovics 2013c: 257–264.

41 Mit nem szabad a zsidóknak? Az Őslakó 1944. április 9. 2.

megyére kiterjedtek. Tilos lett az interurbán telefonbeszélgetés, mely később is csak a katonai állomásparancsnokság engedélyével volt lehetséges, leállították a távíróforgalmat, majd újból engedélyezték, de kizárólag a nem zsidók számára.

Ungváron előbb, Munkácson később zárták be a zsidó boltokat, s vették zár alá az árukészletet. A lepecsételt „zsidóüzletek” leltározását városi és ipartársulati közös bizottságok végezték. Ellátási gondok merültek fel, ami miatt a lakosság elégedetlenkedett.

„A közellátási rendelkezések szidalmazása honvédelem elleni izgatásnak minősül (...) Általában mindenfajta kritikával legyünk óvatosak, mert könnyen bíróság elé kerülhetünk.”⁴²

Azonnal elkezdtek „kiosztani” a zsidók „marháit, lovait, fogatait, mezőgazdasági ingatlanait”.⁴³ Később kiűritették az ún. zsidó lakásokat, házakat. Csak a nagyobb bútordarabok maradtak a helyükön, a többi raktárakba került. Mindenhol leszedték a zsidók által kihelyezett feliratokat.

A lakosok egy része nyíltan ellenséges volt a német katonasággal szemben. Április 16-án első oldalas, aláírás nélküli szerkesztőségi cikk így fogalmazott:

„Nyomatékosan figyelmeztetjük a kritizáló ifjú titánokat, a finnyáskodó széplelkeket, az öntelt, ostoba helyi nagyságokat, hogy Európa és Magyarország érdekeinek ellenére cselekszenek, ha a magyar–német megértést és szövetségi együttműködést nem segítik elő.”⁴⁴

A zsidók részére „kijelölt városrészek”, a „zsidónegyed”, a „gettó” eleinte arcképes rendőrhatalósági igazolvánnyal munkavégzés céljából volt csak elhagyható. A „Zsidótanács” és a „féhérkarszalagos, bottal felfegyverzett zsidó férfiak”⁴⁵ tartották fenn a rendet. Május közepétől naponta katonai térzenét lehetett hallani a városban; elkezdtek felülvizsgálni a „zsidómentesítő okiratokat”.⁴⁶ Május végén „Megmozdult a gettó, ürülnek az elzárt utcák.”⁴⁷

Már javában nyár van, amikor arról olvashatunk, hogy Munkácson az emberek között vannak „Zsarolók, gettóhalászok, zsidóvagyonrejtők”,

„egy ember, akinek volt tisztas kenyer, akit mindenki becsült, gettóban bujkáló zsidókkal pénzért, sem magyar emberhez, sem keresztény emberhez nem méltó módon összeköttetést tartott, segítségükre volt, helyzetüket kihasználva tőlük mohón vagyont szerzett.”⁴⁸

A munkácsi 1. számú gettó a piac területén volt, amelynek lezárását július közepén szüntették meg; „most már szabad a bejárás”. Értesülünk arról is, hogy egy munkácsi nő egy keresztény irataival élt Ungváron, azonban leleplezték és letartóztatták.⁴⁹ Tanúknak kellett vallani a „társadalmi tényezőkről”, hogy sohasem volt „sem angol-, sem zsidóbarát”.⁵⁰

A másik lap, a „Ruszinszkói Magyar Hírlap” I. évfolyamának 1. száma 1920. augusztus 3-án jelent meg, mint a Ruszinszkói Magyar Jogpárt politikai napilapja. 1922-től négy éven át „A Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének hivatalos napilapja”, ami után Kovács Miklós tulajdonába került. 1930-tól „Kárpáti Magyar Hírlap” címmel jelent meg. 1939-ben felkerült a fejlécebe, hogy „politikai napilap”, majd 1941-től, hogy „független politikai napilap”. Az 1944-es

42 Hírek. Az Őslakó 1944. április 16. 3.

43 Hírek. Az Őslakó 1944. április 30. 4.

44 Vendégek Munkácson. Az Őslakó 1944. április 16. 1.

45 A zsidók elkülönítése. Az Őslakó 1944. április 30. 3.

46 A zsidómentesítés felülvizsgálása. Az Őslakó 1944. május 14. 2.

47 Megmozdult a gettó. Az Őslakó 1944. május 21. 2.

48 Ne vidd magad a kísértésbe. Az Őslakó 1944. július 23. 1.

49 Hírek. Az Őslakó 1944. július 30. 4.

50 Támadás Munkács ellen a fővárosi sajtóban. Az Őslakó 1944. július 30. 2.

év volt a „jubileumi 25-ik év”; szerkesztője Kováts Miklós. Terjedelme négy oldal. Az utolsó lapszám 1944. augusztus 30. (102. szám). Míg „Az Őslakó” munkácsi lapnak tartotta magát, a „Kárpáti Magyar Hírlap” egész Kárpátalja („Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros”) magyarsága lapjának. A szerkesztőség Ungváron volt.

1944-ben több hír is arról szólt, hogy a helyiek Szlovákia felől menekülő zsidókat próbáltak menteni.

„(Schwimmer Lenke) hímzőnő, ungvári lakost, azért mert Szlovákiából menekült zsidónak Magyarországon való becsempészését és elrejtését elősegítette, az ungvári m. kir. rendőrkapitányság rendőrhatalósági őrizet alá helyezte.”⁵¹

„(Klein Dávid) kereskedelmi utazó, ungvári lakost mert szlovákiai zsidók részére kereszténységet igazoló hamis tanúsítványokat szerzett be, az ungvári m. kir. rendőrkapitányság rendőrhatalósági felügyelet alá helyezte.”⁵²

A lap szerint a sárga csillag viselését április 5-től tették kötelezővé a hatóságok.⁵³ Április közepén arról írt a lap, kifejezve szkeptikusságát, hogy lesz-e bármiféle hatása egy ilyen igazolványnak: „(Ellenforradalmi) tevékenységük alapján a zsidók a Vitézi Szék útján kérhetik kivételezettségüket.” Az igazolást a községi előljáró, városban a polgármester adhatta ki.⁵⁴ Rövidesen ezeket az igazolásokat, belügyminiszteri utasításra, „a legszigorúbban felülvizsgálják”.⁵⁵

Április közepén a „Kárpáti Magyar Hírlap” arra figyelmeztetett: „Ne hallgassunk külföldi rádiót, még zenét se.”⁵⁶ Ungváron „a német és a magyar katonai és polgári hatóságaink” együtt biztosítják a rendet.⁵⁷ Igen durva a megfogalmazás arról, hogy a városban „közigazgatási és rendészeti érdekből” megkezdődött a zsidó lakosság „kitelepítése, illetve táborokba gyűjtése”,⁵⁸ mégpedig „gyorsított eljárással”.⁵⁹ Május közepéig kivételezettek csak a „hadiüzemi munkások, gyógyszerészek, orvosok stb.”⁶⁰ voltak. A két „gyűjtőtábor” „a Felszabadulás utca vége” és „a Munkácsy utcai fatelep”.⁶¹

„A kitelepítést házról-házra járva hatósági és rendőri bizottságok végzik, akik a kitelepített egyének értéktárgyait nyomban leltárba és zár alá veszik, a lakásokat pedig lepecsételik. (...) A lakásukból kitelepített zsidók körzeti gyűjtőhelyekre kerülnek és onnan a városon kívüli táborba.”⁶²

Április 27-én „a rendszeres munkálat véget ért”.⁶³ A legfőbb aggodalom, „nehogy valami járvány üsse fel fejét, amely veszélyeztethetné Ungvár másik 30.000 lakosát”.⁶⁴ A város polgármestere és rendőrkapitánysága falragaszokon szólította fel jelentkezésre a bujkáló zsidókat. A zsidó táborok látogatását megtiltották. Több faluból jött az értesülés, hogy

51 Hírek. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. február 4. 3.

52 Hírek. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. február 17. 3.

53 A megkülönböztető jelvény viselése. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 15–16. 4.

54 Hírek. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 17. 3.

55 A belügyminiszter szigorúan felülvizsgálja. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 2. 2.

56 Ne hallgassunk külföldi Rádiót. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 12. 4.

57 Hadművelési területen. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 2.

58 Zsidók kitelepítése Ungváron és Kárpátalján. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 1.

59 A zsidók táborokba csoportosítása. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 3.

60 Tisztogatás a keresztény iparban. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 16. 3.

61 A zsidók ungvári kitelepítése szerdán valószínűleg befejeződik. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 25. 1.

62 Zsidók kitelepítése Ungváron és Kárpátalján. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 1.

63 Az ungvári zsidóság kitelepítése. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 27. 1.

64 A zsidók ungvári kitelepítése szerdán valószínűleg befejeződik. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 25. 1.

„a határvidéki rendőrkapitányság zsidók megszőktetési kísérlete, zsidók bűjtatása vagy államtulajdonot képező zsidó vagyonok rejtegetése miatt többeket internáltatott”.⁶⁵

Az ellátási gondokat súlyosbította a zsidó üzletek bezárása. *„A lezárt zsidó kereskedésekben sok olyan cikk van, melyeket a közönség igen nehezen tud nélkülözni.”*⁶⁶ Ennek ellenére a hatóság azt kérte, hogy: *„A lezárt zsidó üzletekkel, üzlethelységekkkel, árukészlettel kapcsolatban a felek ne zaklassák a hivatalokat.”*⁶⁷

Vincze András, kormányzói biztos, május végi felhívásából:

*„Figyelmeztetem az ungi, beregi, ugocsai és máramarosi hadműveleti terület lakosságát, hogy a felségsértés, hűtlenség stb. bűncselekményekre rögtönbíráskodás (statárium) áll fenn és azok elkövetői halállal bünhődnek. (...) Miután (...) Huszt környékén felderített eset óta Kárpátalján elszórva már máshol is feltűntek ejtőernyős partizánok, ismételten rámutatok arra a veszedelemre, amely a zsidó irányítás alatt álló bolsevizmus részéről az ország lakosságát fenyegeti.”*⁶⁸

A könyvtárakból el kellett tüntetni „a zsidó és angolszász írók (vagy ilyen szellemű) könyveit”.⁶⁹ Június közepén arról panaszkodott a lap, hogy: *„A zsidó lakásokat sorra törlik fel, már még fényes nappal is.”*⁷⁰

1944. április 30-án hatályba lépett a m. kir. minisztérium 1944. évi 10.750. M. E. számú rendelete a sajtóellenőrzésről,⁷¹ mely szerint „minden hírt, cikket vagy bármilyen más közleményt” csak akkor nyomtathat ki, ha arra az ügyészség engedélyt ad. Ez még az MTI híreire is vonatkozott, ha azt nem teljes terjedelmében közölték. Ez a hír megjelent a helyi sajtóban is, de annak különösebb nyoma nincs, hogy helyben a sajtó hangneme megváltozott volna.

Bár ez csak szubjektív benyomás, de a sajtóanyagok alapján Munkácson a folyamatosan érkező rendeleteket, utasításokat az elvárt módon végrehajtották. Ungváron viszont a városi előljáróság mindent megtett a sürgetés érdekében. Az utóbbi benyomást levéltári kutatások is megerősítik, különösen a város polgármesterével kapcsolatban.⁷² Egyéb tekintetben is a sajtó nem mond ellent a szűk levéltári forrásoknak,⁷³ viszont részletesebb képet nyújt, ezért tartom különösen fontosnak, hogy ezt a szegmenst is figyelembe vegyük. Az emberek nemcsak tapasztalták az eseményeket, de a helyi sajtóból is kiolvashatták gyakorlatilag annak minden elemét. Érdekesség, hogy a két elemzett lap közül „Az Őslakó”, a szocialista időszak Magyarországon, az Országos Széchényi Könyvtárban, a zárolt részlegre került; a „Kárpáti Magyar Hírlap” viszont szabadon olvasható volt. Kárpátalján, a háború után, ezek a lapok nem voltak elérhetők a közkönyvtárban.

3.2. CSALÁDI IRATHAGYATÉKOK

R. Vozáry Aladár a budapesti egyetem bölcsészkarát végezte el, tagja volt az Eötvös Kollégiumnak. 1915-től két évet töltött az olasz, a szerb és az orosz fronton. A háború után karhatalmi különítményparancsnok, utána Munkácson helyettes tanár. 1919 szeptemberében elbocsátották állásából. A csehszlovák időszakban a kárpátaljai Magyar Pártszövetség beregi ügyvezetője, tartománygyűlési képviselő. 1938 őszén nemzetőr, majd Munkács város miniszteri biztosa, végül behívott képviselő.

65 Sorozatos internálások mindenfelé. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 27. 3.

66 Közzsükségleti cikkek felszabadítása. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 21. 2.

67 Ne ostromolják a hatóságokat. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 21. 3.

68 Mindenkit figyelmeztetek! *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 28. 2.

69 Rendelet Ungvár könyvtárai részére. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 27. 3.

70 Ami sürgős elintézkést kíván. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. június 22. 3.

71 *Rendeletek Tára*, 1944. 497–500.

72 Kosztyó 2016b: 3.

73 Utóbbiakról lásd uo.

Az 1944. március 19 és 1945. január 18 közötti eseményeket rögzítő naplója már 1945-ben megjelent Budapesten.⁷⁴ Többek között ebből ismerjük azt a történetet, hogy a német bevonulás után őt is zsidónak kellett tekinteni. Anyósát nem sikerült megmenteni. A munkácsi gettóba került, itt vagonírozták be, de Csapnál már a holttestét emelték ki a vagonból. Sajtóhírből tudjuk, hogy 1944. június elején kilépett a kormánypártból, a Magyar Élet Pártjából, és bejelentette, hogy pártonkívüli parlamenti képviselő kíván maradni.

A Ráday Levéltárban őrzött iratanyagai között fennmaradtak kéziratos naplótöredékek is, többek között az 1938-as és az 1944-es évekből. Az 1944-es kézirat nem azonos a könyvvel, de nyilvánvalóan annak alapjául szolgált. R. Vozáry egyébként szép kalligrafikus kézírása az 1944-es kéziratos naplóban alig olvashatóvá vált. Nem használt írógépet, ahogy korábban. *„Összesen 72 nap. És ez alatt az alig több mint két hónap alatt teljessé vált a munkácsi zsidóság végzete.”*⁷⁵

Március 19-i bejegyzése szerint

*„Dél felé a nagy légoltalmi központtól indul ki, az oda beosztott németektől ered a híre annak, hogy a náci-csapatok kora hajnalban megindultak Magyarországra, reggelre már Budapestet megszállták (...) Elhihető volt, – de még sem tudtuk elképzelni, hogy ez bekövetkezett.”*⁷⁶

Ugyanaznap: *„A városra és vidékére rázúdul Galíciából az első német visszavonulás árja.”*⁷⁷ Budapest felől a németek másnap értek ide. *„Hétfőn, 20-án reggel német katonarendőrségi gépkocsik érkeznek.”* Magukhoz rendelték a városvezetést, és *„a városháza melletti háromemeletes magánlakás”* azonnali kiürítését követelték *„a német katonarendőrségi parancsnokság céljaira”*. Egyidejűleg, a ház első–második emeletét, az akkor kinevezett Zsidó Tanács rendezte be

*„megfelelő bútorzattal, teljes felszereléssel (evőeszköz, porcelán-üvegnekemű, asztalnakemű, feketekávékészlet, ágynemű, törülköző, pipereszappan, fogpép, szájvíz stb.) élelmiszerekkel, asztalnakeművel (bor, sör, konyak, pálinka, likőr) csemege cikkekkel (babkávé, mandula, mazsola stb.).”*⁷⁸

A március 24-i bejegyzés szerint:

*„Nemcsak a zsidóság, hanem az egész magyar–ruszin, keresztény őslakosság megdöbbenve olvas-a tábornoki rendelkezések falragaszát, hallja azok dobszóval való kihirdetését is.”*⁷⁹

„Április 1-jén szombaton értekezlet a városparancsnokságon, a hivatalok vezetőit tájékoztatja a városparancsnok-ezredes arról, hogy miként fog történni a kifosztás.”

*„Pánik hangulat lesz úrrá a városon. Hát így kezdődik a végső-győzelmi menet?”*⁸⁰

Később: *„Még másik két öngyilkos a gettóban. Az idegek kezdik felmondani a szolgálatot. A városban is öngyilkos lesz a munkaköre miatt egyelőre még kint hagyott zsidó főmérnök.”*⁸¹

A német megszállás után a korábban kiadott mentesítési kérelmeket sorra visszavonták, de ilyet a német megszállás után is lehetett szerezni. Ennek különböző forgatókönyveiről és eredményéről vannak információk. R. Vozáry nyomtatott naplójában arról ír, hogy 1944. április 29-én *„Pestre”* sietett, hogy *„anyósom és feleségem mentesítésének végleges felülbírálását kézhez vegyem”*.⁸² A friss mentesítési okiratok ellenére anyósát elvitték a gettóba, ahogy fent említettük, ő maga pedig feleségével Budapestre menekült.

74 R. Vozáry, *Igy történt!*; vö. Filep 2007.

75 Rádayi Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, 1944. március 19-étől május 27-ig. Kéziratos feljegyzések, vázlatok. 1. f.

76 Uo., 2. f.

77 Uo., 1. f.

78 Uo., 5. f.

79 Uo., 7. f.

80 Uo., 14. f.

81 Uo., 32. f.

82 R. Vozáry, *Igy történt!*, 42.

R. Vozáry felesége, Gergely Márta – az 1921-es házassági anyakönyvi kivonat szerint a férj és a feleség is református – visszaemlékezése szerint

„(...) olyan idők következtek, amelyeket emlékezetemből is szeretnék kitörölni, – ha lehetne! Édesanyámat 1944. május 15-én Auschwitzba deportálták. Azóta gyűlölöm a májust. Ugyanaznap valami nyilas-gyűlés volt a városban, amelyen jóakarátú személy is részt vett azért, hogy az uramat tájékoztassa az ott-történekről. A. avval jött haza, hogy az illető közölte vele: elhatározták a gyűlésen, hogy őt letartóztatják (ami azért is érdekes, mert hiszen mentelmi jogot élvezett, mint képviselő), engem pedig internálni fognak. »Mit csináljunk – kérdezte az uram – várjuk be a sorsunkat, vagy menekülünk?« Asszony vagyok és gyáva, az utóbbi mellett döntöttem. Így kerültünk Pestre, ahol két helyen is laktunk, ha Pesten kerestek Budán voltunk, ha Budán kerestek, akkor Pesten. Jött aztán Budapest ostroma, borzalmaival és félelmeivel, végül Bp. felszabadulása.”⁸³

Budapesten nem volt jó életük; végig albérletben laktak. Férje halála után R. Vozáryné kérte, hogy nyugdíjas otthonban helyezték el, mert ahogy az indokolásban fogalmazott: „sem testvérem, sem gyermekem, még oldalági rokonom sincsen”.⁸⁴ R. Vozáry majd egy évtizeden keresztül betegeskedett. Felesége utolsó állása a Színház- és Filmművészeti Főiskolán volt, ahol hosszú időn keresztül franciát és orosz tanított, és a Nyugdíjas Pedagógus Otthon lakójaként hunyt el.

R. Vozáry 1959. március 31-i keltezésű gépiratos búcsúlevele tulajdonképpen két dologról szól. Az egyik, hogy: *„Életem legnagyobb és legtöbbet érő meglátása az volt, hogy nagy számban vannak jóemberek (...) És mindegy, hogy milyen nyelven beszélnek, milyen szertartás szerint imádkoznak (...)”* Másrészt köszönetet mondott szüleinek – „feleségem szüleit is értve alatta” –, valamint feleségének a jóságáért, a szeretetért.⁸⁵

A Paluzsa-iratokban, az egyik korabeli munkácsi képeslaphoz fűzött kommentárban olvasuk, hogy R. Vozáry közlése szerint Fried Sándor, Munkács volt polgármester helyettese,

„kivételezett volt a zsidótörvények tekintetében, de ennek ellenére elviszik. Lányát egy magyar katonatiszt megszökteti és Budapestre hozza. Fia meghallotta szülei elvitelét szintén a fővárosba menekült.”⁸⁶

A Paluzsa-iratokat összegyűjtő Barta Gábor maga dolgozta fel Kertész Ede, beregszászi ügyvéd, történetét, aki beadta a mentesítési kérelmet maga és a családja számára. A Belügyminisztériumban iktatott „Ideiglenes Igazolvány” nevesítetten Kertész és családtagjai – felesége és két gyermeke számára, akik közül a lány, Kertész Éva, Paluzsa György felesége volt – 1944. július 28-i keltezéssel lett kiadva.⁸⁷ A szülőket jóval előtte deportálták, így az igazolványt valószínűleg Kertész Évának kézbesítették, aki ekkor férjével Budapesten élt.

1944. október 22-én Csetényi László, a munkácsi m. kir. rendőrkapitányság volt vezetője, azt tanúsította, írott formában, Paluzsa György számára, hogy:

„A hozzám intézett megkeresésére felelősségem tudatában a következő igazolást adom: Mint Munkács városának 1944. május végéig volt m. kir. rendőrségi vezetője igazolom, hogy Ön kinek felesége zsidó származású, ki volt szabadkőműves és a legnagyobb mértékben zsidóbarát, németellenes magatartású volt, 1939-től rendőri megfigyelés alatt állott és a hatóságok Önnel szemben emiatt erősen tartózkodó magatartást tanúsítottak. 1944. március 19-én a katonai parancsnok Önt is kényszeríteni kívánta felesége miatt a zsidó sárgafolt felvarrására. Apósát és Anyósát 1944 májusában zsidó származásuk miatt a német rendőri közegek deportálták.”⁸⁸

83 Rádai Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladárné: Visszaemlékezések. Leírta Bíró Sándor kérésére 1972-ben, 7. f.

84 Uo., Vozáry Jánosné levele a Művelődési Minisztérium Gazdasági Osztályára Vad Gáborhoz, 1963. július hó.

85 Uo. „... futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam”. 1–2. f.

86 Paluzsa György és felesége (Kertész Éva) iratai. Megjegyzés az 1. sz. alatti képeslaphoz. (A papírlapon szereplő pecsét szerint valószínűleg Barta Gábor gépiratos jegyzete.)

87 Barta 1990: 404–405.

88 Paluzsa György és felesége (Kertész Éva) iratai. Dr. Csetényi László m. kir. rendőrtanácsos, a munkácsi m. kir. rendőrkapitányság volt vezetője, Nagyságos Paluzsa György úrnak, Budapest, 1944. október 22.

Paluzsát, 1945 márciusában, Budapestről, még el akarták küldeni Kárpátaljára, hogy nézze meg, hogy állnak a magyar bankok ügyei Beregszászon, Munkácson, Ungváron.⁸⁹ Kárpátalja ugyanis már 1944 őszén szovjet megszállás alá került, és szovjet közigazgatásnak rendelték alá.

4. A HÁBORÚ VÉGE

1944–1945-ben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa, vagyis az ideiglenes szovjet bábállam kormánya, segélyállomásokat szervezett a „fasiszta terror” visszatérő áldozatainak, azaz a zsidók megsegítésére. Ungváron, Munkácson, Beregszászban és Huszton ideiglenes szállást, ruhát és gyógyszereket adtak a hozzájuk fordulóknak, és ingyerkonyha működött több más településen is. Ezenkívül a Nemzetközi Vöröskereszt és az Amerikai Joint segítette a deportálásból visszatérteket. Maguk az érintett túlélők is alakítottak segélyszervezeteket.⁹⁰

A túlélők 1945-ben a koncentrációs táborokból és valamivel később a szovjet lágerekből – ahová azokat zárták, akik 1938 után a magyar fennhatóságtól való félelmükben a Szovjetunióban kerestek menedéket – 10 ezret meghaladó számban tértek vissza Kárpátaljára.⁹¹

Az elvándorlás már ugyanebben az évben megkezdődött. Optálási jog a szerződő államok, a Szovjetunió és Csehszlovákia között volt – az 1945. szovjet–csehszlovák egyezmény juttatta hivatalosan Kárpátalját a Szovjetunióhoz –, Magyarország felé nem, de nyilván nem csak ez játszhatott szerepet az irány megválasztásában. Magyarország, pontosabban Budapest, Kárpátalja szovjet megszállása előtt volt útirány. A háború után távozó, köztük Jacob Lili és férje is, Csehszlovákiát választották. Amikor 1947-ben megválasztották a csehszlovákiai zsidó közösség vezetőit, a tanács 35 tagja közül 16 kárpátaljai volt. A kommunista fordulat után, 1948 februárjában, az egykor kárpátaljai zsidók zömmel Izraelbe távoztak.⁹²

Hasonló folyamat ment végbe a Kárpátaljával szomszédos ukrajnai megyékben is – az egykori Galíciában, ahonnan Jacob Lili ősei is származtak. 1944 végétől 1946 őszéig több, mint 30 ezer zsidó távozott Lengyelországba, továbbá több, mint 20 ezer Romániába. A Lengyelországba és Romániába települt zsidók többsége rövidesen szintén Izraelt választotta új hazájául. Szovjet-Ukrajna középső, déli és keleti régiói megmaradt zsidó lakosságának egy részét pedig 1946 decembere és 1948 júliusa között az oroszországi Zsidó Autonóm Területre, Birobidzsánba, telepítették át.⁹³

89 Уо., Magyar Általános Hitelbank, Paluzsa György igazgató úrnak, Budapest, 1945. március 19.

90 Лустиг 2007: 39–41.

91 Уо., 39.

92 Магочій 2005:11.

93 Фінбер –Любченко 2009: 208–209.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Ráday Levéltár), C/150 fond, 1 doboz.
Paluzsa György és felesége (Kertész Éva) iratai (Barta Gábor magánhagyatéka).

*

Az Őslakó

Kárpáti Magyar Hírlap

*

A kárpátaljai területen a kereskedelem és ipar nemzeti alapra helyezése. Ungvár, 1941.

Barta Gábor 1990: Aki tiltakozott a trianoni határmegállapítás ellen. Emléksorok dr. Kertész Ede beregszászi ügyvédéről. *Szabolcs-Szatmári Szemle* (25.) 4. 400–406.

Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.) 2013: *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest.

Bezeczky Gábor 2017. *Ami a Monarchiából ránk esett.* [Budapest]. <http://seas3.elte.hu/nadasdy70/bezeczky.html> (utolsó letöltés: 2024. október 29).

Braham, Randolph L. 1990: *A magyar Holocaust.* Budapest.

Deutsch Gábor 2005: *Nagy csodák történetek itt.* Budapest.

Eisen, George – Stark Tamás 2014: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokaust első fejezete. *Valóság* (57.) 9. 77–99.

Fedinec Csilla – Csernicskó István 2019: The People of the „Five Hundred Villages”: Hungarians, Rusyns, Jews, and Roma in the Transcarpathian Region in Austria–Hungary. In: Prokopovych, Markian – Bethke, Carl – Scheer, Tamara (eds.): *Language Diversity in the Late Habsburg Empire.* Leiden, 182–87.

Fedinec Csilla – Csernicskó István 2020: *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról: Történelmi és politikai dimenziók (1867–2019).* Budapest.

Filep Tamás Gusztáv 2007: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945.* Pozsony.

Frojimovics Kinga 2013a: Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest, 229–239.

Frojimovics Kinga 2013b: Állampolgárság-revízió: Deportálás 1941–1942-ben. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest, 240–248.

- Frojimovics Kinga 2013c: Gettósítás és deportálás 1944-ben. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, 257–264.
- Illésfalvi Péter 2019: A m. kir. erdélyi 1. honvéd hegyidandár 1944. évi mozgósítása, felvonulása és első harcai a Kárpátokban. In: Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter (szerk.): *Élet az arcvonalt mögött*. Budapest, 214–226.
- Komoróczy Géza 2013: *Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban. Kárpátalja a 16. századtól a 19. század közepéig*. Budapest.
- Konrád Mikós 2013: Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, Budapest, 106–125.
- Konrád Miklós 2018: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152.) 1. 31–60.
- Kopka János 2004: *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén. Jewish Memories in the Upper Tisa Region*. Nyíregyháza.
- Kosztó Gyula 2016a: „...ne felejtsek el, hogy saját terület és saját állampolgáraink lakják”. Az Északkeleti Hadműveleti Terület 1944-ben. In: Hajdú Anikó (szerk.): *Multietnikus világok Közép-Európában, 1867–1944*. Nyitra, 165–176.
- Kosztó Gyula 2016b: Az ungvári zsidóság a vészkorszakban Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő* (10.) 4. 1–32.
- Kosztó Gyula 2017: *Mit veszített Kárpátalja magyarsága a holokauszttal? Egy minisztériumi állapotfelmérés elemzése, 1939. augusztus. Levéltári Közlemények* (88.) 1–2. 325–346.
- Lusztig Károly 1992: „A gyertyák csonkig égnek”. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után. *Múlt és Jövő* (5.) 3. 87–92.
- Magocsi, Paul Robert 1996: *A History of Ukraine*. Washington.
- Molnár D. István 2018: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest.
- Moses-Krause, Peter 2004: Lili Jacob Meier Auschwitz-albumáról. *Múlt és Jövő* (15.) 1–2. 37–53.
- Nagy Milada (szerk.) 2009: *Nagyszőlős, a világ közepe*. Budapest.
- Nesládková, Ludmila 2008: Profesní a sociální charakteristika židovské populace v Československu za první republiky. *Demografie* (50.) 1. 1–14.
- Ormos Mária 2000: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. I. Budapest.
- R. Vozáry Aladár 1945: *Így történt! 1944. március 19.–1945. január 18.* Budapest.
- Ságvári Ágnes 1999: Holocaust Kárpátalján 1941-ben. *Múltunk* (44.) 2. 116–144.
- Stier, Oren Baruch 2015: *Holocaust Icons: Symbolizing the Shoah in History and Memory*. New Brunswick, NJ.
- Subtelny, Orest 1994: *Ukraine: A History*. Toronto.
- Ungváry Krisztián 2015: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok* (149.) 1. 1–31.
- Varga E. Árpád 1992: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Budapest.

Weinreich, Uriel 1964: Western traits in Transcarpathian Yiddish. In: Weinreich, Uriel (ed.): *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. The Hague, 245–264.

Елинек, Йешаягу Андрей 2010: *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)*. Ужгород.

Лустиг, Карл 2007: *Время и люди. О еврейской общине Закарпатья*. Ужгород.

Магочій, Павло Роберт 2005: *Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис*. Ужгород.

Рейдер, Алла 2004: *Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы*. Ужгород.

Фінберг, Леонід – Любченко, Володимир 2009: *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ.

Яковенко, Наталія 2005: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ.

Zsidónak minősített keresztények és gettósítás 1944-ben

A Vészkorszak idején faji alapon zsidónak minősített keresztények története a magyar Holokauszt kevéssé kutatott, többé-kevésbé tabuként kezelt témája.¹ Ez természetesen nem kizárólagosan magyar sajátosság, hiszen Európa más országaiban is hasonlóképpen minősítettek zsidónak keresztényeket,² valamint európai viszonylatban sem igazán feldolgozott ez a rendkívül érzékeny kérdés.

Vajon mi ennek az oka? Megítélésem szerint elsőrangú jelentőségű – mind hazai, mind pedig európai viszonylatban – a keresztény egyházaknak az a magatartása, amely következetesen elutasítja a két világháború közötti múlttal való érdemi szembenézést.³ Pedig ezzel a múlttal szembe kellene nézni. Amikor ugyanis Gömbös utódja, Darányi Kálmán miniszterelnök, 1937. április 18-i szegedi beszédében nyíltan és egyértelműen kijelentette, hogy márpedig Magyarországon van zsidókérdés, „*amely fölött nem lehet egyszerűen elsiklani*”, amelyről „*nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ez a kérdés nincs, amikor mindenki érzi, hogy van*”,⁴ akkor átszakadt egy gát. Ennek következtében elkezdődött a zsidóságnak a Holokausztig tartó megbélyegzése, a társadalom zsidóellenes hangolása (mentális „megmérgezése”), amelyben a felekezeti sajtó is oroszlánrészt vállalt.⁵ Ennek nagyon beszédes példája a katolikus *Nemzeti Újság* 1938-as vezércikke, amely büszkén hirdette, hogy:

„Nekünk nincs szükségünk arra, hogy bármit is átvegyünk külföldről, mert tőlünk vettek át eszméket. Beszéljünk a zsidókérdésről? Kell-e jobb megoldási módokat keresni, mint amilyeneket Prohászka szögezett le⁶ és amelyeket Wolff Károly⁷ kezdett megvalósítani. Nincs ezekben semmi brutális fajimádat, vagy faji gyűlölet, hanem valóban keresztény, magyar érzés, amely a lelkiültre fekteti a fő súlyt. Ismét csak azt mondjuk, üssék fel Prohászkát, keressék ki a megfelelő bekezdéseket, keressék ki a keresztény lapokból Wolff Károly beszédeit s máris eltörpülnek azok a kényszeredett kísérletek, amelyek úgy szeretnék beállítani Magyarországot, mintha kullognia kellene a »jobboldali nemzetek után«. (...)»

1 A kérdésre vonatkozóan lásd Konrád 2014; K. Farkas 2001; Frojimovics 2014; Horváth 2007.

2 Lásd például Edith Stein, vagyis Keresztes Szent Terézia Benedikta karmelita apáca (1891–1942) esetét.

3 Ennek egyértelmű példája Hegedűs (szerk.) 2020, amely azt próbálja hangsúlyozni, hogy a magyar katolikus püspökök nem szavazták meg az 1938-as első (XV. tc.) zsidótörvényt, mert személyesen nem voltak jelen a felsőházi ülésen, miközben a kiadvány megfedekezik arról, hogy a püspökök nyilvánosan, a korabeli katolikus hírlapokban is nyilvánvalóvá tették, hogy elfogadják a zsidótörvényt, jóllehet tudták, hogy az 1919-es megkeresztelkedési határvonal problémák és tragédiák sokaságát veti majd fel. Lásd Jakab 2021: 38–66. Téves az a vélekedés, hogy a zsidónak minősített keresztényeket az egyházak, mint intézmények, védeni próbálták.

4 A kormány álláspontja a zsidókérdésben. *Pesti Hírlap* 1937. április 20. 6.

5 Lásd Jakab 2019.

6 Prohászka Ottokár, székesfehérvári püspök, meghatározó szerepet játszott az 1920-as *numerus clausus* törvény elfogadtatásában, illetve megkerülhetetlen alakja a hungarista eszmetörténetnek. Lásd Fazekas 2015a; Fazekas 2015b; Fazekas 2019. Prohászka püspök az egyetemi beiratkozás szabályozásáról folyó *numerus clausus* törvényjavaslati vitában a Nemzetgyűlés 103. ülésén, 1920. szeptember 16-án, világosan megfogalmazta: „*T. Nemzetgyűlés! Mit akarunk mi? Mi akarjuk védeni a magyart [szemben a zsidóval, természetesen]; mi akarjuk védeni a magyar keresztény középosztályt, mi akarjuk védeni a magyar kultúrát, a magyar faji géniuszt, semmi egyebet nem akarunk. (Úgy van! Úgy van)*”. *Nemzetgyűlés Naplója* V. Budapest, 1920: 349. A Prohászka által megfogalmazottak mind visszaköszönek majd a zsidóellenes törvénykezésben, 1938 és 1944 között!

7 Lásd Gergely 2010.

Nem dicsekvés, nem büszkélkedés mondatja velünk: de a többi nemzetek jöttek a jobboldali Magyarország után.”⁸

ZSIDÓNAK MINŐSÍTETT KERESZTÉNYEK

Kik voltak a „fajilag zsidónak” minősített keresztények a zsidótörvények és a Vészkorszak idején? Azok a személyek, akik valamikor az izraelita vallásfelekezetből kitérve megkeresztelkedtek, és a zsidótörvények idején valamelyik keresztény felekezet teljes jogú tagjai voltak. Szándékosan használom a „megkeresztelkedés” fogalmat, mert a magyar köz- és tudományos beszédben is meghonosodott „kikeresztelkedés”-t teljes mértékben elhibázottnak tartom. Van megtérés, kitérés, betérés, de vallástudományi, teológiai szempontból olyan, hogy „kikeresztelkedés” – nincsen! Teológiailag csak megkeresztelkedni lehet.⁹ Minden bizonnyal nem véletlen, hogy az 1929-es Magyar Zsidó Lexikon-ban is az „Áttérés” szócikk szerepel.¹⁰

A zsidó származású – pontosabban fogalmazva: az izraelita vallásfelekezetből a valamelyik keresztény felekezetbe áttért, megkeresztelkedett – magyar keresztények eredete a 19. sz. második felében keresendő. Ekkor történt meg a zsidóknak, mint egyéneknek (1867¹¹), illetve az izraelita vallásfelekezetnek (1895¹²) a keresztény lakosokkal és felekezetekkel való egyenjogúsítása. A magyar liberális nacionalizmus elvárta ugyan a nyelvi és kulturális asszimilációt,¹³ de a felekezetváltást nem szorgalmazta, mert az nem lett volna összeegyeztethető a vallásszabadság eszméjével. A társadalom felső, polgárosodó rétegében ugyanakkor mégis volt egy hallgatólagos elvárás, hogy a gazdaságilag és társadalmilag felemelkedő, polgárosodó, esetleg nemességet is szerző izraelita betérjen valamelyik keresztény felekezetbe és megkeresztelkedjen. Ellenben az 1896 és 1917 között regisztrált 10 035 áttérés, az 1910-ben 911 227 főt számláló zsidó népességhez képest nem tekinthető jelentős számúnak. Konrád Miklós kutatásából mégis az derül ki, hogy a társadalomban – és az egyházakban is – elkezdett meghonosodni az a meggyőződés, hogy a zsidók megkeresztelkedése őszintétlen.¹⁴ Ilyen fajta bizalmatlanság viszont nem érzékelhető akkor, amikor az illető egyik keresztény felekezetből tért át a másikba.

Ez a meggyőződés 1920 után sem változott. Sőt, mondhatni felerősödött. Szabó Dezső 1921-ben például így fogalmazott:

„az a zsidó, aki átkeresztelkedik, ha kell, naponta kétszer (...) a legveszélyesebb típus, ezt küldi a félelmetes faj előre, hogy a népek kebelében elfoglalják az elővárakat (...) ezek a nemzeti színű, magyar és keresztény zsidók az emberiség leghitványabb söpredékei, s életösztönünknek ezeket kell legelőbb eltüntetni a magyar életből.”¹⁵

8 A mi utunk. *Nemzeti Újság* 1938. március 11. 2.

9 A keresztény (elsősorban „történelmi”-nek mondott) felekezetek mondhatni egyetlen közös nevezője a keresztség. Elvileg ezért nem kell ismételtlen megkeresztelni azt az egyént, aki keresztény felekezetet vált. Lásd Szuromi 2014.

10 „Áttérés (kitérés) a valláscserének az az aktusa, mikor valaki önkéntes elhatározással öröklött vallását elveti és egy másik egyházközösségbe véteti fel magát. A hagyományos zsidó felfogás nem ismeri a zsidó közösségből való teljes kilépés fogalmát és az áttérés ténye nem szünteti meg a zsidósághoz való tartozást, mert ez nem függ az ember önkényes elhatározásától, hanem a születéstől, amely meghatározza a vallásközösségbe való természetes elhelyezkedést. Ez az alapelv olyan szigorú következetességgel érvényesül a zsidó vallástörvényben, hogy még a hitélet egész komplexumának, sőt magának Istennek a tagadása sem zárhat ki senkit sem a zsidó közösségből, jóllehet, hogy a teljes tagadást (kóf er bóhakol) és az atheizmust a legsúlyosabb bűnnek tekinti a rabbinikus felfogás.” (<https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/10253.htm>; (utolsó letöltés 2024. október 30)).

11 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.

12 1895. évi XLII. törvénycikk az izraelita vallásról.

13 Az 1910-es népszámláláskor ennek köszönhetően sikerült a magyarságnak relatív többségbe kerülnie a Kárpát-medencei történelmi Magyarország határain belül. Karády Viktor ezt nevezi „asszimilációs társadalmi szerződés”-nek. Karády 1997.

14 Konrád, „Békebeli”.

15 Szabó Dezső: Antiszemizmus. *Virradat* 1921. január 21.

De idézhetem az antiszemizmussal amúgy nem vádolható dr. Baltazár Dezső református püspököt is, aki 1924-ben kijelentette, hogy „*a kitért zsidó olyan, mint egy fehér lap az Ó-testamentum és Új-testamentum kötetei között. Sem ide, sem oda nem tartozik.*”¹⁶ Baltazár püspök a következőképpen határozta meg ezeknek az izraelita származású keresztényeknek a vallási mezőben elfoglalt helyét: ők a senki földjén rekedtek. Elhagytak egy felekezetet, ellenben a másik felekezet valójában nem fogadta be őket.¹⁷

Az sem mellékes, hogy – amint arra K. Farkas Claudia és Frojimovics Kinga tanulmányai rámutatnak – az izraelita felekezet képviselői is osztották azon meggyőződést, hogy az áttérőket az érdek vezérelte.¹⁸

Az 1938-as zsidótörvényt¹⁹ követő megkeresztelkedési hullámot az izraelita hitközségek pedig egyértelműen cserbenhagyásként élték meg, és értékelték. „Rossz zsidókból” lettek „rossz keresztények”, állították egyeseik.²⁰

Sajnos mindmáig hiányoznak azok a résztanulmányok, amelyek az egyes életpályákat a korabeli társadalmi kontextusba ágyaznák. Ugyanakkor azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a vallási hovatartozás lehet szociológiai és/vagy kulturális jellegű is, és nem feltétlenül tükröz egy markáns hitbéli elköteleződést.

Az Andor Eszter és Sardi Dóra által Hámos (eredetileg Hahn) Imréné Piroskával 2004 áprilisában készített interjú rávilágít arra, hogy egyes megkeresztelkedések mögött társadalmi elvárás/nyomásgyakorlás is megnyilvánult. Ez az áttérés 1934-ben történt:

„Mi ki voltunk keresztelkedve (...), a férjem hivatala miatt, mert ő a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaságnál dolgozott. Ez állami vállalat volt. És piszkálták a munkahelyén. És volt jóakarója, egy kollégája, aki erőszakolta, hogy keresztelkedjen ki, hogy akkor nem lesz semmi bajunk. 1934-ben már azért a zsidókat nem látták szívesen. És a munkahelyét szerette. Megmondom őszintén, nem tudom, hogy aztán előléptették-e. Akkor valahogy nem figyeltem a rangokra meg ilyesmire. Mindig egy kicsit több pénzt kapott. A budapesti Rózsák tere templomban lettünk megkeresztelve. Az idősebbik lányom, Marika 10 hónapos volt, ő 1933-ban született. Ő is kikeresztelkedett, a Judit lányom kereszténynek született 1935-ben. A keresztapánk volt csak ott. Nem is volt keresztanyánk. A férjemnek ez a kollégája egy idősebb, nagyon vallásos ember volt, ő volt a keresztszülőnk. Nem hiszem, hogy hittanra járnunk kellett volna. Katekizmust vagy nem tudom mit, valami könyvet kaptam, és azt elolvastam. Annyira nem volt ez [a kikeresztel-

16 Idézi K. Farkas 2001: 115. Eredetileg a *Zsidó Hírlap* (1938. február–március. 12) idézte.

17 Egy konvertita meglátása szerint: „*Akik elhagyták az ősi hitet, vergődnek az őket örlő malomkövek között, lézengenek úgy, hogy sehova sem tartoznak. A zsidóság, a régi tábor, tobzódó gyűlölettel tagadta ki valamennyiüket, az erős, hatalmas, új gyülekezet, ahova menni akartak, viszont éppen csak megtűri őket és formaian ad nekik hazát. Reménytelennek látszó, örökös ideoda járkálás ez két szomszédvár között.*” Bálint [1940]: 8. Hasonlóképpen nyilatkozott egy evangélikus is: „*Ki törődött eddig a megkeresztelt zsidókkal, megkeresztelésük után? (...) Nemrég ültem egy betegágyánál. Fiatal asszonyénál; pár éve, hogy evangélikus, zsidó leány volt. Komoly kérdésekre kerítjük a sort. Imádkozni imádkozik a maga módja szerint – említi. Templomunkba – megvallja – nem jár. Úrvacsorát még sohasem vett. (...) Tudja... az ember zsidónak születik... aztán áttér... aztán a zsidók megvetik, a keresztények pedig nem fogadják be!*” S-z-ó: A zsidókérdés egy másik oldalról. *Evangélikus Élet* 1938. július 23. 8.

18 K. Farkas 2001; Frojimovics 2014.

19 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról.

20 „*Tartsa mindenki szem előtt és terjessze családja és ismerősei körében a becsületnek s az erkölcsnek azt az alapvető igazságát, hogy amiként a katonának a harcvonalból megszöknie nem szabad, akként gyávaság otthagyni a szorongattatás átmeneti korszakában ősi vallásunkat (...) Nekünk nincs okunk szégyellni zsidó hitünket, mert mi jó zsidók, jó magyarok tudunk lenni mindenkor és azok akarunk maradni továbbra. Aki ma kishitűségből, gyöngelkültségéből vagy számításból eltérül ősei hitétől, ilyen lépéssel nemcsak attól a megbecsüléstől fosztja meg önmagát és családját, amelyet eddig élvezett, hanem azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak beválni, és hiába tépi ki lelke gyökerét ősi hitéből, új hitében gyökeret verni nem tud, végeredményben pedig a maga gyöngeségével az ellenünk agyarkodó rosszindulatok bátorításához járul hozzá.*” A magyar zsidóság vezetőinek szózata hitközségeink tagjaihoz. *Egyenlőség* 1938. április 28. 5.

kedés] téma, és nem is jöttünk össze keresztény emberekkel, hogy amikor Judit megszületett, azt sem tudtuk, hogy ki legyen a keresztszülő. Akkor zöldre keresztelés védőnők (...) voltak, akik a terhes nőkkel meg a gyerekekkel foglalkoztak, és megkértem a zöldre keresztelés nővért, hogy vállalja el. És ő lett a keresztanya. A megkeresztelésre nem is emlékszem. Nem volt ünnepség. Én nem is akartam. Az édesanyám nem nagyon, de elég vallásos volt. Nem viselt parókát, mint például az ikertestvére, de megtartotta a péntek esti gyertyagyújtást. És én ebben a vallásban nevelkedtem, erre a hittanra jártam, azt jobban tudtam, mint a keresztény hittant. A férjemnek az volt a kívánsága, hogy asszimilálódjunk. És én nem akartam, és nagyon hosszú ideig vitatkoztunk rajta, én azt mondtam, hogy én abba beleegyezem, hogy a gyerekek is legyenek keresztény hiten, de én nem akartam. De azt mondta a férjem, hogy nem nevelhetünk kétféle gyereket a családban – mert akkor úgy volt, hogy a fiú keresztény, a lány zsidó [lett volna].²¹ És annyira erőszakolta ez a kollégája a férjemet. És a végén mégiscsak bedőltem ennek. Természetesen minden tőlem telhetőt megtettem, különösképpen, amikor iskolába kerültek a kislányok, hogy megfelelő vallásos nevelést kapjanak; templomba jártam velük, elsőáldozók voltak stb. De én sokat nem tudok a keresztény vallásról azóta sem. És nagyon háborogtam a háború alatt, hogy milyen pápa az, aki hagyja, hogy a keresztség, ami minden bűnt lemos, a zsidókról nem mosta le azt, hogy zsidók voltak. A kikeresztelkedett zsidók éppúgy üldözöttek voltak, mint a nem kikeresztelkedettek. Szerintem a férjemnek is csak formaság volt a [kikeresztelkedés]. Ő még a templomba se járt sose. Soha nem jött el a templomba. A férjem édesanyja egyáltalán nem volt vallásos. Neki teljesen mindegy volt ez. A katolikus vallásból azt tartottuk, amit a zsidók is tartanak, hogy karácsony meg húsvét, ajándék meg karácsonyfa.”²²

Felmerülhet a kérdés, hogy miért fontos ezekről az emberekről, a fajilag zsidónak minősített keresztényekről külön is beszélni? Nem utolsósorban azért, mert egy számbelileg jelentős (Dolányi Kovács Alajos demográfus 1938-as becslése szerint mintegy 80–90.000 embert jelentő²³) – viszont homogénnek semmiképpen nem mondható²⁴ – társadalmi csoportról van szó, amelynek a tragédiája a maga meztelen valóságában tárja fel, hogy:

1) mi is volt a két világháború közötti politikai keresztény kurzus valóságtartalma: egy tényleges vallási tartalmat nélkülöző politikai ideológia; és

2) miképpen fogadták el a keresztény egyházak, mint intézmények, a faji kategorizálást.

A ZSIDÓNAK MINŐSÍTETT KERESZTÉNYEK SORSA 1944-BEN

Mi történt a fajilag zsidónak minősített keresztényekkel 1944-ben? Számukra a keresztlelél valójában semmiféle mentességet nem biztosított. A zsidótörvények rájuk is vonatkoztak, mi- nek következtében nekik is be kellett vonulni a gettóba, ami egyéni, és családi tragédiák soka- ságát eredményezte, amely többek között a „faji értelemben vegyes házasságban” élő csalá- dok szétszakításában nyilvánult meg.²⁵ Özv. Lederer Simonné például Alice lányát igyekezett megmenteni, mert szerinte a pécsi polgármester tévesen értelmezte a törvényt,

„amikor azért, mert [a születésétől fogva keresztény lánya] nem 1919. augusztus 1-je előtt szüle- tett, a tanúsítvány kiadását megtagadja, és ezáltal szűkebbre vonja a kört, mint amit valójában a törvény célzott”.²⁶

21 Az akkori magyarországi törvények értelmében a vegyes házasságban születő gyermekek esetében a fiúk az apjuk, a lányok pedig az anyjuk vallása szerint lettek bejegyezve.

22 <https://www.centropa.org/hu/photo/atteresi-bizonyitvany> (utolsó letöltés 2024. október 30).

23 Az 1941-es népszámlálás szerint 61.548 kereszténynek legalább az egyik nagyszülője zsidó volt. Lásd Dolányi Kovács 1944.

24 Külön kutatás tárgyát képezhetné, hogy 1938 előtt és után mi volt az oka, motivációja a megkeresztelkedéseknek.

25 Lásd például Bösze–Nagy (összeállította) 1994: 71–72.

26 Hábel (szerk.) 2014: 54.

Az 1943-ban indult ügyben a kérelmező 1944. május 28-án a panaszát visszavonta, mert az „időközben tárgyalanná vált”.²⁷ Ennek okát nem ismerjük.

A magyarországi Apostoli Nunciatura 1944. május 15-én jegyzéket (1058/1944) nyújtott be a magyar királyi kormánynak, amelyben elsősorban a keresztény zsidók védelmében emelte fel a szavát, de burkoltan figyelmeztetett is:

„Az Apostoli Nunciatura nem mulasztotta el, hogy több alkalommal felhívja a kir. kormány figyelmét a zsidókérdés megoldására kiadott legutóbbi rendeletek igazságtalanságaira, különösen a megkeresztelteket illető megkülönböztetés hiánya, valamint az embertelen mód miatt, mellyel e rendeleteket alkalmazzák. (...)

Ez ideig minden demars hatástalan maradt, sőt ellenkezőleg – mint a Nunciatura értesült – száz-ekrek (esetleg burkolt formában történő) deportációjához akarnak eljutni. Mindenki tudja, mit jelent a deportálás a gyakorlatban. Az Apostoli Nunciatura értesült a rendőrség által tegnapelőtt elkövetett visszaélésekről is, melynek során a Szent-Kereszt-Társaság,²⁸ a magyar püspökök által áttért zsidók számára létesített vallásos intézmény helyiségeiben önkényesen félbeszakították a vallásos oktatást és megfenyegették a résztvevőket.

Mindezért az Apostoli Nunciatura kötelességének tartja tiltakozni és nem hamis részvétől, de az igazság és a keresztény felebaráti szeretet valódi érzésétől indítva, katolikusok ezreinek megszentelt érdekei védelme miatt még egyszer óvást emelni a magyar kormánynál, hogy az a zsidók elleni hadjáratban ne lépje túl a határokat, melyeket a természeti jog és a pozitív isteni törvény megszabnak, és kerüljön minden olyan cselekedet, mely ellen a Szent-Széknek, s vele együtt a valóban keresztény világ lelkiismeretének tiltakoznia kellene.

Az Apostoli Nunciatura mindazonáltal bátorodik kérni:

- 1. Hogy tegyenek alapvető megkülönböztetést a megkeresztelt és meg nem keresztelt zsidók között, hogy a keresztények mentesüljenek az antiszemita rendelkezések hatálya alól. (Ezt a megkülönböztetést még Szlovákiában is megtették.)*
- 2. Hogy minden esetben az intézkedésekben, melyeket a kormányzat szükségesnek tart alkalmazni az állam érdekeinek védelmére, tartassanak tiszteletben az emberi személy alapvető jogai. (...)*

Az Apostoli Nunciatura reméli, hogy a magyar kir. kormány bölcsessége folytán jóindulattal fogadja és teljesíti ezt a felhívást, mely a Szent Atya bánatának visszhangja, és nem fogja megtagadni ezúttal sem a nemes magyar nemzet igazán keresztény és lovagias szellemét.”²⁹

A jegyzék kísérő levelében Angelo Rotta nuncius a következőket írta Sztójay Döme miniszterelnöknek:

„A puszta tény: embereket egyedül faji eredetük miatt üldözni, a természeti jog megsértését képezi. Ha a jó Isten megadta nekik az életet, senkinek sem áll jogában a világon tőlük azt elragadni, vagy megtagadni tőlük az eszközöket, melyek által azt fenntarthatják, legalább is ha nem követnek el bűnt. De antiszemita rendszabályokat hozni, nem véve egyáltalán figyelembe a tényt, hogy sokan a zsidók közül a keresztség felvétele által keresztényekké lettek, súlyos sérelmet jelent az Egyház számára és ellentétben áll a keresztény állam jellegével, minőnek Magyarország még ma is büszkén vallja magát. És ha Szlovákiában, egy sokkal kisebb országban,

²⁷ Uo., 55. Lásd még Gyulai Irma kérelmét a kereszténynek való elismerése tárgyában. Uo., 56–58.

²⁸ A Magyar Szent Kereszt Egyesületet valójában a konvertita Báró Kornfeld Móric alapította 1939 tavaszán (de csak októberben kezdte meg a működését) a zsidótörvények által érintett katolikusok védelmére. Az Egyesület működése és tevékenysége történetileg máig nincs feldolgozva. Kezdetben gróf Zichy Gyula kalocsai érsek (†1942. május), majd Apor Vilmos győri püspök védnöksége alatt működött.

²⁹ Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1958: 318–319.

sajátos körülményei ellenére majdnem teljesen felmenthették a keresztényeket a rendelkezések alól, melyek a zsidókat sújtották, miért nem lehetne ugyanezt Szent István országában megtenni, ebben a sokkal nagyobb országban és amelynek politikai és társadalmi struktúrája sokkal szilárdabb alapokon nyugszik.

Kötelességemet teljesítve, tájékoztattam a Szent-Széket arról, ami Magyarországon történik és fel kell világosítanom majd a deportációs intézkedésekről is, azokról, melyek készülőkben vannak, és azokról, melyeknek, sajnos, már megkezdtek a végrehajtását. (...)

...egy ilyen nemes nemzet, mely joggal szerezte meg magának az egész világ becsülését és a keresztény civilizáció előcsapatának címét, nem akarhatja megtagadni dicsőséges múltját és beszenyezni jó hírnevét olyan cselekedetek által, melyek foltként tapadnának arra a jövő századokban is...”³⁰

A magyar kir. kormány nem hatódott meg. Május 27-i válaszában – miközben már javában zajlott a gettósítás és a deportálás – világosan leszögezte, hogy a Szentszék iránt érzett minden tisztelete mellett:

„a politikai és katonai helyzet, valamint az állam legfőbb érdekeinek védelme a magyar kormányra azt a kötelezettséget róják, hogy kiküszöbölje a zsidóság igen jelentékeny politikai, gazdasági és pénzügyi befolyását anélkül, hogy alapvető megkülönböztetést lehetne tenni a megkeresztelt és meg nem keresztelt zsidók között. Az európai államok többsége felismerte a zsidókérdés ebben a keretben való megoldásának szükségességét, miután az izraelita vallás egymagában nem elegendő arra, hogy meghatározza azoknak az egyéneknek a körét, akikre a törvényes szabályozásnak vonatkoznia kell. minthogy a zsidóság egy emberi fajt képvisel, a szabályozás kizárólag faji problémaként tekinthető. A vallás egyedül annál kevésbé szolgálhat e kérdés megoldásának alapjaként, miután a zsidók tömeges áttérését az utolsó évek folyamán nehéz volna csupán a vallási meggyőződés megváltoztatásának vágyával megmagyarázni, hanem ellenkezőleg, más indítókok tételezhetők fel, politikaiak és gazdaságiak, melyek őket a keresztény templomok felé vezették.”³¹

Az, amit a deportálásokkal kapcsolatban a válasz megfogalmazott, az maga a politikai cinizmus, amely egyben azt is egyértelművé tette, hogy a magyar kormány semmilyen mértékben nem kívánja figyelembe venni a nuncius jegyzékét, és nem tesz különbséget megkeresztelt és izraelita zsidók között.

„Az igen tisztelt diplomáciai hivatal jegyzékében bizonyos hírekre hivatkozik, melyek a zsidóknak a magyar területről nagy tömegben történő eltávolításáról terjednek. Mint általánosan ismert, a magyar kormányok bizonyos számú munkaerőt bocsátottak a német kormány rendelkezésére. Jelenleg több mint harmincezer keresztény magyar dolgozik a birodalomban, és tekintve a német kormány megnövekedett igényét, bizonyos számú zsidót küldtünk Németországba és az általa elfoglalt országokba. Egyáltalában nincs szó deportációról, és a szükséges intézkedések megtétettek az iránt, hogy szállításuk – ha lehetséges –, családjuk társaságában emberséges körülmények között történjék.”³²

Rotta nuncius jegyzékéről, illetve Serédi Jusztinián bíborosnak és Ravasz László református püspöknek a megkeresztelkedett zsidók érdekében tett egyéni – és egyben erőtlen – kezde-

30 Uo., 322–323.

31 Uo., 329.

32 Uo., 330.

ményezéseiről a közvélemény nem értesült;³³ ezeket a magyar kormány nem vette figyelembe. A vidéki zsidóság védelmében pedig a keresztény egyházak eleve semmi érdemít nem tettek. A kormány válaszlevelében felvetett kivételezésekből sem lett semmi.

A beígért külön szervezet – a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége – végül 1944. július közepén alakult meg.³⁴ Elnöke Török Sándor (1904–1985) író lett, tevékenysége pedig Budapestre korlátozódott – ekkorra ugyanis a magyar kormány már „zsidótlanította” a vidéket. Ezzel a „kikeresztelkedett budapesti zsidók” kikerültek a Zsidó Tanács joghatósága alól.

1944-ben az egyházi vezetők nyilvánosan még az ún. keresztény zsidók érdekében sem emeltek szót.³⁵ Megelégedtek azzal, hogy megpróbálták biztosítani számukra a lelki gondozást,³⁶ ellenben nem kérdőjelezték meg a keresztény híveiket is érintő zsidóellenes intézkedéseket; mondhatni azonosultak a faji logikával.

EGYHÁZIAK ÉS HÍVŐK MAGATARTÁSA A GETTÓSÍTÁS IDEJÉN

Alapkutatások hiányában nehéz képet alkotni arról, hogy a gettósítás és a deportálás hetei alatt a helyi keresztény egyházi közösségek és papok/lelkészek miképpen viszonyultak a fajilag zsidónak minősített keresztényekhez, hittestvéreikhez és híveikhez. Néhány dokumentum azonban bepillantást enged ennek a szenvedéssel telített időszaknak a történéseibe, társadalmi-egyházi valóságába.³⁷

1944. május 13-án Sarlós Mihály, a zalaegerszegi I. sz. plébániahivatal plébánoshelyettese, például a saját maga érdekében is kérelmezte a polgármestertől a megkeresztelkedett zsidók gettón belüli elkülönítését.

„Kérem ezt elsősorban a keresztség, mint szentség érdekében. Továbbá a megkeresztelkedettek fajtestvéreik részéről állandó zaklatásnak és gyalázkodásnak vannak kitéve csak azért, mert keresztények lettek. Ez a sértés minden esetben reánk is háramlik keresztényekre.

Kérném azért is, mert nekünk lelkészeknek szükség esetén be kell mennünk, tehát ez az intézkedés bennünket is kímélne.”³⁸

Figyelemre méltó Dr. Szivessy Lehelnek, a szegedi Szent Kereszt Egyesület elnökének, beadványa is, melyet a polgármesterhez intézett, és amelyből kiderül, hogy 190 család mintegy 500 főnyi „keresztény zsidó” tagja kényszerült gettóba. Az elnök könnyítéseért folyamodott a polgármesterhez. Nagyobb életteret (ekkor ez 2,7m²/fő), a 60 feletti tehetetlenek és csecsemők részére gondozási lehetőséget, a vegyes házasságban élők átköltözési kényszer alóli

33 Lásd például a hercegprímásnak a zsidó rendeletekkel kapcsolatban a püspöki karhoz intézett 1944. május 17-i körlevelét. Benoschofsky–Karsai (szerk.) 1960: 53–61. Gergely Jenő szerint: „Serédi hercegprímás és a hatalommal való konfrontációt nehezen vállaló főpapok szinte az utolsó pillanatig értelmetlennek látták a nyilvános tiltakozást. Indokaik a következők voltak: a nyílt fellépés a kormány ellen nem az egyház és az üldözöttek javára szolgálna, hanem a katolikusokkal szemben is drasztikusabb fellépést eredményezne. A nyílt és ünnepélyes tiltakozásnak, a templomi elítélésnek nincs értelme, mert csak rontana a helyzeten. Ezért maradt a személyes, bizalmas tárgyalások sorozata, amely eleve a kormánynak kedvezett. A protestáns oldalról érkezett ajánlatokat (Ravasz László dunamelléki református püspök és Raffay Sándor bányai evangélikus püspök javaslatát) a zsidóüldözés elleni közös nyilatkozat kiadására Serédi hercegprímás a fentiek miatt, továbbá merev egyházi és felekezeti felfogása következtében elutasította. (Ti. a protestánsokkal való 'közösködés' állítólag hitbéli veszélyei és kánoni akadályai miatt.)” Gergely 1999: 116.

34 Lásd Karsai (szerk.) 1967: 140–146, 150–153, 172–174.

35 „Június 8-án Serédi azt mondja Rotta nunciusnak, aki a nyílt tiltakozást sürgeti: 'szószéki körlevéllel nem érnénk el semmit, csak még nagyobb kárt okoznánk az egyháznak és a híveinknek.’” Szenes 1994: 164.

36 Lásd Hamvas Endre csanádi püspök Magyar-Kossa Aladár főispánhoz intézett levelét. Kanyó (összeállította) 1994: 41–42.

37 Mintegy két héttel a zalalövői zsidók elszállítása után Keszei római katolikus egyházközségi elnök máris benyújtotta igényét a Deutsch-féle házra, amelyben addig bérlőként a Maschanszker család lakott. Kapiller–Németh (összeállította) 1994: 41.

38 Uo., 29.

mentesítését kérelmezte – vélelmezhetően sikertelenül.³⁹

1944. március 19-ét követően természetesen megnövekedett a megkeresztelkedni szándékozó zsidók száma.⁴⁰ Ezt azonban az egyházak inkább fékezni próbálták, ahogy az például a szegedi rendőrség 1944. június 3-i jelentéséből is kiderül:

„A római katolikus plébániák egyik-másikán nem szívesen látják a kikeresztelkedni szándékozó zsidókat, és ha lehet, el is tanácsolják őket, illetve ügyüket húzzák-halasztják úgy, hogy sok eseten a jelentkező elmarad. Ez idő szerint a kikeresztelkedési láz csökkenőben van. Bizalmas megállapításunk szerint az oktatásra járók száma mindössze 19–20.”⁴¹

Jóllehet a keresztény mivolt önmagában nem mentesített a gettósítás és a deportálás alól⁴² (kivételt valójában csakis a zsidó származású egyházi személyek – papok, lelkészek – jelentettek), számosan mégis ebbe a hiú reménybe igyekeztek kapaszkodni.

A szegedi rendőrségi jelentésnek fényében meglehetősen sajátos Hamvas Endre csanádi püspöknek a szegedi főispánhoz intézett 1944. június 16-i – vagyis a deportálás napján keltezett – levele, amelyben visszafogottan azt kéri, hogy a keresztény zsidókat, amennyiben lehetséges, ne deportálják. A katolikus püspök levele semmiféle hatást nem gyakorolt a keresztény főispánra. Retorikai kérdés: A püspök tényleg csak aznap – egy hónappal a deportálások megkezdése után – szembesült azzal, hogy mi vár a szegedi gettóba zsúfolt emberekre?

„Méltóságos Főispán Úr!

Megdöbbenve értesültem arról, hogy a szegedi gettó lakóit minden isteni és emberi jog félre tételével még ma elszállítják. Az emberi szenvedések tengerében, melyet az elháríthatatlan elemi csapásként sújtó háború zúdít a világra, a faji gyűlölet okozta ezen újabb szenvedések özönét elhárítani próbálni keresztényi kötelesség, mely kötelességet elsősorban a püspök tartozik képviselni és teljesíteni. Isten előtt való felelősségem tudatában és lelkiismeretem szavára hallgatva emelem fel szavamat azon igazságtalanság ellen, mellyel a bírói ítélettel bűnösnek el nem ítélt, tehát ártatlan emberek tömegét, szegedi lakókat tisztán faji származásuk miatt szabadságuktól, vagyonuktól megfosztva bizonytalan végű deportálásnak kitesznek és így magyar népünket is isten és világ ítélőszéke előtt terhelik. Kétszeresen fájdalmasan érzem azoknak szenvedését, akiket a keresztség szentsége híveimmé tett.⁴³ Ezeknek megmentését megkísérelni az általános emberi kötelességen kívül főpásztori kötelességem is.

Nagyon kérem Méltóságodat, hogy átérezve a mindnyájunkat kötelező örök erkölcsi törvények erejét, azt, ami Méltóságodtól és a szegedi hatóságoktól telik, a szerencsétlenek megmentésére megtenni kegyeskedjék. Ami pedig a megkeresztelkedetteket illeti, azok számára mint főpásztoruk határozottan kérem és kívánom, hogy itt maradhassanak és minden további sanyargatástól mentesüljenek.

Fogadja Főispán Úr kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Dr. Hamvas Endre s. k. csanádi püspök.”⁴⁴

39 Kanyó (összeállította) 1994: 49–51.

40 Lásd Szomorú sorállás a rabbihivatal előtt. *Magyar Zsidók Lapja* 1944. április 6.

41 Kanyó (összeállította) 1994: 54–55.

42 Lehetek viszont kivételek is. Kiskunhalason például „a gettólista és a visszaemlékezések bizonyítják, hogy a konvertitákat 1944-ben a városból nem vitték el”. Ez 1941-ben 28 személyt jelentett (0,1%), messze az országos átlag (7,8%) alatt. Végső–Simko 2007: 144. Érdekes lenne tudni, hogy kik voltak, és mi lett ezekkel a keresztényekkel 1945 után.

43 Lehet, hogy előbb kellett volna tennie értük valamit, és nem megvárni a deportálás pillanatát.

44 Szilágyi (összeállította) 1994: 57.

Hamvas püspöknek az 1944. június 23-án tett, jócskán megkésett nyilatkozata – amikor már nincs sem izraelita, sem pedig keresztény zsidó Szegeden – meglepő megvilágításba helyezi az egyház magatartását, és az egy héttel korábbi levelét. A püspök értelmezése szerint

„minden zsidó, aki az áttérés alakszerűségeinek f.é. március 22-e⁴⁵ előtt eleget tett s ezt igazolni tudja, államjogilag kereszténynek tekintendő s ezen semmiféle okoskodás nem változtat.”⁴⁶

Mi történt volna, ha ezt korábban, és nagyobb nyilvánosság előtt fogalmazza meg?

Azonban, ami a legborzasztóbb módon szembesít a fajilag zsidónak minősített keresztények tragédiájával az egy 1944. június 23-án keltezett dombóvári „Jelentés az ún. vegyes házasságokból származó gyermekek sorsának elbírálásáról”.

„Véleményem szerint – írja Hidasy Imre főszolgabíró – a legtöbb esetben az a helyzet, hogy egyházak lelkészei nem világosították fel a feleket arról, hogy ne csak megkereszteljék a gyerekeket, hanem az állami törvények szerint rendezzék a kérdést. Ma újból átvizsgáltam ezeket az eseteket, kétségbeesett apák és anyák és síró gyerekek voltak jelen.

1. B. G. erdélyi menekült őskeresztény, nem zsidó, a gettóban van 13 éves fia, aki zsidó az állami anyakönyvek szerint és felesége, aki szintén zsidó. (...)

3. M. D-né, férje katolikus, a 13 éves gyermek katolikus, nincs a gettóban. Az asszony a házasságkötéskor zsidó volt. Reverzális van, az asszony áttérése folyamatban van. A gyermek még nincs a gettóban, csak az anyja. (...)

5. S. I., a felesége katolikus, az egy éves leány katolikus, az apa a gettóban van és vele a 8 éves zsidó fia. Reverzális nincsen.

6. K. M-né, született G. V. a gettóban van, a reverzális alapján az öt és fél éves gyermek keresztény és az apjánál van. (...)

10. M. K. 5 napos kora óta római katolikus, azonban az állami anyakönyvben ez feltüntetve nincsen, az 1941. évi IV. tc. tanúsítványt Tolna vármegye alispánjától nem kapott. 60 éven át (!) felszentelt apáca volt az egri angol kisasszonyoknál. Dombóváron 20 éve polgári iskolai tanárnő volt és tanúsítvány el nem nyerése miatt nyugdíjaztatott. Kizárólag római katolikus gondolkodású és lélek is. A gettóba sehogy se akart bemenni. Őrjöngött, semmi lelki közössége a zsidósággal nincsen. Állítólag 300 asszony aláírásával ellátott kérvényt küldöttek a zárdafőnöknő útján a Belügyminisztériumba, ezt Dr. Gebhardt Antal járási bírósági elnök közölte velem.

Tisztelettel kérem Főispán Úr rendelkezését, vajon ezeket a gettóból kivehetem-e?

U. i. Mehet-e nem zsidó házastárs a gyűjtőtáborba zsidófajú családtagjaival, ha nem óhajt elszakadni a családjától?

* * *

Aki a zsidóság közül sárga csillag viselésére kötelezett, és mint ilyen gettózva van, egyszersmind gyűjtőtáborba szállítandó.

Dr. Swierkievicz Ernő főispán⁴⁷

45 Horthy Miklós ekkor nevezte ki a Sztójay Döme vezérezredes (addigi berlini nagykövet) vezette kormányt, amelyik egyik legfőbb céljaként a „belső ellenség”-nek tekintett zsidóság elleni háború lefolytatását határozta meg.

46 Kanyó (összeállította) 1994: 65.

47 Tolna MÖL IV. B. 401. a. 406/5/1944.

KONKLÚZIÓ

Az egyes egyházakban a megkeresztelkedett zsidókkal szemben a két világháború közötti időszakban fennálló bizalmatlanság a Vészkorszak idején azt eredményezte, hogy a törvények által fajilag zsidónak minősített keresztények már más elbírálás alá estek, mint a „fajmagyar őskeresztények”, és ez ellen a megkülönböztetés ellen az egyházak nem tettek érdemi lépéseket.⁴⁸ Ezért is válhatott faji kategóriává a „keresztény” megnevezés, és lett a „nem-zsidó” szinonimája.

A fajilag zsidónak minősített keresztényekkel szemben már az első, 1938-as, zsidótörvény-től kezdődően megfogalmazódott az az elvárás, hogy jogfosztásukat, kirekesztésüket, megáláztatásaikat és szenvedésüket megadással és belenyugvással fogadják el. Ennek egyik szomorú példája Ravasz László református püspök kijelentése, miszerint:

„Az alázatos szenvedésnek kiengesztelő ereje van és ha valaki csakugyan ártatlanul szenved, evvel az ártatlanságával erőtlentí meg azt, ami a törvényben esetleg emberi hiba, gyarlóság és igazságtalanság.”⁴⁹

A megbélyegzett, társadalomból kirekesztett „zsidó konvertitáknak” – az izraelita vallásfelekezethez tartozókhöz hasonlóan – 1944-ben végig kellett élniük az anyagi javaiktól való megfosztást, a gettósítást és a deportálást is. Sarkosan fogalmazva: mindezzel, de legfőképpen a halálukkal bizonyíthatták a „fajmagyar őskeresztények” felé, hogy nem érdekből, hanem meggyőződésből keresztelkedtek meg.

A magyarországi keresztény egyházi vezetés (püspökök) vonatkozásában Éliás József református lelkész a következő erkölcsi ítéletet fogalmazta meg:

„1944 júniusának mulasztása azért olyan iszonyú, mert a közös egyházi fellépés még megmenthetett volna 130–150 ezer vidéki zsidó embert,⁵⁰ azokat, akiket akkor még nem deportáltak. (...) A csendőrséget és a rendőrséget vallásos szellemben, az egyház iránti engedelmességre nevelték, az akkori társadalom egészét is átjárta ez a szellem. Ha azok, akiknek a deportáláshoz közvetlen közük volt – és bizonyára volt közöttük kelletlen végrehajtó is –, ha mindezek arról értesülnek, hogy sem ők, sem családjuk tagjai nem részesülhetnek a szentségekben, a bűnbocsánatban; haláluk esetén nem kaphatják meg a végső búcsút, ha katolikusok; az úrvacsorát, ha protestánsok; ha gyerekeiket nem keresztelik; sőt, talán még a templomok is zárva lesznek és harangok sem fognak szólni, – ez olyan lelkiismereti konfliktust, olyan zavart kelthetett volna fönt és lent is a végrehajtó karhatalomban, a közigazgatási tisztviselői karban, a vasutasok körében; olyannyira felerősíthette volna a megszállókkal és kiszolgálóikkal szemben minden egyet nem értő hangját és bátorságát, ami talán a nemzeti ellenállásnak is hatalmas lendületet adott volna. Abban biztos vagyok, hogy a deportálásban közreműködők közül sokan jelentették volna ki: nem vállalkoznak embertársaik halálba küldésére, mert ha az egyházak így beszélnek, akkor az káini tett és ők nem akarnak Káinok lenni. Ráébredtek volna szerepük szörnyűségére.”⁵¹

A keresztény főpapok tulajdonképpen akkor (1944. június közepén) mozdultak meg jobban, amikor elkezdődött a budapesti zsidók koncentrálása, csillagos házakba költöztetése.⁵² A vidéki zsidóság érdekében – ideértve a megkeresztelkedetteket is – gyakorlatilag semmit nem tettek. Sőt, Serédi Jusztinián bíboros, 1944. július 7-én, egy körtávirattal, a július 9-re

48 „A keresztény közösség bizalmatlanul fogadta az áttérőket, megkérdőjelezte tettük őszinteségét. Angelo Rotta budapesti nuncius Eugenio Pacelli államtitkárnak írt jelentésében rámutatott, hogy a magyar társadalomban általánosan elterjedt az antiszemitizmus, ezért [1938 tavaszán] kedvezően fogadták a zsidótörvény javaslatát. Meg kellett állapítania azt is, hogy a konvertita zsidókkal szemben katolikus körökben is általánosan elterjedt a bizalmatlanság érzése.” Csíky 2016: 64.

49 A zsidókérdés. Részletek dr. Ravasz László püspök április hó 17-én tartott felsőházi beszédéből. *Református Élet* 1939. április 23. 175. Hasonlóképpen Pap Béla: Levél egy „református zsidóhoz”. *Magyar Út* 1938. április 28. 1.

50 Keresztényeket és izraelitákat egyaránt.

51 Szenes 1994: 72–73.

52 Lásd Karsai Elek (szerk.) 1967: 6–10, 19–23, 49–52, 102–107.

előkészített pásztorlevél felolvasását is leállította.⁵³ Július 8-án és 9-én az állami rádió Serédi hercegprímás rövid közlését sugározta:

„Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása a maga és a nagyméltóságú püspöki kar nevében közli a katolikus hívekkel, hogy a zsidókra, különösen a megkeresztelkedettek vonatkozó rendelkezések tárgyában ismételten fordult a magyar királyi kormányhoz, s ily irányú tárgyalásait továbbra is folytatja.”⁵⁴

Mindeközben zajlott a Budapest környéki (VI. zóna) zsidók deportálása. A békásmegyeri HÉV állomásról 6 szerelvény, mintegy 24.128 személyt – köztük keresztényeket is – szállított az auschwitz haláltáborba.

53 Gergely 1999: 117. Lásd még Karsai (szerk.) 1967: 115–121.

54 Braham 2002: 276. Július 16-án Serédi közlését felolvasták a katolikus templomokban (1944. július 10-i 5443. VI. körlevél), és a protestáns templomokban is felolvastak egy hasonló szöveget: *„A magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljár az illetékes kormányzati tényezőknél, és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja.”* Uo., 278. Ugyanakkor, mind a katolikus, mind pedig a református és az evangélikus egyház megszigorította a zsidók megkeresztelésének eljárását. Lásd Lévai 1946: 190–191. A hercegprímási iroda közleménye szerint: *„A keresztség szentségét... a megfelelő próbaidő lelkiismeretes megtartása után csak olyannak szabad kiszolgáltatni, akinél remélhető, hogy nem a keresztlevelet, hanem Krisztus lélekmegújító és üdvözítő kegyelmét keresi, tehát nem azok számát gyarapítja, akik csak úgynevezett anyakönyvi keresztények, de Krisztus egyházával közösséget vállalni nem akarnak. Az is természetes, hogy a jelentkezők oktatása miatt sem a templom szentsége, sem pedig a keresztény hívek áhítata kárt nem szenvedhet.”*

SZAKIRODALOM

Bálint László [1940]: *Az áttért megszólal*. Szeged.

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1958: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1: 1944. március 19. – 1944. május 15.: A német megszállástól a deportálás megkezdéséig*. Budapest.

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1960: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2: 1944. május 15. – 1944. június 30.: A budapesti zsidóság összeköltöztetése*. Budapest.

Bősze Sándor – Nagy Pál (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Somogy megyei levéltárból*. Budapest.

Braham, Randolph L. 2002: *A Holokauszt. Válogatott tanulmányok*. Budapest.

Csíky Balázs 2016: 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében. *Egyháztörténeti Szemle* (17.) 2. 60–78.

Dolányi Kovács Alajos 1944: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle* 4–5. 95–103.

Fazekas Csaba 2015a: Adalékok Prohászka Ottokár és a numerus clausus kapcsolatához. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolc, 241–252.

Fazekas Csaba 2015b: Prohászka Ottokár és a 'hungarizmus' fogalmának genezise. *Múltunk* 2. 4–34.

Fazekas Csaba (válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta) 2019: *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927*. (Cikkek, interjúk, beszédek). Miskolc.

Frojimovics Kinga 2014: Bürokratikus időhúzás. *Egyházforum* (29.) 2–3. 11–8.

Gergely Jenő 1999: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Második, javított kiadás. Budapest.

Gergely Jenő 2010: *A Keresztény Községi (Wolff-) Párt*, Budapest.

Hábel János (válogatta és szerkesztette) 2014: *Pécsi levelek 1944-ből: Dokumentumok a „zsidókérdés pécsi megoldásáról”*. Pécs.

Hegedűs András (szerk.) 2020: *„Vándorlásunk társa lett”: Az 1938. évi Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten*. Esztergom–Budapest.

Horváth Rita 2007: Exposed: Jewish Converts to the Christian Faith in Nagyvárad, 1941–1944. In: Horváth, Rita – Szalai, Anna – Balázs, Gábor (eds.): *Previously Unexplored Sources on the Holocaust in Hungary*. Jerusalem, 101–135.

Jakab Attila 2019: „A zsidókérdésről... mindenki tudja, hogy van”. (Darányi Kálmán 1937. április 18-i szegedi beszédének sajtóvisszhangja). In: Kelemen Zoltán (szerk.): *Holokauszt, csend, beszéd, emlékezet, üzenet (Tanulmányok a holokauszt recepció köréből)*. Szeged, 131–145.

Jakab Attila 2021: „Az ország békéjét és nyugalmát és biztonságát szolgálja.” A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938–1942). Budapest.

- K. Farkas Claudia 2001: A „kikeresztelkedés” problémája a zsidótörvények idején (1938). *Egyháztörténeti Szemle* (2.) 1. 112–127.
- Kanyó Ferenc (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Csongrád megyei levéltárból*. Budapest.
- Kapiller Imre – Németh László (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Zala megyei levéltárból*. Budapest.
- Karády Viktor 1997: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás (Tanulmányok)*. Budapest.
- Karsai Elek (szerk.) 1967: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3: 1944. május 26. – 1944. október 15.: A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése*. Budapest.
- Konrád Miklós. „Békebeli viccek a zsidó kikeresztelkedésről”, <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztos/1439-bekebeli-viccek-a-zsido-kikeresztelkedesrol> (utolsó letöltés 2024. október 30).
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl: Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest.
- Lévai Jenő 1946: *Fekete könyv: A magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest.
- Szenes Sándor 1994: *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok*. Budapest.
- Szilágyi Mihály (összeállította) 1994: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez – Iratok a Tolna megyei levéltárból*. Budapest.
- Szuromi, Szabolcs Anzelm 2014: A keresztség kiszolgáltatására vonatkozó kánoni előírások egyháztörténetjogi változásai a latin egyházban és azok alkalmazhatósága az új evangelizációban. *Kánonjog* (16.) 71–82.
- Végső István – Simko Balázs 2007: *Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest.

A norvég zsidóság rövid története. I: A vikingkori irodalmi emlékektől a dán–norvég perszónálunióig

Előszó

A norvég zsidóság körében több reprezentatív kutatás is készült az Izraelt ért 2023. október 7-dikei Hamasz terrortámadás óta.¹ Mivel a közösség pontos nyilvántartást vezet minden tagjáról, így a kérdésekre adott anonim válaszok száma és tartalma (a válaszok minősége) alapján biztosra vehető, hogy a felmérések a norvég zsidóság tényleges lelkiállapotát tükrözik. Az eredmények rendkívül komor, lesújtó képet mutatnak. Az északi országban a rövid múlt-ra visszatekintő norvég zsidóság folyamatosan vészjelzéseket ad. A számos szempontot és kérdéskört vizsgáló különféle felmérések szerint jelentősen romlott a norvég zsidó közösség életminősége és jövőbe vetett hite. Többen is a Norvégiából történő kivándorlást fontolgatják.

A sajátos történelmi, politikai, földrajzi és kulturális környezet miatt a kihívásokban soha nem volt hiány a születése pillanatától kezdve rendkívüli kompromisszumokra kényszerülő és még skandináv viszonylatban is kicsinek számító norvég zsidó közösség életében. Így az Izraelt ért októberi támadás, és az azt követő világméretű antiszemita gyűlölethullám, Norvégiában sem kímélte meg a helyi zsidóságot.² A felmérések eredményei alapján elmondható, hogy az észak-európai állam kormányának, a helyi médiumoknak és az ország közvéleményének az embertelen Hamasz terrortámadásra adott folyamatos és igen ellentmondásos reakciója alapjaiban rengette meg a helyi zsidó közösség életét.

A már a két világháború között is elenyésző nagyságú közösség létszáma nagymértékben lecsökkent a második világhégés során, miután Norvégiába jóformán teljes zsidó lakossága „eltűnt” az országból. A mintegy 2000 zsidó lakosból³ 773-at deportáltak, és csupán 35-en tértek vissza a lágerekéből.⁴ A szerencsésebbek – a norvég zsidóság mintegy 60%-a – különféle módon túléltek a háborút, mivel a szomszédos Svédországba vagy más szövetséges hadviselő országba sikerült elmenekülniük a náci terror elől.

A második világháború után a Norvégiában fellelhető mintegy 559 norvég zsidó⁵ szinte a semmiből keltette új életre a közösséget. A Norvégiába való visszatérés államigazgatási, adminisztratív és pénzügyi tortúrája után is küzdelmes időszak várt a túlélőkre. Ennek ellenére a norvég zsidóság az évtizedek során mégis életképes vallási és kulturális közösségé nőtte ki magát, és 1998 óta már nemzeti kisebbség státusszal⁶ is rendelkezik az országban.

* Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

1 A kutatások közül az egyik (norvég nyelven) nyilvánosan is elérhető az olvasók számára a *norvég állami* rádió- és tévécsatorna (NRK) weboldalán: <https://www.nrk.no/spesial/sporreundersokelse-blant-norske-joder-etter-7-oktober-1.16644625> (utolsó letöltés: 2024. október 28).

2 Tucatnyi eset közül példaként említhetjük meg a norvég parlament képviselőjét, aki a megszárlásban bizonyítottan érintett UNRWA-t – az ENSZ Palesztin Menekülteket Segélyező és Munkaközvetítő Hivatalát – jelölte Nobel-békedíjra. Forrás: <https://neokohn.hu/2024/02/02/a-terrort-tamogato-ensz-szervezetet-jelolne-nobel-dijra-egy-norveg-kepviselo/> (utolsó letöltés: 2024. február 16).

3 A holokauszt előtt, a helyi zsidó élet virágzása idején is csak legfeljebb 2000 zsidó élt az országban. A kérdéskörrel szülő átfogó írások egyike Bruland 2017.

4 A pontos számról folyamatos párbeszéd zajlik a norvég tudományos közéletben. Természetesen minden élet számít, de a közösség kicsiny mérete miatt itt nyilvánvalóan néhány fő eltérésről lehet szó csupán.

5 *Folketellingen 1946—Historisk Statistikk—Statistisk sentralbyrå.* (é. n.). Forrás: <https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketelling/folketellingen-1946> (utolsó letöltés: 2024. február 16).

6 A norvég nemzeti kisebbségek közé tartoznak a zsidók, a romák, a vándorcigányok (norvégul *romanifolket*), a kvének (norvég-finnek) és az erdei finnek. Forrás: Nasjonale minoriteter <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/nasjonale-minoriteter> (utolsó letöltés: 2024. február 16).

TÖRTÉNETI VISSZATEKINTÉS

A rövid bevezető után tekintsünk most vissza a múltba, és vizsgáljuk meg azt, hogy ez a kis létszámú észak-nyugat skandináv közösség hogyan született meg, hogyan küzdött léteért és fennmaradásáért, milyen út vezetett az első zsidó kereskedő távoli, északi földrészre való megérkezéséig a 'zsidótörvényeken' át a norvég holokauszt kataklizmájáig.

A Norvég Királyságban (ez a norvég állam hivatalos neve) a zsidóság története rövidebb, mint sok más európai országban; de az is igaz, hogy maga az önálló norvég államiség sem tekint vissza évezredek vagy akár csak néhány évszázados múltra. Ugyanakkor azt is fontos megemlítenünk, hogy sok más népcsoportot megelőzve éppen a zsidók voltak az első etnikai, vallási és kulturális közösség a mai Norvégia területén, akik szabályozott keretek között letelepedhettek.

A norvég zsidó közösség történeti fejlődését három részben tárjuk az olvasó elé. Első fejezetünk a kezdetektől, a vikingkori irodalmi emlékektől a dán–norvég perszonálunióig ismerteti a zsidóság megjelenését és fejlődését az észak-nyugati skandináv országban.

A KEZDETEK: VIKINGKORI IRODALMI EMLÉKEK ÉS A REFORMÁCIÓ KORA

A helyi zsidóság történetének szakavatott norvég kutatója, Oskar Mendelsohn,⁷ szerint a zsidó szó nem szerepel sem a vikingkori rovásírási feliratokban, sem az Edda Óészaki mitológiai és hősi énekekben, sem pedig a 10. századi izlandi skaldokban, az énekmondók rövid strófáiban.⁸ Mendelsohn számos kiváló munkájában jelentős terjedelemben, és tanulmányunk szempontjából kellő alaposággal, tárgyalja a norvég zsidóság történetét. Kutatásai során azonban mégsem lelte nyomát a zsidó kifejezés kora középkori jelenlétének a mai Norvégia területén. Bár különféle, általa is tanulmányozott, 11. századi iratok (törvények, udvari vagy egyházi rendelkezések) még nem említettek kifejezetten zsidókat érintő szabályokat vagy zsidókkal szembeni tilalmakat, de kutatásai igazolták, hogy Szent Olaf 1025-ös „keresztényvédő” rendelkezései – melyeket Grimketel angol püspök⁹ aktív skandináv tevékenységének hatására hozott – már megkövetelték, hogy minden királyi alattvaló keresztény ember legyen.¹⁰

Ahogy a kora középkori kereszténység egyre meghatározóbb tényezővé vált az európai földrészen úgy a zsidó kifejezés is egyre gyakrabban fordult már elő, leginkább a művészeti alkotásokban. Így volt ez Észak-Európában is. A skandináv irodalom kutatói szerint a zsidó szót először a pogány szóval egy gondolatkörben említették meg. Bjarne Berulfsen (1958) norvég filológus – akinek kutatásaira Mendelsohn és más szerzők is utalnak és hivatkoznak írásaikban – a zsidók óskandináv ábrázolásának első írásos nyomait kutatva a gyðingar, juði vagy latin judeus formában azonosította és említette a zsidó szót.¹¹ Az óskandináv emlékek első írásos nyomait a norvég nyelvész 1200-as évekből izlandi forrásokban találta meg.¹²

Berulfsen munkásságát¹³ Jonathan Adams – a svéd Uppsalai Egyetem kutatója – nyugati óskandináv kulturális vizsgálatait is megerősítik, és gyakran említik. Az „irodalmi antiszemitizmus”, ahogy azt a norvég filológus nevezte, vallási szövegek (például Mária szövegek) fordítása révén került az északi földrészre. Nyugat-skandináv művekben önálló formában azonban majd csak később jelent meg.¹⁴

7 Oskar Mendelsohn (1912–1993) zsidó származású norvég tanár, író, történész volt, aki az oslói hitközség aktív tagjaként a norvégiai zsidóság történetének részletes dokumentálására tett rendkívüli erőfeszítései miatt vált híressé Norvégiában.

8 Mendelsohn 1987.

9 Grimketel (norvégul *Grimkjell*) misszionáriusként érkezett Norvégiába, és jelentős szerepe volt Norvégia keresztény hitre térítésében, valamint ő kezdeményezte Szent Olaf boldoggá avatását is.

10 Mendelsohn 1987: 9.

11 A kérdésre vonatkozó bővebb információ a következő forrásmunkában érhető el: Berulfsen 1958.

12 Mendelsohn 1987: 9.

13 Bjarne Berulfsen norvég filológus professzor volt. A norvég nyelvész arról vált ismertté, hogy 1946-ban megalapította a *Népdalbarátok Klubját* (norvégul: *Visens venner*), valamint számos, több nyelvre lefordított irodalmi, nyelvészeti könyvet és cikket is írt, melyek közül jelen tanulmány szempontjából legfontosabb: Berulfsen 1958.

14 Adams 2022: 13.

Berulfsen szerint az „irodalmi antiszemitizmus” – tehát a zsidók ilyen módon, prózai eszközökkel történő ábrázolása – megkérdőjelezhetetlenül az Újszövetség zsidóellenes szóhasználatának következménye volt. Ezzel együtt is elmondható azonban, hogy ezekben az irodalmi művekben a zsidók ekkor még nem kaptak önálló szerepet és megítélésük ekkor még csak a pogány idegenekkel esett egy kategóriába. A norvég nyelvész vélekedése alapján tehát látható, hogy a középkori norvégok és izlandiak sem tudtak (vagy nem akartak) akkoriban még különbséget tenni ezen csoportok között.¹⁵ Berulfsen szerint jóval többről volt tehát szó, mint hogy az előítéletesség alapját képező kora középkori „irodalmi zsidó” képe túl mélyen gyökerezett – így akár még évszázadokkal később is jelen lett volna – a norvég köztudatban. Vitatta tehát azt, hogy az akkor már valóban létező ellenszenv elegendő lehetett volna arra, hogy a zsidók norvégiai letelepedésének tilalmát csak olyan későn, 1851-ben, oldják majd fel az országban.

Norvégia és Izland keresztény hitre térítése után tehát az északi földrészre is eljutott a bibliai gyökerű Mária-irodalom. Ezek a kora középkori – 11–12. századi – mondák és szentekről szóló bibliafordítások természetesen – akár eredetük miatt is – már említik a zsidókat. A Mária-kultusz óizlandi nyelvű szövegei egy Mária csodáiról szóló vershagyományt (25-50 versszakból összeállított verses, strófikus legendagyűjteményt) teremtettek a korai középkorban.¹⁶ A Mária szövegek több szövegcsaládja közül számunkra az izlandi nyelven íródott „Szűz Mária saga”¹⁷, középkori skandináv strófikus vers az, ami rendkívül fontos, mivel ez a zsidóság iránti nyílt ellenszenv középkori észak-európai ábrázolásának legtipikusabb példája. Ezzel a verssel ugyanis a skandináv irodalomban megjelentek az úgynevezett Zsidó énekek (norvégul *Jødeviser*). Ezek a szövegek a saga műfajából adódóan az emberek hétköznapijaiban szájról-szájra terjedő strófákból álltak, és a pénzéhes, haszonleső zsidók ábrázolásának első írásos emlékei lettek az északi féltekén.¹⁸ Az egységes európai keresztény gyakorlattal összhangban ezek a versek is már leggyakrabban negatív, előnytelen színben tüntetik fel a zsidókat.

Az „irodalmi zsidó” középkori verses dalokban történő gyakori és szemléletes ábrázolása ellenére is kijelenthetjük azonban, hogy a 13–15. század során még változatlanul nem tapasztalható törekvés a zsidók részéről arra, hogy tartósan is letelepedjenek az északi skandináv földrészen. Így nem tettek különösebb erőfeszítést arra sem, hogy helyi közösségeket hozzanak létre. Tény azonban az is, hogy akkoriban az észak-európai régióban¹⁹ már megjelentek vagy azon átutaztak zsidó kereskedők. Norvégia 1380-ban Dánia része lett²⁰, és egyes zsidók idővel mentességet kaptak a tilalmak alól, akik így a következő évszázadok során kereskedőként és tengerészként Norvégiába érkeztek, vagy éppen átutaztak azon, de ennek ellenére még nagyon sokáig nem szándékoztak letelepedni az országban. Elmondhatjuk tehát, hogy a viszonylag ritka szépirodalmi előfordulás – egyfajta „eszmei jelenlét” – ellenére a korai középkorban még nem leljük írásos bizonyítékát a zsidók fizikai jelenlétének a ma Norvégiának hívott földrajzi területen. Ennek pedig jól meghatározható történeti okai vannak.

¹⁵ Berulfsen 1958, idézi Adams 2022: 1.

¹⁶ Voigt 2016.

¹⁷ Az óészaki nyelvű saga (*ejtsd: szága*) prózai formában, szájhagyomány útján őrzött, a 12. századtól kezdve pergamenre írt, legendás hősről szóló kora középkori skandináv monda, prózai elbeszélés, amelyet helyenként verses betétek szakítanak meg. A legtöbb saga a 9–14. században Izlandon született.

¹⁸ Mendelsohn 1987.

¹⁹ A mai Norvégia földrajzi régiójához hasonlóan történt ez tehát Dániában és Svédországban is.

²⁰ A dán-norvég „együttelésléről” alapvető, több nyelvű információt találunk a következő internetes oldalon: <https://no.wikipedia.org/wiki/Danmark-Norge> (utolsó letöltés: 2024. február 16).

A 14–15. század folyamán – a középkor utolsó harmadára – Európa-szerte sok minden megváltozott, és ekkor már a kontinens egy részén is találkozhatunk kisebb-nagyobb zsidó közösségekkel. Hitközségeik létrejöttét az államok nagy része már támogatta, vagy legalábbis eltűrte és nem tiltotta. Az európai Hanza-városok közösségeiben²¹ azonban a zsidók ekkor még mindig nemkívánatos személyek voltak, sok helyről ki is tiltották őket. Ez a szövetség a 16. századig megőrizte rendkívüli befolyását az északi országokban, így a mai Norvégia területén is.²²

A reformáció századjaiban, a 16. századtól, az északi országok igyekeztek megvédeni vallásukat, a még újnak számító protestantizmus tanításait, mindenféle egyéb szellemi behatástól. Az evangélikus kereszténység (lutheranizmus vagy evangélikus vallás) ádáz harcot vívott más, akár keresztény vallási mozgalmakkal is. A nem csak szavakkal vívott csatából természetesen a zsidó vallás és annak gyakorlói sem maradhattak ki. Köztudottan még maga Luther Márton sem szólt kedves szavakkal a zsidókról.²³ Luther zsidóellenes gondolkodása és művei alapjaiban inspirálták az antiszemita ideológia híveit, közöttük későbbi nagy hatalmú uralkodókat és politikusokat.²⁴ Így történt ez az északi országokban is.

A zsidók megjelenése és élete a dán-norvég perszonálunióban

Ami a norvég lutheranizmust illeti, 1536 és 1814 között az északi ország perszonálunióban élt Dániával. A dán király uralma alatt²⁵ számos lutheránus, vallási alapú korlátozást vezettek be a birodalomban, mind a reformáció általános fenntartása és védelme érdekében, mind pedig kifejezetten a zsidókkal szemben. Ezek az intézkedések leginkább az idegeneknek és a zsidóknak a protestáns dán-norvég királyságtól való távoltartására irányultak. A perszonálunió első évtizedeiben II. Frigyes király 1569-es, külföldiekre vonatkozó, törvényei értelmében – fejvesztés és vagyonelkobzás terhe mellett – minden külföldinek (a norvég területeken is) időről-időre meg kellett erősítenie elkötelezettségét az ország és a király iránt, és főleg az akkoriban államvallásnak tekintett evangélikus vallás 25 alapvető hittétele mellett. Aki ezt nem tette meg, annak három napja volt arra, hogy elhagyja az ország területét.²⁶

Az első zsidók a térségben a dán-norvég birodalom déli tartományaiban, az akkor még különálló Schleswig és Holstein Hercegségekben – a mai egységes észak német tartományban – jelentek meg és telepedhettek csak le. A terület a perszonálunió miatt akkor szintén II. Frigyes dán-norvég király uralma alatt állt. Az uralkodó elsőként 1583–1584 során Altonában – ma a németországi Hamburg része – állított ki szefárd zsidó kereskedőknek különleges védlevelet, letelepedési engedélyt.²⁷

1588-tól 1648-ig a perszonálunió IV. Keresztély dán király uralma alatt állt, aki pontosan tisztában volt a zsidók meghatározó szerepével az Észak-Európa és Spanyolország közötti kereskedelemben. Betelepítési szándékai tehát határozottak voltak, ám azokat kezdetben nem övezte túl nagy siker. A papság körében tapasztalt erős ellenállás miatt egy időre le is kellett tegyen a zsidókkal kapcsolatos nagyszabású terveiről. Azonban – amint azt már láthattuk – a dán-norvég királysághoz tartozó hercegségekben igen korán megengedték néhány zsidó letelepedését. Azok tehát a szigorú lutheránus szabályok ellenére is idővel megvethették már a lábukat az egész királyságban, így a mai Norvégia területén is, ahol „portugál zsidók” néven váltak ismertté.

21 A Hanza-szövetség kereskedőcéhek és mezővárosok szövetsége volt a középkori Észak-Európában és a Balti országokban, a mai Németország, Lengyelország, Hollandia, Oroszország, Belgium, Svédország, Norvégia, Lettország és Észtország területén. A Szövetség majd 500 éven át hatással volt a Balti régió gazdaságára, politikájára és kultúrájára.

22 Mendelsohn 2019.

23 Csepregi 2014; Kaufmann 2017.

24 Michael 2006; Ocker 2016.

25 1524 és 1814 között Norvégia a Dánia–Norvégia többnemzetiségű és többnyelvű perszonálunió része volt Dániával, valamint a (ma már német fennhatóság alatt álló) Schleswigi és Holsteini Hercegségekkel. Az unió *Dán-Norvég királyság, Dán-Norvég Birodalom, Ikerbirodalom vagy Oldenburgi Monarchia* néven is ismert.

26 Mendelsohn 1987.

27 Uo.

Az elnevezés okát abban jelöli meg a szakirodalom, hogy a zsidókról szóló első, ismert és dokumentált 17. századi feljegyzések a mai Norvégia területén portugál és spanyol szefárd zsidók kis csoportjaihoz köthetők.²⁸

A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy az uralkodó, IV. Keresztély király, 1619-ben egyedi, különleges királyi mentességet biztosítva feloldotta a „portugál zsidókkal” szembeni szigorú korlátozásokat. Ennek az volt az oka, hogy pénzverőmesterre volt szüksége az Elba-menti, újonnan létrehozott – a mai észak-német Schleswig-Holstein tartománybeli – Glückstadt városában.²⁹ Az uralkodó az Altonában akkor már kiterjedt export-import tevékenységet folytató Albert Dionist (más néven Samuel Jachia vagy Alvaro Diniz/Denis/Dionysius), az egyik leggazdagabb helyi portugál zsidót bízta meg a királyi pénzverde vezetésével.³⁰

A Dionis által vezetett jómódú szefárd zsidó csoport – a források szerint mintegy harminc család – a dán–norvég királyság területére szóló belépési- és letelepedési engedély birtokában – 1620–1621 során érkezett meg az akkori Dán–Norvég Unióban található Glückstadt városába. Vallásukat új lakóhelyükön szabadon gyakorolhatták, és a király által biztosított más privilégiumokban is részesültek.³¹ A feljegyzések szerint tehát ez volt az első alkalom a norvég történelemben, amikor hivatalosan léphetett be egy zsidó az ország területére, az akkori Dán–Norvég birodalomba. 1630. június 19-én az uralkodó és Dionis között kötött megállapodás értelmében a Glückstadtban lakó szefárdok általános amnesztiát és az egész dán–norvég királyságra kiterjedő szabad utazási jogot garantáló védlevelet vagy menlevelet kaptak.³² A glückstadti zsidók közül többen is (így Dionis sógorai, Gabriel Gomez és Emanuel Teixeira) kiemelkedő szerepet tölthettek be később a királyi udvarnál, az uralkodó környezetében.³³

Egy évtizeddel később, 1641-ben, az udvar kiterjesztette a dán–norvég királyi védelmet az askenázi, német zsidók egy részére, az úgynevezett Schutzjudenekre³⁴ is, akiknek korábban már engedélyezték az Altonában való letelepedést. A Schutzjudenek védlevelekkel rendelkező zsidók voltak, akik korábban a Szent Római Birodalom³⁵ területén éltek és 1236-tól „servi camerae regis”³⁶ státuszban – a kamara jobbjágyaiként – a császár személyes védelme alatt álltak, így közvetlenül az uralkodónak adózva a zsidó lakosság különleges rétegét képezték. Ez a jogintézmény a 11. és 12. századi középkori keresztény Európában, a Birodalom császára által megszerzett keleti területeken (néhány tartomány, például Brandenburg kivételével) alakult ki, ahol a zsidók a „királyi kamara szolgálóiként”³⁷ élhették életüket.³⁸ Ez alapján az uralkodónak joga volt megadóztatni zsidó alattvalóit a kincstára javára (camera regis), ugyanakkor kötelessége volt meg is védeni őket, ha azok veszélybe kerültek.

Minden zsidónak, bárhol legyenek is tehát a birodalomban, az uralkodó védelme és gyámja alatt kellett állnia, és egyikük sem kerülhetett más hűbérúr védelme alá az uralkodó engedélye nélkül, mivel maguk a zsidók és minden ingóságuk az uralkodóé volt. A mindig pénzhiányban lévő császárok eladással vagy záloggal elidegeníthették ezt a kiváltságot, így a zsidók gyakran el is veszíthették birodalmi védettségüket. Többnyire azonban csak egy bizonyos földrajzi régióban történt ilyen, ahol a különböző hitelezők a terület határain belül élő zsidókkal szemben ilyen módon megszerzett jogaikat gyakorolni is kívánták, és ahonnan ki

28 Uo.

29 Uo.

30 Uo.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

34 A kiváltságokkal rendelkező „Schutzjudenekkel” (*Vergeleitete Juden*nek vagy *Patentjuden*nek is nevezték őket) szemben a tartózkodási joggal nem rendelkező zsidók „*Unvergeleitete Juden*ként” ismertek. Utóbbiak nem házasodhattak, és életüket egy kiváltságos rokon vagy munkaadó háztartásának tagjaként élhették.

35 Más néven a *Német Nemzet Szent Római Birodalma*, későbbi, közismertebb nevén *Német-római Birodalom* vagy *Német-római Császárság*

36 A *servi camerae regis* kifejezést a középkor után nem használták, de a felfogás erőteljesen befolyásolta a zsidóság helyzetét egészen a modern időkig.

37 A jogintézmény korabeli német elnevezése *Kammerknechtschaft* volt.

38 Roth 2008.

is utasíthatták őket. A zsidók egy adott területről történő kiűzésük után leggyakrabban már csak egyedülálló zsidó személyként kaphattak újra tartózkodási engedélyt, ha egyáltalán előfordult ilyen. Ezt a személyes kiváltságot, amelyet az oltalmi okirat, az úgynevezett Schutzbrief vagy Geleitsbrief dokumentált, néha csak az egyik fiú örökölhette (ritka esetekben az összes fiú), és néha egész egyszerűen örökölhetetlen volt.³⁹

IV. Keresztélyt, a zsidókkal rokonszenvező uralkodót, a trónon fia és utódja, III. Frigyes, követte, aki nem haladt tovább atyja nyomdokain. Frigyes 1650-ben betiltotta a zsidóknak a királyságba való beutazását, és a már évek óta ott tartózkodó hitsorsosaikra is szigorú szabályokat vezetett be. A király valószínűleg attól tarthatott, hogy az 1648 utáni évek kelet-európai pogromjai miatt Lengyelországból és Litvániából nagy számban özönlenek majd a zsidók Dániába, a birodalom területére.⁴⁰ Sőt mi több, egy 1651. március 7-dikén Gabriel Gomez nevére kiállított bérleti szerződés már azt is egyértelműen igazolja, hogy ez a rendelkezés (ami 1651. február 7-től lépett hatályba) már norvég területeken is érvényben volt.⁴¹ Mivel azonban a tilalom így megkérdőjelezte volna a korábban már említett portugál zsidó csoportnak adott kiváltságokat, ezért a rendeletet úgy módosították, hogy a glückstadti zsidók kivételt jelenthettek a szabályok alól. 1657-ben tehát a mentesítést kiterjesztették minden portugál zsidóra, és egy 1657. januárjában kelt királyi levél nyomán ők már szabadon utazhattak és kereskedhettek az egész királyságban.⁴² Ennek több oka is lehetett, melyek közül most csak egyet emelünk ki: valószínűsíthető, hogy egy közelgő dán–svéd háború veszélye jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a portugál zsidókat az udvar az augsburgi hitvallást valló külföldiekkel azonos szintre helyezte, mivel Dánia Svédországgal szemben történő hadba lépéséhez az uralkodónak komoly tőkére, anyagi forrásra volt szüksége.

A változások tehát elindultak, és egy évtized leforgása alatt az uralkodó már abba is beleegyezett, hogy az akkor már Altonában tartózkodó összes zsidót a „portugál zsidókkal” meg egyező – utazáshoz és kereskedelemhez kapcsolódó jogokkal felruházva – beengedjék a királyságba. Akkor azonban még a zsidók egyik csoportjára sem vonatkozott olyan szabály, hogy általános és alapvető joguk lett volna a királyságban való huzamosabb idejű tartózkodásra.

Az unióban III. Frigyes utódja, V. Keresztély dán király, trónra lépését követően nyílt levelében haladéktalanul (1670. december 14-dikén) megerősítette Frigyes király 1657-es rendeletét.⁴³ Ez a levél majd jóval később, az 1840-es években is, komoly szerepet kapott a norvég parlamenti (Storting) viták során, a zsidók Norvégiába való beutazási kérelmének mérlegelésekor.⁴⁴

Kedvezőbb bevándorlási elbírálást és enyhítést újabb szigorítás követett, így 1688-ban már ismét megtiltották az újonnan bevándorolni szándékozó német-zsidó dohányosodró munkásoknak, hogy letelepedjenek vagy dohánykereskedelmet folytassanak a királyságban anélkül, hogy az előírt, és sokszor teljesíthetetlennek bizonyuló, pénzügyi kötelezettségeknek eleget ne tettek volna.⁴⁵ Ez alapján tehát legtöbbjüket ismét kitiltották az Unió területéről, így Norvégiából is, hacsak nem rendelkeztek már előzőleg is a korábban már megismert egyedileg kiállított, névre szóló királyi védlevéllel. A szabályok szerint (a tilalom 1851-ig érvényben is maradt) a királyságban engedély nélkül tartózkodó zsidókat akár be is börtönözhatték és ki is utasíthatták az országból.

A szabályok értelmében azonban nem kizárólag csak zsidókat tiltottak ki Dánia–Norvégiából az 1814 előtti, majd Norvégiából az 1814 (az önálló norvég alkotmányozás éve) utáni időszakban. 1687-ben V. Keresztély dán király törvénye a zsidók mellett a katolikus tisztviselőkre és szerzetesekre is egyaránt vonatkozott, akiket halállal büntettek, ha az országhatáron belül

39 Kohler 2010.

40 Hartvig 1951; Langvik 2011.

41 Mendelsohn 1987.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

45 Gjernes 2019.

tartóztatták le őket.⁴⁶ Mivel a törvény jól láthatóan világi (és nem vallási) bűncselekménynek tekintette ezt, ez arra utalhat, hogy a jogszabály háttérében inkább egy általános bizalmatlanság és idegengyűlölet volt, mintsem nyílt zsidógyűlölet. Így tehát elmondhatjuk, hogy a jogalkotókat nem a vallási megfontolások motiválták a törvénykezés során.⁴⁷

V. Keresztély dán király norvég területekre is vonatkozó 1687-es törvényének⁴⁸ III. kötete a különféle jogállású lakosokról szól, és a zsidókra és tatárookra vonatkozó szigorú szabályokkal zárul.⁴⁹ A kötet 22. fejezete igen szigorú, beutazásra vonatkozó bekezdéseket tartalmaz: az első kettő bekezdés kifejezetten a zsidók beutazási korlátozásáról szól, és még a birodalom dán területeinek szabályaihoz mérten is komoly fizikai és pénzbeli szankcionálást irányoz elő.

Látjuk tehát, hogy a törvény 1814-ig hatályos rendelkezései szerint, egyes dán városokkal ellentétben, norvég területen, norvég városokban a zsidóknak általában véve nem volt még joguk automatikusan letelepedni. Emellett természetesen továbbra is hatályban volt az a rendelkezés, hogy a szefárd zsidókon kívül más zsidóknak külön engedélyért kellett folyamodniuk a dán királyhoz, mert ennek hiányában ki is utasíthatták őket az Unió területéről.

A „portugál zsidókról” egyébként, egészen 1750-ig, nem adtak ki külön rendeletet. A róluk szóló önálló, 1750-es, dokumentum a zsidók norvégiai beutazásával kapcsolatban született utolsó királyi rendelkezés volt a században. Az 1750. január 23-án kelt hirdetmény megújította és megerősítette azt a kiváltságot, amelyet a „portugál nemzethez tartozó zsidók” még 1684-ben kaptak az uralkodótól.⁵⁰

Nemcsak V. Keresztély, dán király, norvég területekre vonatkozó törvénye tartalmazott azonban általános korlátozásokat a zsidókkal szemben. Ilyen tilalmat találunk Norvégia egyes városainak helyi rendeleteiben is. 1662-ben számos norvég város kiváltságait rendezték, de ezekben a rendeletekben akkor még sehol nem tettek említést a külföldiek hitéről és vallásgyakorlatáról. Először 1682. április 25-én, a dél-kelet norvégiai Fredrikstadban, találkozzunk majd ilyen különleges, kifejezetten zsidókkal szembeni szabályokkal és tilalmakkal.⁵¹

V. Keresztély, dán király, norvég területekre vonatkozó törvényi rendelkezései meglehetősen szigorúak voltak, és főként a hivatali bürokrácia működési zavarai miatt változó intenzitással és szigorral kerültek csak végrehajtásra: amit korábban a hatóságok még nem vettek szigorúan, azt később már komoly pénzbüntetéssel is sújtották, vagy amit 1750-ben még szigorúan büntettek, azt 1780-ban már nem is szankcionálták. A 18. századi rendelkezések, a zsidók Norvégiába való beutazására vonatkozóan, korántsem voltak tehát egységesek és egyértelműek: a tisztviselőknek nem volt világos, hogy a dániai zsidóság bizonyos kategóriáira vonatkozó kivételes rendelkezések Norvégiára is vonatkoznak-e, és ha igen, akkor egyáltalán hogyan.⁵²

⁴⁶ Hartvig 1951; Langvik, 2011.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ *Kong Christian Den Femtis Norske Lov fra 1687*, ismertebb nevén *Norvég Törvény*, Dánia és Norvégia királyának törvénygyűjteménye, amely minden alapvető jogi területre kiterjedt, így Norvégia számára szinte átfogó, alaptörvényként működött. Ez jelentős fejlődést jelent az ország korábbi törvényeihez képest. A *Norvég Törvény* hat kötetre tagolódott. Az *első kötet* az udvarról és a bírósági szervezetről, a *második kötet* az egyházzal és a papokkal szemben támasztott követelményekről szól. A *harmadik* a lakosok különböző kategóriáiról szól: a nemesekről, városlakókról, továbbá a kézművesekről és céhekről. A kötet a zsidókra és tatárookra vonatkozó szigorú szabályokkal zárul. A *negyedik kötet* a tengeri joggal, az *ötödik* többek között az örökléssel, a hagyatékkal és a jelzáloggal, míg a *hatodik kötet* az akkori büntető törvénykönyv volt. A *Norvég Törvény* igen haladó törvénykönyv volt a maga idejében. Nagy hangsúlyt fektetett az állampolgárok egyenjogúságának és szabadságának biztosítására. A büntető igazságszolgáltatás a korabeli viszonyoknak megfelelően szinte humánus, míg az eljárási rendszer egyszerű és célszerű volt.

⁴⁹ Gisle 2024.

⁵⁰ Mendelsohn 1987: 25.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

A dán–norvég unió életében a napóleoni háborúk újabb bizonytalan időszakot jelentettek, és negatívan hatottak a zsidók birodalomba való belépésére, így a norvég területen való mozgásterükre is. Erről tanúskodnak a királyi kancellária által jegyzett, és 1804–1813 között napvilágot látott iratok is.⁵³ Egy 1814. március 29-én kelt rendelet alapján azonban az unióban megkezdődhetett a polgári emancipáció, amely kedvező hatással volt a norvég polgárok életére. A hatóságok sok engedményt tettek az unió területén élőknek, így a zsidóknak is: megkönnyítették számukra az iskolákba és egyetemekre járást, nagyobb szabadságot kaptak az ingatlanszerzésben, zsinagógák alapításában és temetkezési helyek építésében.⁵⁴ Az 1814. májusában (a norvégok függetlenné válásakor) megszületett rendelkezés, bár egyszerű és világos, azonban mindent egybevetve igen szigorú, és a zsidókkal szemben rendkívül intoleráns, diszkriminatív lett, akár még európai viszonylatban is. Ez a rendelkezés erősen szembehelyezkedett azzal a modern fejlődési pályával, amely akkoriban már egész Európát és a volt társállamot, Dániát, is jellemezte.

A Dánia–Norvégia és Svédország között 1814. január 14-én aláírt kieli békeszerződés következményeként ténylegesen felbomlott a dán–norvég unió.⁵⁵ A korszak történetét következő tanulmányunkban ismerhetjük majd meg, amikor megvizsgáljuk a norvég zsidóság fejlődését a dán–norvég perszónálunió felbomlásától (1814) a „Zsidó paragrafus” eltörléséig (1851-ig).

53 Uo., 40.

54 Uo., 41.

55 Mardal 2024.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adams, Jonathan 2022: *Jews in East Norse Literature. A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden*. Berlin–Boston. (Religious Minorities in the North: History, Politics, and Culture, 4).
- Berulfsen, Bjarne 1958: Antisemittisme som litterær importvare. I. *Edda* (58.) 123–144.
- Bruland, Bjarte 2017: *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon og tilintetgjørelse*. Oslo.
- Csepregi Zoltán 2014. Luther és a zsidók: textus – kontextus – paratextus. *Credo* (20.) 2. 20–21.
- Gisle, J. 2024: Norske Lov. In: *Store norske leksikon*. https://snl.no/Norske_Lov (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Gjernes, M. 2019: Jødiske arbeidrar i norsk sigarettindustri. *Arbeiderhistorie* (23.) 1. 125–145. <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5879-2019-01-08> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Hartvig, M. 1951: *Jøderne i Danmark i tiden 1600–1800*. København
- Kaufmann, T. 2017: *Luther's Jews: A Journey Into Anti-Semitism*. Oxford.
- Kohler, N. S. 2010: Schutzjuden and opportunistic criminality in the Early Modern period: The Lemmel family from Neustadt-Eberswalde. *The Leo Baeck Institute Year Book* (55.) 1. 129–146. <https://doi.org/10.1093/lbyb/ybq019> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Kong Christian Den Femtis Norske Lov 1688*. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1687-04-15#> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Langvik, M. S. 2011: Persona Non Grata: *Med hjemmel i Grunnloven [Master thesis]*. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/23366> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Mardal, M. A. 2024: Kieltraktaten. In: *Store norske leksikon*. <https://snl.no/Kieltraktaten> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Mendelsohn, O. 1987: *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år: B. 1 : [1660-1940]* (2. utg.). Oslo https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014102106118 (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Mendelsohn, O. 2019: *Jødenes historie i Norge: gjennom 300 år*. Forlaget Press. Oslo
- Michael, Robert 2006: *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*. New York/ Houndmills–Basingstoke–Hampshire.
- Ocker, C. 2016: Martin Luther and Anti-Judaism and Anti-Semitism. In: *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013.312> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Roth, C. 2008: *Servi Camerae Regis. Jewish Virtual Library - A project of AICE*. <https://www.jewish-virtuallibrary.org/servi-camerae-regis> (utolsó letöltés: 2024. október 28).
- Voigt Vilmos 2016: *Óizlandi irodalom és kultúra*. Budapest. (Budapester Beiträge zur Germanistik, 76).

Magyar női deportáltak Sachsenhausen külső táborában II.

A hadiipar túlélése nőként

A *Hurbán* előző számában¹ jelent meg ennek a tanulmánynak az első fele, amely azt mutatta be, hogy a kényszermunka a Harmadik Birodalmon belül milyen méreteket öltött a háború évei alatt. A német gazdaság 1941-re válságba jutott, és a német lakosság nem volt képes fedezni az égető munkaerőhiányt. Ezért a nemzetiszocialista vezetés különböző csoportok kényszermunkára történő bevetése mellett döntött. A megszállt területek civil lakossága és a hadifoglyok mellett a koncentrációs tábori foglyokat is a hadicélok teljesítése érdekében alkalmazták.

Ebbe a folyamatba kapcsolódott be a magyarországi zsidóság deportálása is. Azok, akik túléltek az auschwitzi szelekciót, gyakran Németországba tartó transzportokba kerültek, azzal a céllal, hogy ott különböző üzemekben dolgozzanak.

A tanulmányom első felében ismertettem az általam kiválasztott négy tábor történetét, amelyekben magyar nők dolgoztak a hadiipar számára. A vizsgált helyszínek: Genshagen, Glöwen, Berlin-Spandau és Berlin-Reinickendorf, mind a sachsenhauseni főtáborhoz tartoztak. Két helyszínen repülőgépmotorok összeszerelése, egyikben bombák gyártása, Glöwenben pedig építkezési munka folyt. A gyári műszakok nagyon megterhelőek voltak a foglyok számára, ugyanis 10–12 órát is az összeszerelő csarnokokban kellett tölteniük. A betanítás minimális mértékben történt meg, ezért a nehéz fizikai munka sok veszéllyel járt az asszonyok számára. Többen súlyos baleseteket szenvedtek, mivel a gépek elkapták a végtagjaikat. A táborokban az elégtelen ételmezés és ruházat mellett az SS-őrnök kegyetlenkedéseit is el kellett viselniük. Azonban néha segítséget jelentett, ha a gyárban dolgozó német civil munkások élelmiszert és egyéb dolgokat csempészték be számukra.

A külső táborok körülményeit és jellemzőit, illetve az üzemekben végzett munkát a tanulmány első felében írtam le részletesebben. Jelen esetben, a második részben, azt mutatom be, hogy a női foglyok esetében milyen kihívásokat jelentett számukra a női mivoltuk. Volt-e a nőknek bármilyen előnyük vagy éppen hátrányuk a nemükből adódóan a túlélés kapcsán? Milyen dinamikák, kapcsolatok fedezhetők fel egy nőkből álló csoportban?

A HAJ, MINT ÉRTÉK

A túlélők visszaemlékezéseiből számos megjegyzés vonatkozik arra, hogy a hajuk mekkora értékkel bírt számukra. A négy tábor egyikébe sem közvetlen transzporttal érkeztek a foglycsoportok, hanem főként Auschwitzon, majd a női táboron, Ravensbrückön, keresztül. A külső táborokba azok a nők érkeztek kopasz fejjel, akiket először Auschwitzba deportáltak. Ott a nők teljes szőrtelenítése történt meg. Ennek két oka is volt, egyfelől egészségügyi, hogy a tetvek terjedését megakadályozzák, illetve pszichológiai, hogy a foglyok személyiségét megtöriék. A hajlevágás művelete nagyon megalázó volt a nők számára, hiszen azt többségében

¹ *Hurbán* (2.) 2024. 1. 64–80.

a férfi SS-katonák előtt, férfi rabok végezték.² Azok a foglyok, akik nem Auschwitzon keresztül érkeztek az *Außenlagere*be, nem számolnak be arról, hogy más táborokban, a gyárba kerülés előtt, megfosztották volna őket a hajuktól.

Az Auschwitzban levágott haj viszont a külső táborba kerüléskor már pár centimétert viszanőtt. Nem nehéz elképzelni, hogy továbbra is milyen megalázó lehetett a nők számára ez a félkopasz állapot. Különösen, hogy ilyen kinézettel kellett mutatkozniuk az üzemekben dolgozó német, civil férfi munkások előtt.

Ennek következtében a haj megléte értéknek számított a nők között. Ez pedig egészen furcsa viselkedési módokat eredményezett. A verés, botozás és pofonok mind a négy vizsgált esetben általánosak voltak. Illetve sok túlélő megjegyzi, hogy a női SS-tagok sokkal kegyetlenebbül bántak velük, mint a férfiak.³ Spandauban az SS-felügyelők korbáccsal verték a foglyokat, és a farkaskutyáikat uszították rájuk.⁴ Ezenkívül, az ételért sorban álló foglyokra többször is slaggal vizet engedtek.⁵ A táborokban mégis a legkegyetlenebb büntetésnek nem a fizikai erőszak, hanem a hajlevágás számított. Bár megjegyzendő, hogy ez nem érintett minden női csoportot egyformán.

A kopaszság okozta szégyenérzet olyannyira erős volt, főleg a Reinickendorfba került nők között, hogy a foglyok inkább választották a fizikai fenyítést, mintsem a hajuk ismételten történő levágását. Amikor az egyik barakkban az őrség lopott céklát talált, mind a harminc nő haját kopaszra nyírták; azok hiába könyörögtek, hogy inkább kétszer ne adjanak nekik ebédet.⁶ Seif Katalin egy teljes éjszakán keresztül állt egy vizes hordóban, de így megtarthatta a haját.⁷ A kopaszság ténye még évekkel később is erős érzelmi reakciót váltott ki az egykori foglyokból. Lax Elza, a vele készült interjú során, elsírta magát, amikor arról beszélt, hogy miként vágták le a haját, és hogyan próbálta meg egy fejkendővel eltakarni a fejét a gyárban, ahol azonban a munkások igyekeztek emiatt megvigasztalni.⁸ Bleicher Andorné pedig inkább 15 ütést kért, amikor rajta kapták, hogy almát fogadott el egy munkástól, mint hogy levágják a haját.⁹

Spandauban, ahová a magyar nők többsége hajjal érkezett, a kopasz német konyhás lányok könyörögtek nekik, hogy vágjanak le egy-egy fürtöt, hogy ők a kendőjük alá rakhassák, mintha nekik is lenne hajuk.¹⁰

Változó volt, hogy a hajlevágás büntetését melyik táborban hogyan alkalmazta az SS. Reinickendorfban rendszeresen büntették ezzel a nőket, és Spandau kapcsán is megemlíti egy-egy túlélő. Glöwenben is fenyegetett ezzel a lágerparancsnok, azonban ígéretét nem váltotta be.¹¹

A jelenből tekintve érthetetlennek tűnhet, hogy valaki a veszélyes fizikai bántalmazást vagy az ételmegvonást választja olyan, valódi létszükségletet nem képviselő értékkel szemben, mint a haj megtartása. Erre az ellentmondásra Hajdú Gézáné próbál magyarázattal szolgálni:

„A hajvágást végig a legsúlyosabb büntetésnek tekintettük és szörnyen féltünk tőle. Férfiak, akiknek ezt ottan a gyárban, vagy azóta itthon elmondtam, nem tudták ezt az irtózásunkat megérteni. Azt mondták ők a verést, ételelvonást vagy más rafinált büntetést sokkal súlyosabbnak ítélték volna. Pedig érthető volt szörnyű rettegésünk a hajnyírástól. Elsősorban mindig reméltük,

2 Anschütz–Meier–Obajdin 1994: 124–127.

3 Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.

4 Kun Sándorné, Giesser Etelka, Kopp Gabriella, Robert Veronika, Pollacsek Ferencné, Szőke Györgyi, Gottlieb Márta és Lantos Vera, DEGOB 2494; Vityák Mihályné, sz. Kaiser Hedvig visszaemlékezése. HDKE LSZ 2011.991.1.

5 Elizabeth Forbat. 1998.06.19. Ausztrália, 43781.

6 Engel Anna, DEGOB 3577.

7 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

8 Elza Lax. 1996.07.15. Kanada, 17107.

9 Interjú Andorné Bleicher. 1997.02.26. Magyarország, GuMS BA 402.1.

10 Helena Martineková. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.

11 Rose Samet. 1995.07.25. Kanada, 4342.

hogy a háborúnak hamar vége lesz, reméltük, hogy hamarosan viszontláthatjuk kedveseinket és nem akartunk előttük rútságig elcsúfított, kopaszra nyírt fejjel megjelenni.(...) Másrészt fáztunk is kopaszon, annál is inkább, mert ilyenkor a büntetés megtoldására a chef eltiltott bennünket a fejkendő viselésétől.”¹²

A történelmi kutatásokból kiderül, hogy a női foglyok túlélésében nagy szerepet játszott, hogy mennyire adtak a megjelenésükre, az ápoltságra. Természetesen nincsen különbség aközött, hogy az éhezés, a kínzások, a fizikai munka mind a férfi, mind a női rabok életben maradási esélyeit egyenlően csökkentették; azonban a kutatások azt bizonyítják, hogy a nők jobban képesek voltak a túlélésre, mint a férfiak. Míg a nők kamatoztatni tudták a korszakban elvárt női szerepeket a tábori világban – minimális élelmiszer kreatív felhasználása, varrással a ruházatuk kiegészítése, családi szerepek átvitele nem rokonokkal való kapcsolatokba –, addig a férfiak kevésbé voltak képesek a családi védelmező szerepüket a lágeréletbe is átültetni és szoros kapcsolatokat kialakítani.¹³

Bizonyos, a normális életben elsajátított női szerepek növelhették a foglyok túlélési esélyeit, azonban emellett tagadhatatlan, hogy a biológiai nemből adódó tényezők bizonyos szinten sokkal sebezhetőbbé is tették a női foglyokat. A menstruáció,¹⁴ a terhesség¹⁵ és a szexuális erőszak¹⁶ mind olyan faktorok voltak, amelyek, a férfi foglyokkal ellentétben, külön nehézségeket okoztak a számukra. Mégis a női túlélők visszaemlékezéséből általánosan az derül ki, hogy hosszabban képesek voltak megőrizni a civilizált állapotukat. A nők jobban ügyeltek a tisztaságra, a kinézetükre; ebből a szempontból volt fontos kérdés a haj is. A beszámolóikban kevesebb szerepelnek az úgynevezett muzulmánok, akik a tábori zsargon szerint azok a foglyok voltak, akik minden értelemben elhanyagolták magukat.

CSALÁDI ÉS BARÁTI KAPCSOLATOK A TÁBOROKBAN

A nők, ha elszakították őket családtagjaiktól, igyekeztek egy „fogadott családot” kialakítani maguk körül, amelyben a generációs különbségek nyomán kvázi anya-lánya, azok hiányában pedig nővéri kötelékekhez hasonló erős kapcsolatok jöttek létre. (Reinickendorf kapcsán két

12 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata. HDKE LSZ 2011.828.1.

13 Ringelheim 1985: 746–747.

14 A foglyok többsége a menstruációjuk elmaradásáról számol be, amely egyszerre következhetett be a deportálások jelentette érzelmi megrázkódtatás és/vagy az elégtelen táplálkozás miatt, de lehetett a szervezetük természetes védekező mechanizmusa is a rossz higiéniai viszonyokra (Anschütz–Meier–Obajdin 1994: 127). Több tábori visszaemlékezésben beszámolnak arról, hogy a menstruáció elmaradt, és a felszabadulás után is csak sokára jelentkezett újra. Egyes túlélők szerint az ételükbe brómot rakhattak, és ezért állt elő az amenorrhoea. (Erika Goodstein. 1995.11.08. USA, 8447; Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713).

15 Genshagen kivételével minden táborban voltak terhes nők, akiket kivétel nélkül átszállítottak – gyakran már a szülés előtt – másik táborokba. A Reinickendorfba deportált Surányi Ilonát miután állapotosan már nem tudott dolgozni, visszaszállították Ravensbrückbe, ahol egy kislánya született. Ezután azonban Bergen-Belsenbe kerültek, ahol a csecsemő meghalt (Ilona Surányi. 1996.01.26. Németország, 8663). Spandauban egy eset ismert, amikor egy nőnek kisfia született; kedvesen bántak velük, még tejet is kaptak, egy hét múlva viszont elvitték őket a táborból (Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108). Glöwenben több nőnek is gyermeke született. Egy lányt még a szülés előtt elvittek másik lágerbe, más azonban a táborban szülte meg a gyermekét. Martha Sorger emlékszik, ahogyan reggel az Appelnál bejelentették, hogy a blokkban nem 500-an, hanem már 501-en vannak (Emilia Josef. 1995.07.21. Ausztrália, 4165; Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954).

16 A vizsgált túlélők erről kevésbé beszélnek. Két esetet lehet csak kiemelni; Blanka Weltman igyekezett magát tisztán tartani Spandauban a haját sem vágta le, ezért szerinte az egyik SS-őr szexuálisan közeledett hozzá. Amikor kivitték fát gyűjteni az erdőbe, a férfi azt mondta neki, hogy legközelebb egyedül jöjjön. A nő soha többet nem jelentkezett különmunkára (Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569). De nemcsak a férfiak zaklathatták a foglyokat; Szász Jenőné egy alkalommal a spandaui Lagerälteste zaklatta (Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291).

túlélő megemlíti egy szerelmi kapcsolatot is két női fogoly között.¹⁷⁾ Ezzel szemben a férfiak gyakran csak szükséges kötelékként említik a kapcsolataikat, és többnyire a magányos túlélést választották.¹⁸

A fent leírt társas kapcsolatok fontos szerepet játszottak. Számos túlélő megemlíti, hogy fogolytársai által kapott támogatás és segítség nélkül nem éltek volna meg a felszabadítást. Érdekes megfigyelni, hogy sok Magyarországról deportált családtag együtt tudott maradni több tábor is megjárva.¹⁹ Egyedül maradt foglyok főleg olyanokkal társultak, akik ismerőseik voltak korábbról is.²⁰ Egyes túlélők szerint azoknak, akiknek nem volt rokonuk a táborban, nehezebb volt életben maradniuk.²¹ Ezt talán helytállóbb úgy megfogalmazni, hogy azoknak volt kevesebb esélyük, akik teljesen elmagányosodtak; ugyanis a rokoni kapcsolatok gyakran terhet is jelentettek, hiszen nehéz volt a sok szelektálás mellett együtt maradni,²² illetve az egy-egy családtag elhalálása miatt érzett fájdalom is csökkenthette a túlélés esélyeit.²³ Pár fogoly azonban arról számol be, hogy nehéz volt szolidaritást vállalni egymással.²⁴ Gyakran loptak egymástól, és alapvetően az idősebb generáció (harminc felett) és a fiatalabb, húszas éveikben járó foglyok között sok volt a feszültség.²⁵

A családtagok életben tartása is motivációja lehetett a túlélésnek, viszont sok áldozatot is követelt. Egyes nők igyekeztek valamilyen pozícióhoz jutni a táborokban, hogy az életben maradásuk esélyét növelni tudják. A koncentrációs táborokban a foglyok felügyeletében az SS néhány rab közreműködését is igénybe vette. Az ún. *Funktionshäftlinge* (pozícióval rendelkező foglyok) élén a *Lagerälteste* (tábori rangidős fogoly) állt, aki az egész táborért volt felelős az SS előtt. Alá tartoztak a *Blockälteste*k, akik az egyes barakkokért feleltek. A hierarchia alján a kápók voltak, akik a munkavégzés során felügyelték a foglyokat. A lágeri tisztség betöltése növelte a fogoly túlélési esélyeit; ők azonban gyakran embertelenül bántak fogolytársaikkal, akik szemében német kollaboránsok voltak.²⁶ Reinickendorfban és Glöwenben is olyan nők

17 Több túlélő is sejtet szerelmi kapcsolatokat mind a foglyok között, mind a SS-felügyelők és rabok között. Azonban mivel az interjúk többsége a '90-es években készült, és maguk a túlélők is az idősebb generáció tagjai, ezért csak szemérmesen utalnak ilyen történetekre. Egy esetet azonban ketten is részletesebben kifejtettek. A táborban volt egy „primitív női hentes”, aki egy gyönyörű nővel lakott együtt. Hajdú Gézáné szerint ezt a henteset Gizának hívták, és a nagydarab, erős nőre a németek is felfigyeltek, rábízta az éléskamra őrzését. Ezután Giza egészen férfiasan viselkedett a táborban, nadrágot hordott, és egy Marika nevű, ruharaktáros rabbal folytatott nyíltan viszonyt. (Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata LSZ HDKE 2011.828.1; Magda Stone. 1996.02.11. USA, 11980).

18 Goldenberg 1996: 82–88.

19 Fodor Ilona és Magda édesanyjukkal együtt éltek túl Reinickendorft (Interview mit Magda und Ilona Fodor. 1997.02.28. Magyarország, GuMS BA 413.1); Rose Ross sógornőjével volt együtt Spandauban (Rose Ross. 2000.09.24. USA, 51156); Vera Katz nővérével és húgával együtt került a táborba (Vera Katz. 1996.08.05. USA, 18203.)

20 A foglyok közötti szolidaritásra és barátságra remek példa Bartha Rezsőné, leánykori nevén Schwarcz Ágnes és Bán Edit, festő kapcsolata. A két nőt együtt deportálták Budapestről, ahol korábban futólag ismerték egymást. A 17 év korkülönbség ellenére inkább nővéri kapcsolat alakult ki kettejük között, és kölcsönösen megmentették egymás életét. A barátságuk a háború után is fennmaradt (Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731).

21 Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.

22 Annah Miler (Müller Ignácné) édesanyja, Révész Ignácné 49 évesen is jól tartotta magát, tehát a szelektálásokon mindig a munkaképesek közé választották. Viszont az asszonynak már korábban letörött fogpótlása kiesett, ami nagy gondot okozott, ugyanis minden szelektáláskor a fogakat is megnézték; a hiányos fogazattal rendelkezőknek pedig rosszabb esélyeik voltak. Ezért Annah Milernek sikerült gyertyaviaszt szereznie, és az *Appell* során mindig azzal pótolta a hiányzó fogrészt. Anya és lánya sokáig titkolta a különböző táborokban, hogy rokonok, mivel féltek, hogy emiatt szétválasztják őket (Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192).

23 Kris Éva túlélő húgával és édesanyjával együtt volt Reinickendorfban. Húga agyhártyagyulladásban elhalálozott, amely következtében édesanyja teljesen összeomlott, csak annyira tudta tartani magát, hogy másik lányát ne hanyagolja el teljesen (Éva Kris. 2000.06.07. Magyarország, 50950).

24 „Általában nagy volt közöttünk az egyenetlenség, irigyek és önzők voltunk egymáshoz. Ha az egyikünk megspórolt egy kis kenyeret, azt igyekezett a másik eltulajdonítani. Állandó lopások voltak a blokkban.” (Engel Anna, DEGOB 3577.)

25 Hajdú Gézáné szerint míg az idősebbek azzal érveltek, hogy fizikailag kevésbé bírják a munkát, de a fiatalok sorsa még jóra fordulhat; addig a fiatalabbak elvesztett ifjúságuk éveit siratták, amelyet már sehogy sem kaphatnak vissza. Állandóan folyt a harc a két csoport között a jobb fekhelyért és az élelemért (Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1).

26 <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Das-System-der-Funktionshaeftlinge> (utolsó letöltés: 2024. október 21).

töltötték be a *Lagerälteste* pozíciót, akik rokonaikkal voltak a táborban. Érdekes megfigyelni, hogy míg az előbbi *Außenlager*ben Klein Kató gyakran kegyetlenebbül bánt a foglyokkal, mint az SS, miközben testvéreivel a körülményekhez képest jólétben élt,²⁷ addig az utóbbi helyen az ugyanilyen pozícióban lévő Rózsi igyekezett több társnőjén is segíteni és nem visszaélni a hatalmával.²⁸

A két *Lagerälteste* viselkedése két különböző stratégiát mutat. Klein Kató esete jól példázza, hogy a túlélés érdekében egyes rabok milyen morális határokat voltak képesek átlépni. A kérdés megítélése az utókor szempontjából igazán nehéz, hiszen egyfelől elítélendő, ahogy rabtársaival bánt – bizonyos esetekben még az őrségnél is durvábban bántalmazta őket –, másrészt azonban tudvalévő, hogy a lágerek világában a hétköznapi normák elvesztették értéküket, és a szolidaritás helyett a saját túlélés biztosítása is nehéz feladatnak bizonyult. Lehetséges, hogy a lány jelleme hajlott a szadizmusra, azonban családja túlélésének biztosítása érdekében is viselkedhetett így. Bárhogyan magyarázzuk is magatartását, az a visszaemlékezésekből kiderül, hogy a Klein testvérek, Kató pozíciójának köszönhetően, sokkal jobban éltek, mint a többiek. Bleicher Andorné szerint annyi élelemhez jutottak, hogy a többi fogolyhoz képest mind el voltak hízva.²⁹ Míg a többi nőnek egyetlen ruhája volt, addig nekik több is jutott; az *Appell*re pedig abszurd módon ki is csinosították magukat. A lakrészükben a polcokon lekvar, csokoládé és egyéb, a többi fogoly számára elképzelhetetlen „luxuscikkek” sorakoztak.³⁰ Mégis a glöweni *Lagerälteste*, Rózsi, történetét tekintve látható, hogy emberségesnek maradv, a többi fogolynak nem ártva is lehetett ilyen pozíciót betölteni, és egyben a saját rokonai életben maradását is a lehető legjobban biztosítani.

Azok a foglyok, akik nem jutottak tábori tisztséghez, más módokon igyekeztek plusz élelmiszerhez, ruhadarabokhoz jutni. A már említett, civil munkásoktól kapott támogatás mellett, olyan tevékenységekkel is igyekeztek javítani a sorsukon, amelyeket a civil életben nőként kellett elsajátítaniuk. Amennyiben a megfelelő alapanyagot be tudták szerezni, több nő apró „emléktárgyakat” gyártott,³¹ varrt, kötött,³² festett és rajzolt;³³ majd ezeket egymás, valamint az SS-felügyelők és a német civilek között elcserélték.³⁴

A foglyok közötti szolidaritás nemzetiségeken is átívelt. Bán Edit Genshagenben felkerült a Ravensbrückbe visszaszállítandók listájára – ami szinte a halálos ítélettel volt egyenlő –, amire

27 A Reinickendorfban vizsgált 20 túlélő beszámolójából kilenc személy a szenvedései egyik fő okozójaként Klein Katót nevezi meg. Klein Kató felvidéki származású lány volt, aki több testvérevel együtt élt a lágerben (Olga Sternberg. 1995.11.13. USA, 8664). Több fogoly szerint is szadista volt, és a pozíciót, amelyhez jutott, arra használta fel, hogy a németeket a lehető legjobban kiszolgálja. „A német vezetőség után a legfőbb parancsnokunk, rettegett felettesünk a *Lagerälteste*, a táborban rangidős Klein Kató lett. (...) A felügyelők minden aprósáért hozzáfordultak, vele szabatták ki számunkra a büntetéseket (...). Már kezdetben is rettegünk ettől a műveletlen, tanulatlan fiatal lánytól, de eleinte még nem is sejtettük, hogy a németek befolyása alatt milyen démonikus fúriába fogja kínálni magát.” (Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1).

28 Martha Sorger szerint a felvidéki *Lagerälteste*t Rózsának hívták, és testvéreivel és édesanyjával volt együtt a táborban. Mindannyian rendesen bántak a többi fogolytársukkal (Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954). Katalin Stark túlélőt egyszer mentette a büntetéstől: a lágerben kapott kabátjaik hátát ki kellett vágniuk és egy másik anyaggal bevarniuk, hogy a szökés ezáltal is nehezebb legyen. Ő azonban nem vágta ki, hanem rávarrta a négyzetet. Egy ellenőrzés során észrevették, és csakis a *Lagerälteste*-nek köszönhette, hogy nem büntették meg, ugyanis annak sikerült valahogyan a tábori őrség előtt kimagyarázni az esetet (Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127).

29 Interjú Andorné Bleicher. 1997.02.26. Magyarország, GuMS BA 402.1.

30 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata. HDKE LSZ 2011.828.1.

31 Beck Jenőné a német munkásoktól kapott tű és ruhadarabok segítségével, drótból elkészítette az egyik SS felügyelőnő kutyáját, amit neki is ajándékozott. „Meg tudtam szelídíteni az SS-nőket” – emlékszik vissza, és még egy kis kenyeret is kapott érte cserébe. (Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287).

32 Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954.

33 Theresa Gericke portrékat festett és rajzolt az SS-személyzetről, illetve az *Unterscharführer* édesanyjáról is egy fénykép alapján. Ezért cserébe szintén kenyeret kapott, azonban a rajzok készítése miatt kevesebb ideje jutott pihenni (Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466); Gyulai Kató ceruzát, színes krétát lopott a gyárból azoknak a fogolytársainak, akik tudtak rajzolni, hogy aztán az alkotásokat ételre tudják cserélni (Gyulai 1995: 368).

34 Hopmann–Spoerer–Weitz–Brüninghaus 1994: 391.

egy Frieda Franz nevű német kommunista fogoly figyelmeztette Editet. Frieda Franznak *Lager-schreiber*inként (táborírnok) sikerült Bán nevét a transzportlistán egy nemrég meghalt fogolytársuk után Bankéra megváltoztatnia, így a festőnő megmenekült a transzporttól.³⁵ Spandauban, az üzemcsarnokban, a német munkások mellett a jobb körülmények között élő külföldi kényszermunkások is önzetlenül segítették őket.³⁶

A „SZABADIDŐ” ELTÖLTÉSE

A férfi és a női foglyok között sok hasonlóság fedezhető fel a táborokban lévő „szabadidő” eltöltése kapcsán. A szabadidő természetesen csak a láger körülményei között értelmezhető, a négy helyszínen például a pihenőnapok esetében.

A foglyok életében fontos szerepe volt az ünnepnapoknak; az általában novembertől áprilisig terjedő időszakban, amit az *Außenlagere*ekben töltöttek, a karácsony, az újév,³⁷ a húsvét és a *Jom Kippur*³⁸ esett bele. Ilyenkor esetleg jobb ételt kaptak, az ünnepi műsor megszervezése pedig olyan elfoglaltságot biztosított, amely kis örömet szerezhetett a tábori mindennapok terrorja mellett. A legtöbb túlélő remek „ünnepi menüről”, szórakoztató műsorokról (amelyeket néha még az SS-őrség is megnézett),³⁹ illetve egymás megajándékozásáról számol be.⁴⁰ Egyesek a szenvedések közepette olyan nosztalgiával tekintenek vissza egy-egy ünnepre, hogy a legboldogabb karácsonyként aposztrofálják azt.⁴¹

Az ünnepi alkalmakon kívül több táborban is igyekeztek előadásokat tartani, és kulturális tevékenységet folytatni. Glöwenben kultúrdélutánokat tartottak, amelyeket néha még a táborparancsnok is meglátogatott.⁴² Verset írtak, zenéltek, beöltöztek, énekeltek, vagy egyszerűen csak meséltek egymásnak.⁴³ Spandauban minden hónapban előadást rendeztek, amelyeknek Szőnyi Kató bábrendező volt a fő szervezője.⁴⁴

Az ünnepek megszervezése, illetve a kulturális programok, beszélgetések megtartása nem női sajátosság, a férfi túlélők is beszámolnak ilyen eseményekről. Azonban inkább női sa-

35 Bauer 2006: 185.

36 Rochlier Judit, DEGOB 508.

37 Spanauban szilveszterkor szavaltak és énekeltek. Szász Jenőné Arany János *Gyermek és szívárvány* című versét mondta el (Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291).

38 Glöwenben a *Lagerälteste* megkérte a táborparancsnokot, hogy az előző nap adják oda a foglyoknak az élelmet, hogy így tudjanak böjtölni (Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192).

39 „Karácsony első napján nagy ebéd volt. Krumplifőzeléket kaptunk hússal és sütemény is volt mellé. Másnap egy nagy hangversenyt rendeztünk, színésznők és énekesnő is volt köztünk, akik felléptek. Istenem, jól laktunk és előadást hallgattunk, gyönyörű élmény volt. Az előadást az SS-nők és a Lagerführer is végignézték.” (Engel Anna, DEGOB 3577); Karácsony estéjén Glöwenben az *Unterscharführer* zenét akart, azonban a táborban lévő cseh zongoraművész éppen büntetésből le volt csukva. A *Blockälteste* viszont megtudva, hogy Annah Miler is tud játszani, ezért kérte őt, hogy menjen a cseh zenész helyett. Végül nehezen beleegyezve elment, és karácsonyi dalok mellett mindenféle klasszikus darabot játszott a német tiszt számára, aki az előadás végén megköszönte neki a koncertet és megkérdezte, hogy éhes-e? Mikor az asszony ezt önérzetesen letagadta, megkérdezte, hogy van-e bármi kívánsága? Erre azt kérte, hogy az édesanyját vegyék ki abból a nehéz fizikai munkából, ahová most be van osztva. A lágerparancsnok teljesítette ezt, illetve ajándékban adott a nőnek szappant, fésűt és cigarettát (Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192).

40 Bartha Rezsőné az 1945. évi húsvétot írja le részletesen a vele készített interjú során. Sikerült a német munkásoktól papírt, ceruzát és ollót szerezniük, amelyekkel Bán Edit 12 képet rajzolt a lágeréletről. Bartha Rezsőné ezeket képeket összekötötte, mint egy könyvet. Mivel heten voltak magyar nők egymással jó viszonyban, ezért mindenki csinált egy kis ajándékot a másiknak. Rongyokból zsebkendőt varrtak, fehér papírból csipkés tányért vágtak ki. Az egyik művezetőtől még gyertyát is kaptak, amelyhez drótból gyertyatartót is hajlítottak. A gyárat borító kamuflázs, vattaszerű anyagból pedig egy kis nyuszt is készíthettek. Hogy ünnepi sütemény is legyen, naponta félreraktak egy kis kenyeret, amiből kávéval egy tortafélét formáltak. Valaki egy bugyit is készített ajándékba, ami sokat jelentett nekik, ugyanis fehérneműjük egyáltalán nem volt (Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731).

41 Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.

42 Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.

43 Rose Samet. 1995.07.25. Kanada, 4342.

44 Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291.

tosságnak számított az, hogy a női deportáltak milyen sokat és milyen módon beszélgettek ételekről és elképzelt társasági eseményekről.

A kommunista Pintér Marianne szerint azonban a legtöbb fogoly csak ételekről tudott beszélni, ő viszont igyekezett irodalomról, politikáról és színházról is beszélgetéseket kezdeményezni.⁴⁵ Érdekes, hogy a női foglyokat vizsgáló szakirodalom szerint a receptek cseréje, képzeletbeli menüsorok összeállítása – bár, ahogy Pintér Marianne is sejteti, nem intellektuális témák voltak – jelentőségteljes tevékenységnek számítottak az asszonyok között. Így az éhség ellen kreativitásukkal is küzdöttek, minél bonyolultabb receptek elmondásával, illetve sokszor történetet is szöttek a mesélés köré.⁴⁶ Több fogoly is arról számol be, hogy nem pusztán az ételről beszéltek, hanem egy jövőbeli vendégséget képzeltek el egészen olyan apró részletekig, hogy milyen ruhát viselnek majd, és pontosan mit főznek.⁴⁷ Ilyen ábrándozások pedig kevésbé voltak jellemzőek a férfiakra.

A TÚLÉLŐK SORSA

A holokauszt története nem ér véget a foglyok felszabadulásával. A kutatásokhoz szervesen hozzá tartozik, hogy a túlélőkre milyen sors várt a táborok után: hazatértek-e, Magyarországon maradtak-e vagy emigráltak, illetve hogyan dolgozták fel a háború alatt átélt eseményeket? Ennek vizsgálata számos tudományág tárgyát képezi. Az utóélet nyomon követése az USC Shoah Alapítvány interjú alanyainál a legkönnyebb; ugyanis ezekben az interjúkban a kérdezettek nemcsak a háború előtti időszakról és a vészszakszokról mesélnek, hanem az 1945 utáni életükről is. A 45 vizsgált interjút 1995 és 2001 között vették fel; a legtöbbet, 19-et, az Egyesült Államokban, Magyarországon kilencet, Kanadában hatot, Ausztráliában ötöt, Izraelben és az Egyesült Királyságban kettőt-kettőt, Németországban és Szlovákiában egyet-egyet rögzítettek. A számokból látszik, hogy a túlélők többsége elhagyta az országot; azonban fontos felhívni arra a figyelmet, hogy az interjúk készítése Magyarországon öt évvel később kezdődött, mint az Egyesült Államokban, így a számbeli különbségeket ez is okozhatta.

A négy vizsgált táborból négy túlélőt választottam ki, akiknek életútja négy különböző stratégiát követ. Így céloom bemutatni azt is, hogy a női deportáltak előtt milyen lehetőségek állhattak miután felszabadultak a táborokban.

A bemutatott személyek a következők: a Losoncról deportált Katalin Seif, aki Reinickendorfbán; a Budapestről deportált Gyulai Kató, aki Spandauban; a szintén Budapestről deportált Bán, később Kiss Edit, aki Genshagenben; illetve a Sárospatakról deportált Annah Miler Glöwenben végzett kényszermunkát.

A felszabadulás után mind a négy vizsgált nő – hosszabb-rövidebb ideig – visszatért Magyarországra, először is Budapestre, ahol többen is a DEGOB segítségét vették igénybe.⁴⁸ Budapestre sokan annak reményében érkeztek, hogy ott találkozhatnak a rokonaikkal és más deportált ismerőseikkel, illetve túlélők itt cseréltek egymással információt a keresett személyekről. Akik szerencsésen megtalálták családtagjaikat, gyakran együtt kezdték felépíteni az új életüket és visszatértek eredeti lakhelyükre. Így tett Annah Miler is, aki Sárospatakon egy idegen családot talált a lakásukban,⁴⁹ illetve Katalin Seif is, aki viszont Csehszlovákiából kitelepített németek lakásában lakott.⁵⁰

45 Pintér Marianne, politikai elítélt, visszaemlékezése. HDKE LSZ 2011.920.1.

46 Goldenberg 1996: 88.

47 Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.

48 Például Annah Miler, akivel édesanyjával közösen vettek fel jegyzőkönyvet: Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.

49 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

50 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

A fiatal nők közül sokan férjhez mentek, vagy újraházasodtak a háború utáni években.⁵¹ Katalin Seif szintén túlélő férjével 1945 decemberében házasodott össze;⁵² Bán Edit pedig a hazatérése utáni első évben (válás után) kötött házasságot Kiss Sándor egykori munkáltatójával;⁵³ Annah Miler 1948-ig várt a Szovjetunióba hadifogságba elhurcolt férjére.⁵⁴ A háborút követő gyors házasságok után a gyermekek születése is hamar megtörtént: Katalin Seif első gyermeke 1946-ban, második 1949-ben született Csehszlovákiában;⁵⁵ Annah Miler lánya 1950-ben született, amikor a család már Budapesten élt.⁵⁶ Kiss Editnek nem született gyermeke, Gyulai Kató pedig egyáltalán nem ment férjhez.⁵⁷

Furcsának tűnhet a háború utáni megugró házasságkötési és születési számok. Átmenetileg valóban többen kötöttek házasságot, amelynek oka a háború jelentette késleltetés volt. Ez a demográfiai kompenzációs folyamat nem volt jelentéktelen; 1946-ban a házasságkötések száma közel duplája volt az előző évhez képest. A visszatérő zsidó lakosságot tekintve azt lehet megállapítani, hogy a túlélők demográfiai adatait tekintve nőtöbbség volt, azon belül is pedig a reprodukív életkorban lévő nők túlsúlya volt a jellemző. A zsidó férfiak hiánya miatt a vegyes házasságok száma is megugrott a korszakban. Bár úgy tűnhet, hogy sok új család alakult a háború után a meggyilkolt 20 év alatti korosztály miatt folyamatosan csökkent a reprodukciós korba lépők létszáma. Ez pedig a már korábban is csökkenő zsidóság apadását tovább erősítette. Az 1945 után alakult családokban általában csak egy-két gyerek született.⁵⁸

A hazatért túlélők kezdetben mind igyekeztek megteremteni az új élet lehetőségeit, azonban a vizsgált négy esetből hárman az emigráció mellett döntöttek különböző indokok miatt.

Kiss Edit, aki a háború előtt a nagybányai festőiskolában festészetet tanult, a düsseldorfi Művészeti Akadémián pedig szobrász szakot végzett, 1945 után ismét a művészetekhez fordult, hogy fel tudja dolgozni az átélt traumákat. Négy részből álló domborműsorozatot tervezett az újpesti zsinagóga számára, amelyek a deportáltak csoportjait mutatta be. Azonban az emlékmű felavatása előtt már elhagyta az országot, miután 1947 őszén a férjét elbocsájtották állásából. Először Svájcba mentek, majd Casablancába. Itt a barátnői szerint Kiss Edit elvesztette a kapcsolatot a művészi világgal, traumáit nem tudta feldolgozni. Majd 1954-ben egy hirtelen fordulat következett be, amikor Párizsban a *Deportáció* című sorozata nyolc képét bemutatták. Ezután a házaspár Párizsba költözött, ahol Kiss Edit újra próbálkozott a festői pályafutással. 1962-ben, hosszas betegség után, elhunyt a férje; az újabb veszteséget pedig a festőné nehezen dolgozta fel. Londonba költözött, ahol Anna Freud klinikáján dolgozott. Ez a munkakörnyezet azonban teljesen idegen volt számára; a deportálás emléke pedig végig üldözte. 1966-ban öngyilkosságot követett el egy párizsi hotelszobában.⁵⁹

Annah Miler akkor döntött az ország elhagyásáról, amikor az 1956-os forradalom során budapesti lakásukba betörték, és órák hosszat kutattak a házukban. A visszaemlékezéséből csak zavarosan állapítható meg, hogy pontosan kik voltak azok, akik megfélemlítették a családot. Az inzultus után az asszony felkereste az izraeli nagykövetséget, és 1957 júniusában családjával és édesanyjával Izraelbe költözött. Az interjúban kifejti, hogy más helyet nem tud elképzelni a zsidóság számára telepedésre, mint Izraelt.⁶⁰ A holokauszt jelentette megrázkódtatás után, az '56-os forradalom egy-egy antiszemita megnyilvánulása számos túlélőnek az utolsó

51 Karády 2002: 68–75, 83–88.

52 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

53 Bauer 2010: 40.

54 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

55 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

56 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

57 Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.

58 Karády 2002: 68–75, 83–88.

59 Bauer 2010: 38–46.

60 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

okot jelentette az ország elhagyására. Így, ebből a szempontból, Annah Miler és családjának története beilleszkedik ebbe a sorba.⁶¹ Annah Miler a deportálás okozta pszichés tünetről is beszámol, mint rémálmok, a tömegben való szorongás, illetve fokozott bizalmatlanság mások felé.⁶²

Katalin Seif, Annah Milerhez hasonlóan, az Izraelbe történő kivándorlás mellett döntött a családjával. Csehszlovákiát elhagyva 1949-ben költöztek ki, és körülbelül három évig éltek Izraelben. Azonban az életkörülmények nagyon nehezek voltak; másfél évig sátorban laktak. Így úgy döntöttek, hogy visszaköltöznek Budapestre, ahová 1952-ben érkeztek meg. Az állam biztosított számukra lakást, és az asszony Csepelen, a Rákosi Művekben helyezkedett el, könyvelőként. 1970-ben a lánya kivándorolt az Egyesült Államokba, akit követni szerettek volna. Férjével három évet vártak az útlevelekre, majd emigráltak. Katalin Seif fia is követte a családot, így az asszonynak négy unokája és egy ükunokája született az USA-ban. Az átélt traumák kapcsán a feldolgozásban segített neki, hogy megoszthatta a történetét az unokáival, de igyekszik nem túl sokszor gondolni a múltra.⁶³

A négy vizsgált személy közül csak Gyulai Kató maradt Magyarországon.⁶⁴ Budapesten találkozott az édesanyjával, aki szintén túlélte a holokausztot. Az asszony az államigazgatásban helyezkedett el; a pártközpontban Kállai Gyula osztályán dolgozott, majd a külügyminisztériumba került. Sík Endrének, a Külügyminisztérium politikai főosztályvezetőjének a titkárnője volt. 1950-ben a kínai magyar követségen is dolgozott, azonban innen hamar hazatért. Ezután Hollandiába nevezték ki kulturális attasénak, ahol két és fél évig főleg baloldali szervezetekkel tartotta a kapcsolatot. Azonban véleménye szerint ez gyakran nehéz volt, ugyanis a nyugati országok bizalmatlanok voltak a kommunista rendszerekkel szemben. Hollandiából 1954-ben került vissza, amikor Kállai Gyulát bebörtönözték, és ezzel az ő helye is megszűnt a Külügyminisztériumban. Végül az Élelmiszeripari Minisztériumban helyezkedett el, amely később összeolvadt a Földművelési Minisztériummal. Egészen nyugdíjazásáig a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztériumban dolgozott.⁶⁵

Gyulai Kató szerint az átélt trauma „*sosem rendeződött benne[m]*”, mivel folyton ezzel foglalkozik. Gyakran álmodik a táborokról, és főleg arról, hogy ki akarják végezni. Az asszony tevékenyen részt vett a holokauszt emlékének ápolásában. 1947-ben megírta deportálásának történetét, 1957-től pedig aktív tagja volt a Nácizmus Üldözöttei Bizottságának, ahol napi kapcsolatba került más túlélőkkel. Ezen kívül tagja volt a ravensbrücki nemzetközi bizottságnak is, amely évente rendez találkozót a túlélők számára.⁶⁶

A háború után a túlélők mind más-más életutat jártak be. A traumák feldolgozása is minden érintettnél másféleképpen történt, vagy éppen maradt el, mint Kiss Edit esetében. Látható, hogy a volt foglyok mind szenvednek a holokauszt borzalmaitól, amelynek fizikai tünetei sok esetben elmúltak, azonban a lelkiek megmaradtak.

61 A szabadságharc leverése után körülbelül 20–30.000 zsidó származású személy hagyta el hazánk területét. Azonban nem lehet biztosan állítani, hogy a kivándorlás okaként a felerősödött antiszemitizmust lehetne meghatározni. Valószínűleg ez is jelentős indokként szerepelt, de a folyamat ennél sokkal összetettebb kellett, hogy legyen. A téma kutatói közül többen is úgy vélik, hogy mivel a korábbi években az állam nem engedte a kivándorlást, ezért sokan már régebbi elhatározásukat váltották valóra. A háború után hazatérő zsidók, akik még reménykedtek egy elfogadható élet létrehozásában Magyarországon, valószínűleg rádöbbentek, hogy számukra egyik rendszer keretén belül sincsen jövő. Azok, akik zsidóságukat vallási értelemben szerették volna megélni, a kommunista rendszer egyházellenes politikájában nem kaptak teret; azok, akik pedig éppen zsidó gyökereiket szerették volna levetkőzni, őket folyton származásukkal bélyegezték meg (Standeisky 2004: 174; Kovács 2003: 21).

62 Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.

63 Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.

64 „Az én hazám Magyarország. Azzal együtt is. Budapestet imádom.” (Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218).

65 Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.

66 Kató Gyulai. <https://www.centropa.org/hu/biography/kato-gyulai> (utolsó letöltés: 2023. november 7).

ZÁRÓ GONDOLATOK

Magyarországról több ezer deportált zsidó nő dolgozott kényszermunkásként Németország területén. Őket főleg a hadiiparban vetették be, ahol nehéz fizikai munkát kellett végezniük. A megterhelő munka és a foglyok neméből adódó nehézségek ellenére azt lehet megállapítani, hogy a női foglyok igyekeztek mindent megtenni az életben maradásuk érdekében. A túlélést, ha nem is biztosította, de elősegíthette, hogy a nők a deportálás előtti életükben szerzett gyakorlati tudásukat a lágerek világában is fel tudták használni.

Sachsenhausen négy külső tábora csak egy példa a sok közül, ahol a Magyarországról deportált foglyokat a német hadiipar számára dolgoztatták. A témát még számos aspektusban bővíteni lehet, ugyanis a férfiakat foglalkoztató táborok, vagy éppen a mezőgazdasági munkások története is kutatásra érdemes feladat.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK ÉS NYOMTATOTT VISSZAEMLEKEZÉSEK

Interjú Magda és Ilona Fodor. 1997.02.28. Magyarország, Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen Archiv BA 413.1.

Interjú Andorné Bleicher. 1997.02.26. Magyarország, Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen Archiv BA 402.1.

Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata. HDKE LSZ 2011.828.1.

Pintér Marianne, politikai elítélt, visszaemlékezése. HDKE LSZ 2011.920.

Vityák Mihályné, sz. Kaiser Hedvig, visszaemlékezése, HDKE LSZ 2011.991.1.

SZAKIRODALOM

Anschütz, Janet – Meier, Kerstin – Obajdin, Sanja 1994: „...dieses leere Gefühl, und die Blicke der anderen...” Sexuelle Gewalt gegen Frauen. In: Füllberg-Stolberg, Claus – Jung, Martina (Hg.): *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen-Belsen, Ravensbrück*. Bremen. 123–133.

Bauer, Helmuth 2006: Genshagen. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München, 183–186.

Bauer, Helmuth 2010: Bán Kiss Edit. In: Cserba Júlia – Török Marianna (szerk.): *Késői hazatérés. Száműzött művészet. Válogatás Bán Kiss Edit, Mészöly Munkás Béla és Wittmann Zsigmond alkottaiból*. Budapest, 36–46.

Goldenberg, Myrna 1996: Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. (548.) 1. 78–93.

Hopmann, Barbara – Spoerer, Mark – Weitz, Birgit – Brüninghaus, Beate 1994: *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*. Stuttgart.

Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest.

Kovács András 2003: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő* 3. 5–39.

Ringelheim, Joan 1985: Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research. *Signs. Journal of Women in Culture and Society* (10.) 4. 741–761.

Standeisky Éva 2004: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv* 12. Budapest, 147–186.

VIDEÓINTERJÚK A DÉL-KALIFORNIAI EGYETEM SOÁ ADATBÁZISÁBÓL

- Olga Sternberg. 1995.11.13. USA, 8664.
- Martha Sorger. 1996.05.08. Kanada, 14954.
- Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127.
- Ilona Surányi. 1996.01.26. Németország, 8663.
- Magda Stone. 1996.02.11. USA, 11980.

- Elza Lax. 1996.07.15. Kanada, 17107.
- Vera Katz. 1996.08.05. USA, 18203.
- Katalin Seif. 1997.04.02. USA, 27645.
- Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.
- Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.
- Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.
- Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.
- Éva Kris. 2000.06.07. Magyarország, 50950.
- Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.
- Rose Samet. 1995.07.25. Kanada, 4342.
- Annah Miler. 1997.07.13. Izrael, 34192.
- Emilia Josef. 1995.07.21. Ausztrália, 4165.
- Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.
- Helena Martineková. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.
- Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.
- Elizabeth Forbat. 1998.06.19. Ausztrália, 43781.
- Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713.
- Szász Jenőné. 1999.08.24. Magyarország, 50291.
- Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108.
- Erika Goodstein. 1995.11.08. USA, 8447.
- Rose Ross 2000.09.24. USA, 51156.

DEGOB JEGYZŐKÖNYVEK

- Engel Anna, DEGOB 3577.
- Kun Sándorné, Giesser Etelka, Kopp Gabriella, Robert Veronika, Pollacsek Ferencné, Szőke Györgyi, Gottlieb Márta és Lantos Vera, DEGOB 2494.
- Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460
- Rochlier Judit, DEGOB 508.

HONLAPOK

- Das System der Funktionshäftlinge: <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Das-System-der-Funktionshaeftlinge> (utolsó letöltés: 2023. október 21).
- Kató Gyulai. <https://www.centropa.org/hu/biography/kato-gyulai> (utolsó letöltés: 2023. október 21).

An International Humanitarian Diplomacy: The Protection Operation of the Jews of Budapest in 1944 – 1945

The Holocaust being the worst crime in the history of mankind, the 80th Commemoration of the Holocaust in Hungary is a special occasion to remember the victims and honour the rescuers. Among the efforts to oppose the perpetrators, the operation to protect the Jewish population of Budapest in 1944–1945 remains unique until the present days and its actors deserve a special recognition. Several neutral diplomats played a major role in this operation. Notably, the Papal Nuncio Angelo Rotta, Raoul Wallenberg of Sweden, Carl Lutz of Switzerland and Friedrich Born of the International Committee of the Red Cross are recognized by Yad Vashem as Righteous Among the Nations and have gained international recognition as rescuers during the Holocaust in Hungary. As such, they are honoured for their individual actions to save lives during the Shoah and because they were, to some extent, successful against evil.

As Swiss Ambassador to Hungary from 2012 to 2016, and then again from 2020 to present, I had many occasions to get involved with the legacy of the neutral diplomats and Righteous Among the Nations. It was a very moving experience to meet Hungarian personalities such as philosopher Ágnes Heller, journalist Paul Lendvai or Rabbi József Schweitzer, who had been saved by Carl Lutz and later became in their own sectors important figures of public life in Hungary. It was no less moving to be approached by people I met as part of my diplomatic activities, who wanted to show me the Swiss letter of protection of a parent or grand-parent whose life had been saved thanks to this document.

In the historiography of the Holocaust in Hungary, the Righteous diplomats appear as rescuers whose engagement and courage contrast with the indifference of other actors, labelled as onlookers or bystanders. Randolph Braham describes the onlookers as follows:

„Who must bear the historical responsibility for this catastrophe? In retrospect, it appears that considerable blame falls on those who might be called onlookers – the Allied and the neutral powers for their basic indifference to the plight of the Jews, the International Red Cross and the Vatican for their lack of urgency and insensitivity, and the local Christian population and church authorities for their apathy and passivity. To a much lesser extent blame must also be shared by the Hungarians and world Jewish leaders for their short-sightedness and bureaucratic-diplomatic tendencies, though their ineffectiveness reflected primarily the impotence of the Jewish people. Ultimate responsibility, however, must be borne almost exclusively by the Germans and their Hungarian accomplices. It was the concerted and single-minded drive of these two groups that made the effectuation of the Final Solution in Hungary possible: one could not have succeeded without the other.”¹

* Ambassador of Switzerland to Hungary from 2012 to 2016 and from 2020 to present. He holds a degree in history of the University of Lausanne and a postgraduate degree in international history and politics of the Graduate Institute of International Studies in Geneva. The author is expressing a personal point of view here and does not engage the responsibility and views of Switzerland or of the Swiss Federal Department of Foreign Affairs (FDFA). The opinions stated in this text should not be regarded as the official position of FDFA. It is not a publication of the FDFA.

1 Braham 2016: xxxix-xl.

However, looking closer at the protection operation of the neutral diplomats in Budapest, I realized that had they really acted alone and against the objectives or instructions of their governments, as is sometimes believed until today, they would not have been as successful as they managed to be. The question „*how could they be at least partially successful?*” has thus intrigued me for several years. I started looking into the diplomatic archives to examine the status of conformity of their actions with the goals and instructions of their governments and to try to understand better the reasons for their success. I also became aware that there are some myths about the rescuer diplomats and that historians are pointing out the necessity to question them.

Susanne Berger, for instance, writes:

*„Swedish historians like Paul Levine and Attila Lajos have argued that Wallenberg’s fame today is due mainly to the uncertainty about his later fate. They claim that the post-war ‘myth making’ around Raoul Wallenberg has prevented a realistic evaluation not only of his achievements but of the events in Budapest in general. Levine and Lajos make an important point: In the end ‘myth making’ is always a form of simplification. When it goes too far, when things are over-simplified, the essence of any problem is lost.”*²

Paul A. Levine notes that

*„a full, comparative analysis of the accomplishments and failures of international diplomacy in Budapest (...) remains to be written, and would most likely require the efforts of a group of historians from different countries”.*³

About Carl Lutz, he states that „*Lutz’s achievements remain in need of scholarly analysis*”.⁴

Braham, for his part, observes that

*„there is a potential danger that rescue myths, if left where they are, will one day acquire a life of their own, threatening the integrity of the Holocaust historical narrative.”*⁵

Inspired by these historians, I became convinced that an important responsibility lies in the patient, humble and relentless search for the facts in their complexity, in order to ensure that the historical narrative of the Holocaust, enriched by the successive researches, becomes more and more precise and relies on convincing documentary evidence. My research is focused on the international context and is mainly based on the diplomatic documents from several countries, in particular the United States and Switzerland. They have enabled me to develop the vision of the protection operation as being part of a humanitarian diplomacy of international dimension, and to highlight the complex and rich interactions between its various actors, as well as their cooperation in the implementation of a wide range of protection instruments.

2 Berger 2005: 7

3 Levine 2010: 319 and 356.

4 Ibid., 209.

5 Braham 2006: 425–426.

THE ACTORS AND THEIR INTERACTION

The protection operation is a collective action. Sixteen neutral diplomats, including five heads of mission and delegation, plus two spouses, have so far been recognized as Righteous Among the Nations. Of course, these diplomats did not become dissidents to their governments altogether. The protection operation involves not just some neutral diplomats as individuals but the teams of six embassies and diplomatic representations. These teams are composed by remarkable people, with a mix of experienced diplomats like Angelo Rotta, 72, Carl Danielsson, Maximilian Jaeger⁶ or Carlos Sampaio Garrido, all three in their sixties, and young diplomats like Angel Sanz-Briz, who is 34, Raoul Wallenberg and Harald Feller, who are both 32. And there are also persons who are not diplomats at all, like Giorgio Perlasca. Prior to his recruitment, Raoul Wallenberg had been a businessman, as had also been Friedrich Born, Peter Zürcher, Ernst Vonrufs and Eduard Brunschweiler. Faced with a lack of available diplomatic personnel, which is bitterly deplored by Carl Lutz,⁷ the diplomatic services of the neutral countries and the ICRC hire businessmen already stationed in Hungary who are available as the war severely affects their economic activities. Together, the experienced and the improvised diplomats play a central role in the implementation of main components of the protection operation: issuance and distribution of protection documents, diplomatic demarches to ensure that the documents are respected, as well as establishment, maintenance and care for the „protected houses” in the International Ghetto, hiding of persecuted persons in private properties, individual acts of courage and heroism.

In Budapest, they work closely with scores of local staff and with partners such as the leaders of the Jewish Council of Budapest under Samu Stern and the representatives of the Zionist organizations who are members of the Jewish Aid and Rescue Committee of Budapest. Their cooperation with the members of this Committee is not only operational but also institutional. After the German occupation, the Head of the Palestine Office, Moshe Krausz, becomes Head of the Emigration Office in the Division for the protection of foreign interest of the Swiss Legation in Budapest. Rezső Kasztner and Ottó Komoly cooperate with Friedrich Born. Ottó Komoly becomes the Head of the Section A of the ICRC Delegation in Budapest, in charge of the assistance to persecuted Jews.⁸ The members of the Committee, helped by numerous volunteers, play a decisive role in several efforts to protect the Jewish population and in negotiations to this end. Joel Brand and then Rezső Kasztner get involved in negotiations with German perpetrators of the Holocaust in an effort to save Jewish lives. Moshe Krausz is the responsible for bureaucratic efforts to prepare the emigration of Palestinian certificate holders from Hungary as part of the „Horthy Offer”, in partnership with Carl Lutz⁹.

The operational centre of the protection operation is in Budapest, but the actions are accompanied remotely from a main political decision centre in Washington, within the State Department and the War Refugee Board (WRB) headquarters. There is also a main coordination centre in Switzerland, with the American Legation in Bern in the lead role. The protection operation is indeed part of an international humanitarian diplomacy aiming at saving Jewish lives. It consists in a collective effort initiated in January 1944 after the creation of the WRB by

6 Maximilian Jaeger is not recognized as a Righteous Among the Nations.

7 Letter of 10 December 1944 to the Head of the Legal Office in the Federal Political Department, Swiss Diplomatic Documents, <https://dodis.ch/14326> (accessed 22 October 2024). For ease of reading, the original texts quoted in the article have been translated into English by the author.

8 Born, Bericht: 27 and 34, <https://dodis.ch.18861> (accessed 22 October 2024).

9 Carl Lutz gave many testimonies about his cooperation with Moshe Krausz, for instance in his report of 1st July 1945 of the Division for the protection of foreign interests about its action for the rescue of the Jewish population in the Winter of 1944–1945 (<https://dodis.ch/14327>) and in a report of 1949 (<https://dodis.ch/14325>) (both accessed 22 October 2024).

the Roosevelt administration.¹⁰ With the establishment of this new governmental agency, the United States Government sets a new goal as part of its foreign policy objectives, namely to save as many Jews as possible from the remaining Jewish population of Europe:

„It is the policy of this government to take all measures within its power to rescue the victims of enemy oppression who are in imminent danger of death and otherwise to afford such victims all possible relief and assistance consistent with the successful prosecution of the war”.¹¹

To achieve this goal, the new and *sui generis* governmental institution must base its actions on a broad cooperation with various actors:

„The Board and the State, Treasury and War Departments are authorized to accept the services or contributions of any private persons, private organizations, State agencies, or agencies of foreign governments in carrying out the purposes of this Order”.¹²

Having to perform a lead function in the protection efforts, the WRB has the mandate to create an international coalition, as appropriate:

„To this end the Board, through appropriate channels, shall take the necessary steps to enlist the cooperation of foreign governments and obtain their participation in the execution of such plans and programs.”¹³

The creation of the WRB is a game changer for the international efforts to save and protect the victims of the Nazi persecutions and of their monstrous extermination undertaking. In international relations, efforts of the countries involved had dealt as a matter of priority with the search of solutions to the „refugees’ problem”, in particular by avoiding having to welcome them in large numbers on their own territory. The main problem is now identified as being the way the Nazi regime is treating the Jews and the priority becomes to save Jewish survivors in Reich-controlled territories by any effective means possible. A gradual shift occurs as the apprehension of having to welcome an uncontrolled stream of refugees is reduced, then resorbed by the prospect of the war ending soon and the refugees being able to return to their country of origin or find another destination. The new element is therefore above all the political will now demonstrated by the government of the first Western allied power to help the victims of Nazism. Thus, upon the initiative of the American Government, starting in January 1944, an informal international coalition is established to implement this humanitarian diplomacy in favour of the victims of the Nazis persecutions. These efforts receive a special level of dramatic urgency after March and in particular April and May with the beginning of the ghettoization and deportation of the Hungarian Jews.

To implement this diplomacy, the State Department appoints WRB representatives in several countries, such as Roswell McClelland in Bern, Iver Olsen in Stockholm and Ira Hirschmann in Ankara. With them, it actively seeks the cooperation of Allied and neutral governments which are persuaded to take part in the efforts of saving lives. After some elements of perplexity in face of what appears as a sudden new focus,¹⁴ the neutral governments join the

¹⁰ Wyman 1984; Erbelding 2018.

¹¹ Executive Order No 9417: *Establishing a War Refugee Board*, paragraph 1. The White House, 22 January 1944. https://archives.federalregister.gov/issue_slice/1944/1/26/935-936.pdf (accessed 22 October 2024).

¹² Ibid., paragraph 2, subparagraph 4.

¹³ Ibid., paragraph 2, subparagraph 2.

¹⁴ See for instance the letter of 21 April 1944 of the Head of the Federal Political Department, Marcel Pilet-Golaz, to the Swiss Minister in Washington, Karl Bruggmann, <https://dodis.ch/47728> (accessed 22 October 2024).

efforts rather willingly. In Bern, regular and direct contacts are established almost on a weekly basis between the Head of the American Legation, Leland Harrison, and the Head of the Swiss Federal Political Department (in fact the foreign minister) Federal Councillor Marcel Pilet-Golaz. At working level, the exchanges between the personnel of the Legation, in particular Roswell McClelland, and the officials of the Political Department are intense. Rebecca Erbelding notes in this regard that „*the Board was in almost daily contact with the Swiss Foreign Office*“.¹⁵ The WRB encourages neutral governments to increase their diplomatic presence in Budapest. The Swedish Government is the only government of a neutral state to comply with this request and it marks the origin of Raoul Wallenberg's mission to Hungary. Simultaneously, the WRB builds a close partnership with the Jewish organizations, such as the World Jewish Congress, the Joint Distribution Committee, the Jewish Agency for Palestine, the World Center of the Hechalutz Movement, all having offices or representatives in Switzerland, mostly in Geneva. The WRB also cooperates with humanitarian organizations such as the ICRC and National Red Cross Societies.

The different actors of this humanitarian diplomacy build together a new architecture of rescue and protection in which they can exercise various functions, based on their assets and limitations. The table attached as Annex 1 presents the main actors and the principal lines of communication between them. The American officials represent the political power and they coordinate the diplomatic efforts. They can pilot actions in the background but they have no direct access to the Nazi-controlled territories. They can emit messages, but in order to transmit them officially and not only by radio broadcasts, they need third parties, mainly the neutral diplomats who represent and protect their interests. They do not have much direct access to information and therefore must rely on the neutral diplomats and mainly on the Jewish organizations present on the ground in Budapest to inform them on the main developments. In terms of delivery of support and implementation of rescue and protection measures, as they have no physical presence in the enemy or enemy-occupied countries, they also rely on the neutral diplomats, the humanitarian actors like the ICRC or the Swedish Red Cross, and on the Jewish civil society organizations. The latter, and in particular the Joint Distribution Committee, finance to a large extent the humanitarian support operations.

As early as in May 1944, Switzerland is considered as the main operational coordination center for the efforts of the WRB in favor of the persecuted Jewish population in various European countries, including Hungary. On 22 May 1944, in a telegram addressed to the Legation of the United States in Stockholm, the WRB suggests that rescue and support operations in eastern European countries still under Nazi rule can be coordinated more effectively from Switzerland than from Sweden:

„Relief and rescue with respect to refugees in Romania, Slovakia, Hungary and southern France {could} be handled more effectively from Switzerland. Large sums are being remitted regularly to Switzerland from the United States for such purposes.“¹⁶

This identification of Switzerland as a central location for rescue efforts is confirmed several times later. In a letter dated 23 October 1944 to McClelland concerning the mission of Joseph Schwartz, representative in Europe of the American Jewish Joint Distribution Committee, the Director of the WRB John Pehle mentions the „*possibility of further rescues from Switzerland, which at this stage seems to us to be the main country in Europe from which such activities can*

¹⁵ Erbelding 2018: 193.

¹⁶ Telegram of 22 May 1944, NARA, 840.48 Refugees/5922,984, quoted in Matz 2012: 143.

take place.”¹⁷ Interestingly, both Carl Lutz and Raoul Wallenberg, the two neutral diplomats in Budapest whose actions have taken the greatest scale in the operation to protect the Jews in the Hungarian capital, are, for diverse reasons, somewhat marginalized within the diplomatic service of their respective countries and they also occupy a decentralized position within the framework of the diplomatic representation of their countries in Hungary. Neither of the two has a direct line with the main actors of the international protection efforts outside Hungary.

In terms of information gathering, the cooperation between the partners of the protection efforts produces positive results. The Legation of the United States in Bern becomes a hub for gathering information about the situation in Hungary, for the transmission of this information to the competent authorities and for their use in the form of diplomatic or humanitarian measures to be implemented. The archives of the WRB highlight the frequency and abundance of information and reports received by the Jewish organizations on the situation of Hungarian Jews, starting already in March 1944.¹⁸ On 14 April, the United States Legation in Bern transmits to the State Department in Washington a report on ongoing developments in Hungary in which the main Hungarian Government officials responsible for the persecutions of Jews are explicitly named. Brief reports on developments in Hungary, in the form of telegrams, are sent by the Legation to the State Department on 20, 21 and 24 April. The United States Legation in Bern manages to send to the State Department in Washington detailed information on the deportations of the Hungarian Jews already on 25 May 1944, several weeks before Moshe Krausz’s report was brought to Switzerland by Florian Manoliu, together with copies of the „Auschwitz protocols”.¹⁹ The telegram details the ghettoization measures taken in the regions concerned by providing precise information on the number of people affected, the places of concentration, the dramatic living conditions and the reactions of the local population. In its second part, it contains proposals of actions to try to stop the fatal enterprise in progress, or to help the victims. In the light of the documents preserved in the archives of the WRB, it is necessary to re-evaluate the importance of the reception in Switzerland, via Budapest, of copies of the „Auschwitz Protocols” and of the report sent by Moshe Krausz on the deportation of the Jews from Hungary, and the follow-up to the information thus obtained. Many efforts to protect the Jews in Hungary are initiated before the reception of Krausz’s correspondence and prior to the press campaign initiated afterwards. This campaign is not conducted in violation of censorship provisions in Switzerland (where there is no prior censorship), but it ultimately constitutes a huge boost to the efforts already undertaken by the American Legation in Bern as part of the „psychological weapon” implemented by the WRB with various partners.²⁰

THE INSTRUMENTS OF PROTECTION

The actors of the humanitarian diplomacy, American diplomats and representatives of the WRB, British diplomats, neutral diplomats, members of the Jewish Aid and Rescue Committee in Budapest, ICRC delegates, representatives of the Jewish organizations in the United States, Switzerland, Turkey or Slovakia, for instance, share a common objective and they join forc-

17 WRB Records, Box 71, American Jewish Joint Distribution Committee: Activities in and from Switzerland (2), February 1944–May 1945.

18 WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (2), February–May 1944.

19 Telegram of the United States Legation in Bern to the State Department in Washington, 25 May 1944, a draft of which is preserved in the archives of Roswell McClelland’s correspondence: WRB Records, Box 66. Jews in Hungary (2), February–May 1944.

20 See the „Report on the Activities of the War Refugee Board through its Representation at the American Legation in Bern, Switzerland, March 1944–July 1945”, 15–16 and 25. WRB Records, Box 50. Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and through Switzerland – Evacuation to Switzerland (1).

es to implement a set of instruments identified as possible means to save or protect lives. Those instruments are not invented by the WRB or by the neutral diplomats. Most of them have been identified and proposed by the Jewish organizations many months before, for instance to the attention of the Bermuda Conference of April 1943. On the occasion of this conference, a „*Joint Emergency Committee for European Jewish Affairs*“, in the name of 8 Jewish organizations, presents on 14 April 1943 a „*Program for the Rescue of Jews from Nazi Occupied Europe*“.²¹ In response to the consultation that the new Executive Director of the WRB, John Pehle, addressed to 94 relief organizations on activities that could be implemented in favor of the Jewish populations of Europe,²² the Chairman of the Joint Distribution Committee, Paul Baerwald, drew up in a communication of 28 February a detailed list of possible measures and actors for their implementation.²³

The instruments and potential actors are also mentioned in a document of the American Legation in Bern of 30 April 1944, listing the measures to protect the Hungarian Jews.²⁴ In this document, which is attached as Annex 2 to this article, the instruments identified include different categories of actions, with a first category aiming at providing support „surplace“ (on the spot), such as financial assistance or material assistance. Legal or psychological measures are also listed within this first category. The legal measures consist of the issuance of false passports (sic) and certificates of nationality, of interventions on the basis of international law, and the control of the camps. Psychological measures refer to the issuing of warnings by means of radio broadcasts or by parachuting leaflets. The promise of punishment aims to intimidate the perpetrators of persecution and is accompanied by encouragement to help the victims. As possible actors for the implementation of these various measures, the document lists, in particular, for financial assistance, the World Council of Churches, private entrepreneurs, Jewish organizations and the WRB; for the distribution of material assistance, the Mixed Commission of the International Red Cross; for passports and certificates of nationality the consulates of Latin America, the International Red Cross, Switzerland and the Nuncio. The measures of the second category, those of rescuing victims of enemy oppression, can be legally ensured through Palestinian certificates, for which the authors of the document rely on the good offices of the heads of mission of Romania and Bulgaria in Bern, or through emigration to Switzerland, with the support of non-Jewish personalities and possibly by paying the Germans. They can also be provided illegally for emigration from Hungary to Tito's Yugoslavia or Switzerland, with the support of resistance movements.

Thus, the toolbox to save and protect includes several categories of actions and for their implementation a broad gathering of diverse actors is envisaged. The international humanitarian diplomacy in favour of the persecuted Jews in Hungary indeed consists in systematic efforts to implement these instruments, as part of a collective endeavour. The protagonists of the protection efforts often debate about the opportunity to implement some of the instruments, but only with regard to their effectivity, advisability or timing; they never question their main and common objective, which is to save lives.

The political and diplomatic measures implemented include threats, political demarch-

21 *Program for the Rescue of the Jews from Nazi Occupied Europe submitted to the Bermuda Refugee Conference by the Joint Emergency Committee for European Jewish Affairs*, Jewish Virtual Library, a project of AICE, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-organizations-plan-for-rescue-of-european-jewry-april-1943> (accessed 22 October 2024).

22 Erbelding 2018: 69.

23 Letter from Paul Baerwald to John W. Pehle, 28 February 1944. https://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR_45-54/NY_AR45-54_Orgs/NY_AR45-54_00193/NY_AR45-54_00193_1233.pdf (accessed 22 October 2024).

24 Document „draft outline“, with a manuscript inscription partially unreadable indicating probably „WRB's plan of activity in favour of persecuted Jews in Hungary“, dated 30 April 1944, with the initials LH. WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (1), February–May 1944.

es and appeals aiming at avoiding persecution or stopping it. Attempts to influence the policy of enemy governments, especially those of Germany's satellite countries, by a communication campaign and warnings are seen as a way to possibly save more lives than the actions to rescue victims implemented on the ground.²⁵ The Roosevelt Declaration of 24 March 1944, which states:

„we should again proclaim our determination that none who participate in these acts of savagery shall go unpunished. The United Nations have made it clear that they will pursue the guilty and deliver them up in order that justice be done. That warning applies not only to the leaders but also to their functionaries and subordinates in Germany and in the satellite countries”²⁶

and the statement by the British Secretary of State Anthony Eden at the House of Commons on 30 March 1944, are important milestones in this regard.²⁷ The determination to punish those responsible for crimes against humanity gives rise to concrete preparations. In its Document No. C.31, of 16 June 1944 (Surrender by the Axis Powers of Persons Wanted for Trial as War Criminals), the United Nations War Crimes Commission, established in October 1943, proposes that the texts of the armistices to be concluded with Nazi Germany and its satellite states contain a paragraph imposing the surrender to the United Nations authorities of persons wanted for war crimes.²⁸ Concrete measures to enable the prosecution of war criminals after the war are also taken by the authorities of neutral Switzerland, based on lists issued by the „Soviet War News” in London, which are registered by the Federal Public Prosecutor.²⁹ After the Confederation's asylum policy towards Jewish refugees had undergone a major adjustment the previous month, the Federal Council, at its meeting on 30 August 1944, decides that the members of the Gestapo who would ask to enter Switzerland would be turned away.³⁰

It is in the context of these measures to influence the behaviour of the leaders of the perpetrators' states that on 26 May 1944 the Department of State suggests that the Pope should speak out on the persecutions in Hungary.³¹ On 5 June, the Apostolic Nuncio in Budapest, Angelo Rotta, addresses a substantial diplomatic Note to the Hungarian Ministry of Foreign Affairs, protesting against the deportation and other forms of inhumane treatment of Jews.³² Following a new message on 24 June from the WRB asking for the Pope's intervention,³³ Pope Pius XII addresses on 25 June to the Hungarian Regent Miklos Horthy a telegram with a personal message asking him to undertake everything in his power to avoid further mourning and suffering.³⁴ On 12 June, Leland Harrison meets with Federal Councillor Pilet-Golaz and

25 See WRB Records, Box 40, Measures Directed Toward Halting Persecutions - Measures Directed Toward Halting Persecutions (1).

26 Statement by President Roosevelt on 24 March 1944, Department of States of the United States of America, Office of the Historian, FRUS, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v01/d771> (accessed 22 October 2024).

27 See: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1944/mar/30/persecution-of-jews-germany-and> (accessed 22 October 2024).

28 Department of States of the United States of America, Office of the Historian, FRUS, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v01/d850> (accessed 22 October 2024).

29 SFA, E4320B#1990/266#874* Kriegsverbrecher. List of 17 November 1943, filed at the Federal Prosecutor's Office on 6 January 1944.

30 Federal Council. Minutes of 30 August 1944. „1451 Members of the Gestapo seeking refuge in Switzerland”, <https://dodis.ch/47819> (accessed 22 October 2024).

31 Telegram 1819 of 26 May 1944 from the State Department (Hull) to Harold H. Tittman, Chargé d'affaires of the United States to the Vatican, WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (2), February–May 1944.

32 Note Nr. 1207/44 of 5 June 1944 of the Apostolic Nunciature to the Hungarian Royal Ministry of Foreign Affairs, *Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*. Vol. 10. 308–313, <https://www.vatican.va/archive/actes/documents/Volume-10.pdf> (accessed 22 October 2024).

33 Ibid., 326–327.

34 Ibid., 328.

informs him of the American request to transmit to the Hungarian authorities a warning note on the persecution of Jews.³⁵ The formal note from the American Legation is dated 13 June. An instruction to transmit the American warning is sent by mail to the Swiss Legation in Budapest on 14 June³⁶ and the demarche is carried out by Minister Jaeger on 26 June, the same day as Regent Horthy convenes a Crown Council meeting to review the domestic and international situations and to initiate measures towards the end of the deportations.³⁷ Pressured to appeal to the Hungarian Head of State, King Gustav V of Sweden also decides to send a personal message to Regent Horthy, which is sent by telegram on 30 June and delivered on 3 July by Minister Danielsson.³⁸ These joint efforts contribute to the Regent's decision to halt deportations and to his offer to allow several thousand Hungarian Jews to emigrate from Hungary to neutral states or to Palestine. During the summer, upon instructions from their capitals, the neutral diplomats in Budapest undertake several diplomatic demarches in favour of the persecuted Jews, in order to facilitate humanitarian support, to ensure emigration to Palestine, to secure respect for the protection documents and to prevent the resumption of the deportations.³⁹

Consular protection. Among the rescue instruments identified, the measures implemented as part of the consular protection by the neutral diplomats in Budapest have become a main symbol of the protection operation in Budapest. They consist in the emission of emigration documents, of identity documents and of protection documents. These documents are not an invention of the Righteous Among the Nations diplomats in Budapest. They are part of an international effort led by the capitals, but the neutral diplomats in Budapest are the only actors who can, at the operational level, deliver national documents to persecuted persons having a relationship with their country and issue protection documents for persons and locations which are associated with their activities. Furthermore, as representatives of countries ensuring the protection of foreign interests, they have an additional competence to issue protective documents to persons having a relationship with the states they represent. At the beginning of 1944, Switzerland represents the interests of Belgium, Chile, Egypt, the British Empire, the United States of America, Greece, Uruguay, Venezuela and Yugoslavia. In the course of 1944, Haiti, Honduras, Paraguay, Romania and El Salvador join the list.⁴⁰ Sweden, for its part, represents the interests of the Soviet Union, the Netherlands and Iran in Hungary and the interests of Hungary in several countries, including the United States and the British Empire. Spain and Portugal also exercise mandates as protecting powers. Spain represents Germany in several Latin American countries, and Paraguay's interests in Hungary.

The WRB archives⁴¹ show that numerous protagonists of the protection operation are involved in the successive steps between April and September 1944 leading to the request by several Latin American countries to Switzerland to represent their interest in Hungary and to the acceptance of the Swiss Confederation's authorities to perform this task, thus being able to distribute widely South American passports to Hungarian citizens who had in principle no relation with the Latin American countries. This operation takes a significant dimension in the

35 Memorandum dated 13 June 1944 from Mr. Tait to the Minister, copy dmh with a mention in the margin: „(Note of the Minister: I saw Mr. P.G yesterday and had an opportunity to mention this; Mr. P.G. seemed favorably disposed and I believe will authorize presentation to his government. L. H.)”. WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (1), June 1944.

36 DDS, Vol. 15. 444, note 1.

37 Braham 2016: Vol. 2, 1021.

38 See Levine 2010: 114–116 and Levine 1998: 273–275.

39 Concerning the demarches undertaken by the neutral diplomats on 13, 18, 21, 31 July and 21 August, see for instance Braham 2016: 1420, 1427–1428 and DDS, Vol. 15. 506, note 2.

40 See the document „Liste des pays représentés par la Suisse pendant la deuxième guerre mondiale 1939–1945”, <https://dodis.ch/18539> (accessed 22 October 2024).

41 Among numerous other files, see WRB Records, Box 79, Recognition of Latin American Passports.

case of the passports of El Salvador. The American and the Swiss authorities are partners for the dissemination of passports of convenience, and in 1945 Carl Lutz summarized this operation as follows:

„In this chapter of the protection of the Jews belongs the assumption of the interests of San Salvador (sic). In reality, these were purely Jewish interests, since no citizen of San Salvador (sic) had previously been in Hungary. The plight of the Hungarian Jews was brought to the attention of the American State Department through various channels, so that the latter one day asked the Swiss government to take over the interests of San Salvador in Hungary. Since Bern knew and Washington also openly admitted that it was the dissemination and recognition of fictitious citizenship documents, Bern first took a negative attitude but then gave in to the desire of the American government, who said it was an action to save people.”⁴²

The protection value of the South American passports relates to the fact that their holders are considered by the Germans as possible candidates for exchanges with German citizens in allied countries.

In terms of instructions, the Swiss authorities consider that within the framework of the protective power mandate, its officials must endeavour to provide nationals of the countries represented with the same services as Swiss nationals, in accordance with the provisions of the Swiss Consular Regulation.⁴³ As a result, the Swiss diplomats and their local staff and partners in Budapest strive to ensuring that protected persons enjoy the same protection as if they were Swiss citizens. And in fact, Vatican, Swedish, Portuguese or Spanish documents have the same effect: the holders of these documents must be considered as citizens of these neutral countries. Carl Lutz and Raoul Wallenberg build a significant protection bureaucracy tasked with the treatment of lists of potential beneficiaries of consular protection or of emigration facilities, the contacts with these beneficiaries, the issuance of appropriate identity or travel documents, and the preparation of their emigration from Hungary. The instructions of the Federal Political Department are of a general nature. They grant a wide delegation of powers and provide for a margin of initiative, particularly with regard to the issuance of passports of States whose interests are represented. The detailed instructions are initiated by these states themselves, and not by the Swiss authorities. If they cannot be received in a timely manner, the consular agents are authorized to extend the validity of existing passports or to deliver passports of protection.⁴⁴

Within the representation of the British interests falls for the Swiss diplomacy the exercise of several functions related to the British mandate over Palestine. As part of this mandate, the British authorities, in cooperation with the Jewish Agency for Palestine, establish lists of Jewish persons or families from various countries in Europe who are entitled to emigrate to Palestine and receive there a new Palestine citizenship and they use this possibility of emigration as a possible protection against deportation. It is within the framework of the mandate of protective power that the Swiss authorities lend their assistance to the realization of demarches in favour of the Jews allowed to emigrate to Palestine and in the organization of German-Palestinian exchanges of civilians. The activity report of the Foreign Interests Division

42 Report on the events at the Swiss Embassy in Budapest, the Foreign Interests Division and the offices and buildings under its protection (October 1944–April 1945). Written by C. Lutz, at that time Head of the Protection Division in Budapest. The document consulted is a copy of a document kept at the Yad Vashem Archives in Jerusalem, Carl Lutz Collection: Notes regarding the rescue activities in Budapest.

43 „Rechenschaftsbericht der Abteilung für fremde Interessen des Eidgenössischen Politischen Departementes für die Zeit von September 1939 bis Anfang 1946”, <https://dodis.ch/2340> (accessed 22 October 2024).

44 Article 12 of the „Instructions for legations that will have to take charge of safeguarding foreign interests”, Attachment IX to the Rechenschaftsbericht, op. cit. A model of a passport of protection is joined as attachment X to the Rechenschaftsbericht.

mentions such exchanges conducted between 1942 and 1944 between the authorities of the British Empire and Germany, with the operational support of Swiss diplomacy and Swiss representations in both countries, within the mandate of protective power.⁴⁵ These operations are carried out based in particular on certificates of Palestinian nationality, and with the establishment of lists of up to several hundred people, thus foreshadowing what will be implemented in Budapest by the Emigration Division of the Swiss Legation during the summer and autumn of 1944 in the form of collective passports.⁴⁶

Between March 1943 and June 1944, on the basis of proposals by the Jewish Agency for Palestine, the British authorities have established 25 lists of persons or families authorized to emigrate to Palestine.⁴⁷ Those lists bear the stamp of the „British Passport Control Istanbul Turkey“. The role of the Swiss Legation in Budapest is to transmit these lists to the Hungarian Ministry of Foreign Affairs, and to request on behalf of the British authorities that the Hungarian authorities allow the emigration to Palestine of the persons on the lists, who are designated as „Veteran Zionists“. The practical organization of emigration is ensured by the Palestinian Office in Budapest, led by Moshe Krausz. The lists of „Veteran Zionists“ include 8343 names, for many of which it is mentioned that the authorization to emigrate also covers their families. Interestingly, the lists include the names of several of the main Jewish officials who are partners of the neutral diplomats in Budapest. Yeel Brand in Budapest (number 8), Dr. Rudolf Kasztzner (sic) in Kolozsvár (number 45) and Ottó Komoly in Budapest (number 58) are on list 1. Samu Stern, in Budapest (number 210) is on list 2. Philipp von Freudiger in Budapest, „% Orthodox Jew. Com.“ (number 41) is on list 6.⁴⁸

After the German occupation, the Palestine Office cannot continue its activities and Moshe Krausz seeks the protection of the Swiss Legation. On 30 March, the Legation informs the Federal Political Department of the importance of Krausz' activities and enquires about the possibilities to grant him an appropriate protection. After various exchanges to gather more information, the British Legation in Bern, on 6 May, informs that Moshe Krausz, *„an official of the Emigration Division of the Jews Agency in Jerusalem in charge of the Agency's office in Budapest, may be included in the list of the Veteran Zionists“*. The objective to protect Krausz from deportation is clear, but the modalities are not very conclusive. Thus, the Swiss Legation in Budapest uses the flexibility included in the general instructions for the exercise of the protection of foreign interests and engages Krausz and his team as local employees of the Legation, according to Article 10 of these instructions.⁴⁹

On 27 May 1944, the Head of the Swiss Legation in Ankara addresses a telegram to the Division of Foreign Interests in Bern which states:

„For your information, the British Government will shortly ask you to have certificates issued by the Swiss Legation in Budapest to Hungarian Jews who have already received authorization to enter Palestine attesting to this admission and likely to reduce the risk of deportation. Stop. The Embassy of Great Britain in Ankara will send them by regular mail to the Legation of Great Britain in Bern and as

45 Rechenschaftsbericht, 49.

46 See SFA E2200.56-06#1000/646#1540*, E2200.56-06#1000/646#1541* and E2200.56-06#1000/646#1642*, Deutsch-Palästinensischer Austausch – Grossbritannien.

47 See the Notice on the number of persons or families on the lists of Veteran Zionists in Hungary and the lists in the SFA E2001-02#1000/114#528* Questions juives.

48 Ibid.

49 Article 10 of the „Instructions for legations that will have to take charge of safeguarding foreign interests“, Attachment IX to the Rechenschaftsbericht, op. cit.

a precaution will give me a copy that will be sent to you by the next mail. Lardy".⁵⁰

On 13 June, Minister Lardy sends the 25 lists to Bern, noting that

*„the purpose of sending them is, as you know, the possible establishment by the Swiss Legation in Hungary of certificates attesting to the admission of the persons concerned in Palestine and likely to reduce, for their holders, the risk of deportation. This question is to be dealt with shortly, or has perhaps already been the subject of an approach to you by the British Government.”*⁵¹

In a diplomatic note dated 16 June (cf. Annex 3), the British Legation in Bern explains its requests related to the protection certificates, with the objective to provide the Jews whose admission into Palestine has been approved with a protection against deportation:

*„His Majesty's Government enquire whether the Swiss authorities would be good enough to issue certificates to such persons to the effect that their admission into Palestine has been approved. The certificate should be of such a kind that the Jews can carry them about with them.”*⁵²

A request is also made for the Swiss Legation to assist in the handing over of travel documents to Jews authorized to emigrate to Palestine, in order to allow them to escape the Gestapo agents who monitor and arrest them when they visit the Legation of Turkey in Budapest. The Foreign Interests Division cables the content of this note to the Swiss Legation in Budapest and announces that:

*„As soon as we receive the text of these certificates we will wire them to you and you can have them drawn up and given to all the Jews whose names are carried in the 25 lists that Ankara transmitted to you on 13 June”.*⁵³

On 3 July, the Foreign Interests Division of the Federal Political Department asks the Swiss Legation in Budapest to confirm if they have received the 25 lists and informs it that appropriate instructions will soon be sent.⁵⁴

In the next weeks, the follow-up to this British initiative continues in parallel with efforts to implement the „Horthy Offer”, under which Jewish children, the holders of Palestine certificates and of Swedish letters of protection were allowed to emigrate from Hungary to Palestine. Negotiations between the Swiss Legation in Budapest and the Hungarian authorities about the departure of a first contingent from Hungary to Palestine, via Romania and Turkey, and the communications between the British authorities and the Swiss authorities about the content of the certificates which should be issued to the Jews inscribed on the 25 lists are conducted in parallel and it causes some degree of confusion. After the British authorities have proposed a text for the certificates which, given the reality on the ground, cannot provide an appropriate protection from the German services or the Hungarian police, the Swiss Legation in Budapest is faced with the challenge of finalizing a document that works. Since the reception of the 25 lists transmitted by the British authorities, Carl Lutz and Moshe Krausz

50 Telegram 17 of the Swiss Legation in Ankara to the Division for the Protection of Foreign Interests in Bern. SFA E2001-02#1000/114#528* Questions juives.

51 Communication 682/31 of 13 June 1944 of the Swiss Legation in Turkey to the Division of Foreign Interests of the Federal Political Department, Ibid.

52 Note 11/150/44 of the British Legation in Bern to the Foreign Interests Division of the Federal Political Department, 16 June 1944, Ibid.

53 Cable 69 of the Foreign Interests Division to the Swiss Legation in Budapest, Ibid.

54 Telegram (C) of 3 July of the Division of Foreign Interests of the Federal Political Department to the Swiss Legation in Budapest, Ibid.

were convinced that the best and maybe only way to offer a certain protection to the Jewish people on the lists would be to issue some kind of Swiss protection documents. In his letters dated 19 June to George Mantello and to Dr. Pozner in Geneva, Moshe Krausz observes that:

„I see no possibility of rescue, we only have a few days left, but if the Christian world wants to do something in our interest, one could save a few thousand or a few hundred people, if we could ensure that all certificate holders would receive Palestinian passports or citizenship. In this case, the Swiss legation should be allowed to issue such passports, and passport forms should be provided at the same time, but immediately, because otherwise it is too late. Passports of other neutral states could be considered.”⁵⁵

Probably worried that the Foreign Interests Division of the Federal Political Department would limit itself to its role of postman or messenger, Carl Lutz also seeks the possibility to issue Swiss documents which would enable to combine the British mandate over Palestine with Swiss diplomatic protection. He's making a sort of appeal for help to the WRB, using an intermediary. In an internal memorandum to his colleague Tait dated 27 June, McClelland reports:

„I had a talk over the week-end with a woman who has recently arrived in Switzerland from Sofia, via Budapest, whose husband is in the Swiss diplomatic services. I also had occasion to see a letter written on June, 18th. by a man of responsibility in Jewish circles in Budapest. Both of these sources raised the following point in connection with possible aid for those threatened with deportation from Hungary.

They stated that the Swiss Legation in Budapest, (specifically a Mr. Lutz, apparently in charge of the Div. des Int. Etrangers there) was quite prepared to deliver 'protection documents or letters' to holders of Palestine certificates in Hungary, if the Political Dept, here in Bern would sanction this. Such 'protection documents' would be issued on the basis of lists already communicated to the Swiss by the British. It was felt that these letters from the Swiss would be of great help in at least forestalling deportation of their holders. A similar statement was made to me a few weeks ago in relation to Holland by a reliable person who claimed that the mere possession of a certificate or the being on an official list were not sufficient. If, however, the person in question possessed an individual letter or documents attesting to the fact that he was admitted to Palestine issued by the Protecting Power that person was generally not deported.”⁵⁶

On 5 July, Tait reports to McClelland on his exchanges with the Foreign Interests Division of the Federal Political Department regarding the proposed issuance of protection documents. The American diplomats agree *„that the British Authorities and the Palestinian Committee in Geneva would be the appropriate agency to press the matter with the Swiss rather than ourselves”*.⁵⁷ On 24 July 1944 the Secretary General of the Jewish Agency for Palestine in Geneva informs the Director of the ICRC's Special Assistance Division as follows:

„In view of this new situation and at the insistence of the Jewish Agency, the British Government has approached the Swiss Government for assistance as a Protecting Power. The aim was to find a way for the persons in question to receive official confirmation from the Protecting Power, attesting to their status as holders of Palestinian immigration certificates (thus virtually 'Pales-

55 Copy of the letter from Moshe Krausz to George Mandel Mantello, dated 19 June 1944. SFA, E4001C#1000/783#2598*, Ungarische Flüchtlinge in der Schweiz: Deportation ungarischer Juden (Dossier). Poszner's and Scheps transmission letter to McClelland, dated 24 June, is in WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (1). June 1944.

56 Memorandum of 27 June of McClelland to Tait, WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (2), June 1944.

57 Memorandum of G. Tait to McClelland, on 5 June 1944. American Legation in Bern. WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (1) July 1944.

tinians') and being able, vis-à-vis the Hungarian authorities, to save them from deportation first and then make their departure to Palestine possible.

The negotiations on this subject, conducted between the British and Swiss Governments on the one hand and between the Swiss and Hungarian Governments on the other, lasted nearly six weeks and they just ended two weeks ago. However the formula finally decided as the text of the attestation still had to be submitted to the approval of the Government of Palestine which gave its answer (affirmative) only three days ago.

The Swiss Legation in Budapest (Foreign Interests Section) will now receive the necessary instructions to act."⁵⁸

While Carl Lutz and Moshe Krausz leave no stone unturned to facilitate the departure of the holders of Palestine certificates to Palestine, they try to find appropriate support for the emission of documents which offer effective protection in Hungary. If they are not the inventors of the collective passports and of the protection letters, they nonetheless play a significant role in their development. These documents are the product of a multi-stakeholder process of brainstorming and of negotiations of international dimension involving the British authorities, the Swiss authorities, the Hungarian authorities, the War Refugee Board, the Jewish Agency for Palestine and the mandate Government of Palestine. On 23 August, 1944, Carl Lutz sends a detailed report about his efforts to Bern, mentioning the collective passports and the protection letters:

„Since every Hungarian Jew loses his citizenship when emigrating, the question of the travel document arose. The Hungarian authorities were not prepared to issue passports of any kind, but asked for a collective passport. The latter contains in two parts the names, dates of birth and photos of 2195 people. The nationality and destination of the emigrants were not mentioned as a precaution. We have attached a note to the passport stating that it should be handed over in the destination country (in this case Palestine) to the Swiss official representation there, for return to here. (...)

In order to protect the certificate holders from internment, arrest or assault, we issue each traveller a confirmation in the sense of your letter of 31 July."⁵⁹

Ultimately, as good diplomats do, Carl Lutz thus refers to the instructions received from the headquarters and adapts them to local circumstances. While the text sent with the instructions of 31 July, and later slightly amended through new instructions on 5 August reads:

*„The bearer of this certificate (insert name) will be admitted as an immigrant into Palestine at any time at which he (she) may reach that countryland thereafter on the completion of two years residence will obtain Palestinian citizenship in accordance with the Palestinian citizenship order of 1925-1941 consolidated",*⁶⁰

the text of the letters of protection established by the Swiss Legation in Budapest reads:

58 Letter of 24 July 1944 of Dr. M. Kahany, Secretary General of the Geneva Office of the Jewish Agency for Palestine to Dr. J. Schwarzenberg, Director of the Special Assistance Division of ICRC. Dr. Kahany sends a copy of this letter to McClelland. On the copy he received, Roswell McClelland puts the following handwritten comment: „Palestine certificates in Hungary & role of Switzerland as 'Protecting Power". WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (2), July 1944.

59 <https://dodis.ch/47812> (accessed 22 October 2024).

60 Telegram (C) of the Division for the Protection of Foreign Interests (M. van Muyden) of 5 August 1944 to the Swiss Legation in Budapest, SFA E2001-02#1000/114#528* Questions juives.

„The Swiss Legation, Foreign Interests Division, confirms herewith that (name) is registered on the Swiss Collective Passport for Emigration, and therefore must be considered as the owner of valid travel passport.“

Besides the efforts to ensure protection thanks to the protection letters, the efforts to ensure the effective emigration and transit from Budapest to Palestine or to neutral countries also involve many actors of the international humanitarian diplomacy at different levels, as is demonstrated, among hundreds of other documents, by a cable dated 3 November 1944, from the State Department in Washington to the American Embassy in London,⁶¹ joined as Annex 4. It mentions many protagonists of the international protection efforts in Budapest, Washington, London, Bern, Istanbul and the channels of communication shown on the table in Annex 1. Numerous documents available online on the Office of the Historian of the Department of State's website also illustrate the „behind the scene“ efforts to facilitate the emigration from Hungary under the „Horthy Offer“.⁶² In this context, contrary to what is still often believed, a fundamental divide does not exist between the Swiss diplomats in Budapest and their headquarter on the question of this emigration from Hungary. The Head of the Political Department in Bern, Marcel Pilet-Golaz communicates to the American Minister in Bern on 11 August that

*„he was advising the Swiss Minister in Budapest that, in the event that it would not be possible for them to proceed eastward, Switzerland would be prepared to give temporary refuge to 8,000 individuals holding Palestinian Certificates. (...) The willingness thus expressed by Mr. Pilet-Golaz to receive holders of Palestinian Certificates was in addition to the proposed asylum for expectant mothers and children“.*⁶³

A document dated 14 August shows that the Political Department is even considering the possibility to receive not just 8000 individuals, but 8000 families, that is between 30 and 40 thousand persons, in addition to the 1000 or 2000 children already envisaged.⁶⁴ On the occasion of a meeting with ICRC representatives and representatives of the Federal Justice and Police Department, including Heinrich Rothmund, the representatives of the Federal Political Department note on 17 August that:

*„In fact, it seems that more than 40,000 certificates have been issued, but the Foreign Affairs Division has currently received permission from the British Government to intervene only for the emigration of 2,000 individuals to Palestine. It is from the list of 8,000 that these 2,000 people were chosen, according to mostly practical criteria.“*⁶⁵

A manuscript annotation on the meeting's report states that *„the choice appears to be made by the Palestinian Office in Budapest“*.

61 WRB Records, Box 20, Palestine Certificates (1).

62 See for instance: Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944, General, Volume I840.48 Refugees/9–1144: Telegram, The Ambassador in the United Kingdom (Winant) to the Secretary of State, London, September 11, 1944, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v01/d690> (accessed 22 October 2024).

63 „Extract from Memorandum concerning the Minister's call on Mr. Pilet-Golaz at 10:30 August 11, 1944“. WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (1), August 1944.

64 Heinrich Rothmund to the Head of the Division for Foreign Affairs of the Political Department, SFA E4800.1#1967-111#330*. In a telegram sent to the State Department on 11 August 1944, Harrison also refers to *„the 40'000 Jews whose emigration to Palestine is being planned at present“*. WRB Records, Box 66, Jews in Hungary (1), August 1944.

65 Jews of Hungary. Conference of ICRC with the FPD and the Department of Justice and Police, 17.8.44, <https://www.dodis.ch/47804> (accessed 22 October 2024).

Humanitarian assistance measures build another significant sector of the relief efforts. They include the provision by the ICRC, the Swedish Red Cross, Raoul Wallenberg and the Foreign Interests Division of the Swiss Legation of material support, such as food, clothes and medical assistance to the persecuted Jewish population. As part of this component of the protection operation, the ICRC ultimately places under its protection all Jewish health facilities and dozens of other institutions in Budapest.⁶⁶ Interestingly enough, the provision of this humanitarian assistance is accompanied by an intense diplomatic activity. It is executed as part of a cooperation which remains in many ways unique until the present day. The importance of financial assistance is underlined by Roswell McClelland in his final report. The WRB, the Jewish organizations, the Red Cross movement and the neutral diplomats all play their role in this endeavour. While the WRB representatives can grant some financial support through the use of a rather small discretionary fund, the main source of financial support emanates from the private funds collected by Jewish organizations. McClelland notes that

„In the cases of Hungary, Slovakia, Rumania and Austria the principal private relief agency financing rescue operations was the American Jewish Joint Distribution Committee which, through their representative in Switzerland, Mr. Saly Mayer, regularly transferred money into the above-mentioned countries”.⁶⁷

To enable the transfer of money in the occupied countries, the WRB grants to several Jewish organizations special US Treasury Licences allowing exemptions from the economic war-time blocus. The Jewish organizations also manage to implement creative private clearing schemes by which local currencies are made available in Hungary by private persons against a corresponding amount of money deposited in Swiss francs in Switzerland. For the foreign exchange and clearing operations, the cooperation of the Swiss authorities and of the Swiss National Bank is sought and obtained.⁶⁸ The available funds are dedicated to a wide range of support measures. In spite of the creativity achieved and of the various efforts, Carl Lutz and Raoul Wallenberg are always confronted with lack of funds and complain bitterly about it.⁶⁹ In his report of July 1945, Lutz notes that:

„What we lacked most apart from a larger staff to deal with the emergency, to intervene in numerous individual cases, to secure the urgent protection, to protect houses and districts against attacks, to keep the extremely hostile elements (for they, too, were already suffering from hunger and deprivation) were foreign currencies, in the form of notes and gold. Even larger actions could have been carried out to save more people. The catering of many thousands in the sheltered houses devoured large sums, also the hospitalization of the sick and infirm as well as the care of the children. Most of the money needed for this was raised by the Jewish communities themselves, some of which provided funds in Hungarian Pengös. It was also a great misfortune that we were never told of the existence of a 'fund for human rescue'”.⁷⁰

Such a fund indeed did not exist and, no matter how intense the collective efforts were, in view of the prevailing needs and of the practical difficulties, the humanitarian actors on the ground were unlikely to receive adequate funding for their activities. But what was achieved

66 Born, Bericht. 31.

67 McClelland, Report on the activities of the War Refugee Board through its representation at the American Legation in Bern, Switzerland, March 1944–July 1945, 21–22. WRB, Box 50, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and through Switzerland – Evacuation to Switzerland (1).

68 See for instance the Memorandum of McClelland to Saly Mayer of 20 July 1944. WRB Records, Box 71, American Jewish Joint Distribution Committee, Activities in and from Switzerland (1), February 1944–May 1945.

69 See: Levine 2010: Wallenberg and Money – again. 252–262.

70 Report of 1st July 1945, of the Division for the protection of foreign interests, Budapest, about its action for the rescue of the Jewish population in the Winter of 1944–1945, 4 (<https://dodis.ch/14327>; accessed 22 October 2024).

would not have been possible without these joint efforts between government officials and private Jewish organizations.

Negotiations with the SS led by representatives of the Aid and Rescue Committee of Budapest and Saly Mayer of the Joint Distribution Committee also received a substantial amount of international support. While „to pay Germans” is mentioned as a possible instrument of rescue in the April draft outline document of the American Legation in Bern, negotiations about ransom payment schemes were not included in the measures envisaged. Thus, the negotiations which are engaged as early as April 1944 by members of the Jewish Aid and Rescue Committee of Budapest, namely Joel Brand and Rezső Kasztner with German Nazis Adolf Eichmann and Kurt Becher and their aides constitute a case in which the American authorities, including WRB officials and representatives are not in the initiative or at the origin of the action. They are rather running after the information and trying to figure out what is at stake. While the details of the negotiations in Budapest, Istanbul and then Switzerland are well documented, the coordination efforts at the international level and the intensity of contacts between the various players of the protection operation have not been fully highlighted so far.

The negotiations with the perpetrators last over one year, with the initial objective of avoiding the deportation of the Hungarian Jews, then with the subsequent objective of saving as many Jews as possible from the deportation and the final objective of gaining time until the Nazis’ defeat. They involve several categories of actors of the international humanitarian diplomacy and in their efforts to save lives, many of them are led to cross red lines. The leaders of the Jewish organizations in Budapest are faced with the inhumane task of establishing the list of those who will be able to obtain a place in the „Kasztner train”, while the others are condemned to deportation. In November 1944, in derogation of the principles applied until then, under which the representative of the Joint Distribution Committee in Switzerland, Saly Mayer, negotiated as a private person, Roswell McClelland, the representative of the WRB in the American Legation in Bern, joins Saly Mayer and Rezső Kasztner on the occasion of their negotiation with Kurt Becher in Zurich. Similarly, as a rare exception to the principle that Swiss authorities, in their capacity as protecting power, do not transmit or formulate threats towards one of the parties, Heinrich Rothmund invites the Swiss Minister in Berlin to threaten a Secretary of State of the German Foreign Office, whose wife and son he has authorized to discretely reside in Switzerland.⁷¹ Far from being unaware of relief efforts, or hostile and indifferent to protective actions, the Swiss authorities support them politically, diplomatically and logistically, in close cooperation with the American diplomats and the representative of the JDC, Saly Mayer. The Swiss Legation in Berlin receives instructions to intervene in favour of the emigration of the Jews concerned by the „Horthy Offer” and of those who were part of the Kasztner train. In a situation similar to that prevailing in Budapest, neutral diplomats and ICRC representatives in Berlin intervene in a concerted manner in favour of the Hungarian Jews.⁷²

FACING THE ARROW CROSS REGIME AND THE NYILAS TERROR

The archive documents show that a diplomatic and humanitarian action piloted from the capitals was at work on an international scale since the early months of 1944, involving many states and private actors. The neutral diplomats in Budapest did not act alone, did not act against the instructions of their respective capitals and did not invent original instruments

71 Communication of Heinrich Rothmund to Hans Frölicher, of 3 November 1944, <https://dodis.ch/47885> (accessed 22 October 2024).

72 See SFA 236#1993-368#8*, Tagebücher Hans Frölicher, 7, 10, 23, 27 November 1944.

to save and protect, but they nonetheless did take a central role, at the operational level, in the international efforts at stake. This role takes an even greater dimension after the overthrow of Regent Horthy and the establishment of the Arrow Cross Government in Budapest. The removal of Regent Horthy opens a new chapter in the international efforts to save and protect the Hungarian Jews. Prior to the fall of his regime, these efforts aim at influencing the Hungarian policies and at supporting the pro-Allies political forces and inclinations in Hungary. Once the Szálasi regime is established, there is no legitimate leader anymore who, like Regent Horthy, can be recipient of political high-level messages aiming at convincing him to switch side in the war or to fundamentally change his policy towards the Jewish population. At first, the situation of the Jews and the perspectives of success in the international efforts to rescue or protect them thus appear extremely bleak. It is all the more the case when on 17 October, the Minister of Interior of the Arrow Cross Government Gábor Vajna declares that a merciless policy will be conducted towards the Jews, that no foreign passport or protective document of any sort will be honoured and that no interference either internal or external will be tolerated. This development is a hard blow for the rescue efforts and creates at first a certain sense of helplessness, since none of the available protection instruments seems likely to be successfully implemented. On 20 October, Roswell McClelland writes to the attention of Minister Harrison:

„It is reliably known that the Germans tried to force the last Hungarian Government to remove the Jews from Budapest. The Hungarians, however, stalled and succeeded in keeping them there. Now, with a 100% Nazi Government in the saddle and the Gestapo & SS given a free hand, the logical step, in order to prepare the way for further deportation or extermination is to get the Jews out of the capital and to some location where they can be ‘worked’ on without observers or danger of interference.

In the light of the above information, the situation looks very serious to me. I do not, however, see just what steps could be undertaken either by ourselves (other than continued propaganda pressure via the radio & leaflets) or by the Swiss to avert or mitigate the final and radical ‘solving’ of the so-called Jewish problem. From conversations I had this morning I have the feeling that the Swiss would be willing to do all they could through their Legation in Budapest if they knew exactly how to proceed. Perhaps, in the interest of leaving no stone unturned, it might be worthwhile to voice our concern to Monsieur Pilet asking him to undertake any steps possible through the Swiss Legation in Budapest. Perhaps if the latter had instructions to take whatever steps possible in the light of the local situation some helpful demarches might be made in behalf, at least, of individuals in whom the Swiss can legitimately (sic) occupy themselves in their role of Protecting Power.”⁷³

After reception of this Memorandum, a note is prepared to the attention of the Division of Foreign Interests of the Swiss Political Department asking for confirmation of Minister Vajna’s statement and *„if confirmed asking the Division to instruct Minister Jaeger to protest and, second, to take such steps as may be possible on behalf of all Swiss protected persons”*.⁷⁴ A handwritten annotation by McClelland on the Memorandum states: *„Minister saw P(ilet) on Sat(urday) October 21st. Pilet wired requesting that Swiss Legation in Budapest makes every effort to protect all those it conceivably could”*.⁷⁵ It turns out that the Federal Political Department had already transmitted on 13 October an instruction to undertake a demarche in favour of the Jewish population. However, the headquarters in Bern are aware that since the new Hungarian Gov-

⁷³ Memorandum of October 20, 1944 of McClelland to the Minister, WRB Records, Box 65, Jews in Hungary, October 1944. On the online records of the WRB, the file is improperly registered under Jews in Hungary (1), November–December 1944.

⁷⁴ Memorandum from the Minister to McClelland, on 20 October, Ibid.

⁷⁵ Ibid.

ernment is not recognized as the legitimate Government of Hungary, the scope for diplomatic action is reduced. It is observed that

„We have already instructed our Legation in Budapest to do everything in its power to prevent the resurgence of persecutions of Jews and to assist those persecuted. Since the current rulers of Budapest can only be seen as a de facto government, even narrower limits are drawn nowadays for our Legation in its possibility to intervene.”⁷⁶

In fact, an instruction sent by the Political Department to the Legation in Budapest on 21 October indicates that diplomats on the spot are allowed to join in, but must do so in their capacity as local diplomatic agents, and not in the name of the Swiss Government:

„If the local diplomatic corps identifies actions that are incompatible with basic principles of law and humanity, you can follow the steps of your colleagues as required by the circumstances. But keep the Swiss Federal Council out of the game, especially since the relations with the new Hungarian rulers must be regarded as only de facto.”⁷⁷

The possibility of using the function of representatives of foreign interests as a factor of influence towards a government which is not recognized by the mandatory state and the protecting power is very limited. Indeed, in such a situation, the neutral diplomats cannot officially transmit messages of the Governments of the allied countries whose interests they represent. Notwithstanding these limitations, the neutral diplomats in Budapest manage to assert themselves as the representatives of states and organizations which must be taken seriously even after their governments did not recognize the Szálasi Government. They are already organized as a group with an established practice of common diplomatic action and they know that there is a common objective of the American authorities, the British authorities, the neutral governments and all the partners of the informal coalition to protect the victims of persecutions. Their interlocutors in the Hungarian ministries also know that they are backed by this coalition including the main Allied powers. In this context, as the Dean of the local diplomatic community, Apostolic Nuncio Angelo Rotta builds skilfully on his professional experience and on his moral authority to gather the collective diplomatic efforts. His position is also strengthened by the fact that he claims that the Vatican recognizes the new Hungarian Government. The collective notes of 17 November and 23 December are written on behalf of *„the representatives of the neutral powers accredited in Budapest”*, but besides the evocation of their humanitarian motives, the authors gathered by their dean make it clear that they have governments behind them who have the capacity to influence the behaviour of the future winners of the war towards Hungary and the Hungarian people:

„For their part, the Representatives of the Neutral Powers, as well as their Governments, have no other purpose than to alleviate human suffering and intensify the works of assistance to the victims of war. However, the reception which the Hungarian Government will give to this approach will not fail to have a great influence on their line of conduct towards the Hungarian people; and if it is favourable, it will be a stimulus that will push them to work with more interest and goodwill on behalf of the Hungarian people, especially in the painful case of an extension of foreign occupation.”⁷⁸

76 Telegram of 21 October 1944 of the Federal Political Department to the Swiss Legation in Washington, DDS, Vol. 15.731–732, note 4.

77 Telegram of 21 October 1944 of the Political Department to the Swiss Legation in Budapest. DDS, Vol. 15. 732, note 4.

78 Note of 17 November 1944 of the Representatives of the Neutral Powers accredited in Budapest to the Hungarian Ministry of Foreign Affairs. Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale, Vol. 10. 500.

Providing significant humanitarian assistance to the Jewish population as part of a program approved by the Hungarian and German authorities in July, the representative of the ICRC in Budapest, Friedrich Born, together with Robert Schirmer of the Delegation of the ICRC in Berlin, make numerous demarches to several Hungarian ministers and ministries in the crucial and chaotic days following the Arrow Cross coup.⁷⁹

The importance of diplomatic action is well underlined by Paul Levine in his book on Raoul Wallenberg when he notes:

„(...) after the 15 October and for much of the remainder of the year, Wallenberg functioned, for the most part, more as a bureaucrat and a diplomat than as a dashing 'Scarlet Pimpernel'. This was wise of him, because there is no doubt whatsoever that he and the other neutral diplomats remaining in Budapest were more effective by continuing their negotiations with those officials, including the Budapest police, with the power to influence events. More lives were saved in Budapest through these contacts than by rushing about the city confronting episodic outbreak of murderous violence. This more subdued image of Wallenberg goes against the grain of much of the witness testimony, popular literature and cinematic representations, but it is borne out by the contemporary documentation.”⁸⁰

Faced with new high-level contacts in the Szálasi Government, the neutral diplomats adapt their narrative and try to exploit the weaknesses of their interlocutors. The Swiss and Swedish diplomats use the perspective of a possible recognition of the Szálasi Government by their authorities as a lever to ensure respect for their protection documents and the implementation of the emigration arrangements. The Red Cross representatives think that they can take advantage of the ignorance of Foreign Minister Gábor Kemény to convince him that the provisions of the then existing Geneva Conventions protect the Hungarian Jews, which is not the case.⁸¹ A collective achievement of the neutral diplomats in Budapest is that they manage to keep alive earlier commitments towards the Jewish population.⁸² They probably contribute to the decision of Szálasi to implement a „Jewish policy” which continues to entail a regime of exemption from deportation or labour service for the holders of foreign identity, emigration or protection documents.

The efforts to ensure emigration continue unabated after the Szálasi coup. However, the multi-stakeholder efforts are now directed towards an emigration which does not aim at Palestine but Switzerland, as a temporary destination before emigration to other places of asylum or settlement. Concrete preparations are taken in Switzerland at the highest political level. The minutes of the meeting of the Federal Council of 31 October 1944 inform about the decision to grant passage or to accept a temporary stay for 8000 Hungarian Jews. The text mentions various actors involved in this emigration project, which results from an agreement between the Hungarian Government and the German Government. The measures to be implemented for the reception of these emigrants, their stay in Switzerland and the continuation of their trip to Lisbon or Marseilles are presented as being taken in support of the United States and the representative of the WRB in Bern.⁸³ Towards the German authorities, diplomatic action, also in Berlin, integrates in the same steps the efforts for the emigration of

79 See Ben-Tov 1988: 282–293.

80 Levine 2010: 306–307.

81 Notice for the file written by Gerhart Riegner on 9 November 1944 about a meeting with ICRC Representative Robert Schirmer, WRB Records, Box 65, Jews in Hungary, November and December 1944. On the online records of the WRB, the file is improperly registered under Jews in Hungary (1), September–October 1944.

82 See Braham 2016: 1422–1423.

83 Minutes of the Federal Council meeting of 31 October 1944. DDS, Vol. 15, document 276, 704.

the Jews from Budapest in the continuation of „the Horthy offer” and for the transfer to Switzerland of Jews still interned in Bergen-Belsen who were part of the „Kasztner train”. Meanwhile, support for Saly Mayer’s negotiations with Kurt Becher and his acolytes intensifies. However, the emigration to Switzerland of the Hungarian Jews holding Palestine Certificates never materializes, no matter how intensive the efforts of the neutral diplomats in Budapest. As Friedrich Born notices in his report:

„This result of lengthy negotiations was overtaken by the coming events. Due to various indications, however, it was clear to me for months that the Reich government and the German legation never seriously thought of granting the transit for Hungarian, Jewish emigrants. The departures that have taken place since the Hungarian turnaround (since 20 March 1944) took place under conditions which could not be the subject of negotiations by ordinary foreign representations.”⁸⁴

If the elements of continuity must not be lost from sight, it is also necessary to emphasize adequately what is radically changing for the neutral diplomats posted in Budapest. Besides the new governmental officials, they also face the Nyilas terror, perpetrated by uncontrolled fanatical Arrow Cross and other Hungarian Nazi militants who randomly assault and kill Jews. Alongside their diplomatic efforts and operational preparations to facilitate emigration, the neutral diplomats reinforce their efforts to protect against persecution, with new interventions and with an adaptation of the available instruments to the new circumstances. As far as the instruments are concerned, they face the dilemma of the multiplication of the protection documents which was present since long ago but takes a new sense of urgency under the Arrow Cross regime. In view of the new level of persecution, they extend the number of protected documents to such a high level that the very base of the „exemption system” is compromised. With the establishment and maintenance of the „protected houses” in the International Ghetto, they gradually adapt a scheme that was set as a short-term provisional settlement prior to emigration into a district of the city in which residents should be kept in place and exempted from persecution, with the objective of gaining time until the liberation by the Soviet army. As they face new foes, they must set new priorities in the cooperation with their partners. Within the Section of Emigration of the Division for the Protection of Foreign Interests, installed in the „Glass House” on Vadász utca 29, the rivalry between Moshe Krausz and the members of the Hechalutz, the Zionist youth resistance movement, turns in favour of the latter. The production of large amounts of forged protected papers and the occupation of the protected houses with residents who do not have genuine protection papers produce a situation where the neutral diplomats are faced with the inhumane task of protecting the holders of their genuine protective documents at the cost of participating in the filtering of the „legitimate” beneficiaries of exemptions from the others. The sorting out of the authentic letters from the fake documents and the eviction from the protected houses of the unauthorized residents are not a simple bump in the road, as they are often described in the romantic or hagiographic literature but form an integral part of the efforts of the neutral diplomats to save a portion of the Hungarian Jews in Budapest.⁸⁵ The neutral diplomats are not and cannot afford to be idealistic rescuers but are efficient professionals who accept to get their hands dirty in order to save lives with the available, although questionable means.

At the same time, they use every occasion, depending on the local situation, to extend their protection by the distribution of additional authentic papers and by rescue efforts of protect-

⁸⁴ Born, Report.32.

⁸⁵ See Protocol of the recorded interview of Eduard Hürlimann, SFA, E2001D#1000/1557#492*. See also „Situationsbericht der Abteilung für fremde Interessen Budapest”, 8 December 1944, <https://dodis.ch/14326> (accessed 22 October 2024).

ed persons who have been driven away from the protected houses or/and enlisted in death marches. In their protection endeavours, they manage to find interlocutors even after the Arrow Cross Government has left Budapest for Sopron. They establish a cooperation with those agents of the Hungarian State or of the German army who can provide assistance against the uncontrolled Nyilas. They use their prestige and moral authority to dissuade the violent extremists and assert themselves as protectors of the victims and as allies of the local opponents to the cold blood killings. Unexpected coalitions form to face barbarism, as J. Szatmari, correspondent of the „Basler Nachrichten” in Budapest reports:

„On October 28, a group of Nyilas attacks the building of the 'grey sisters', Thököly-ut 69, where about 150 Jews are hidden. The sisters do not let them in, two nuns stand with revolvers at the gate. The Superior Margit Schlachta sent a nun to the police through the back gate, telephoned the papal nuncio himself, who arrived ten minutes later with his car and drove the Nyilas away.”⁸⁶

While they are, to a large extent, the „tip of the iceberg” of a large international rescue effort, contrary to their partners in the capitals, they do not have the privilege of being „desktop rescuers” facing „desktop murderers”. They implement ad hoc measures and individual acts of courage and heroism, which have little to do with diplomatic or humanitarian action *stricto sensu*, but have much to do with heroism and survival strategies, such as the hiding of persecuted persons in private properties. Ultimately, they provide their support in a context in which they themselves are not beneficiaries of diplomatic immunity any more. In fact, since the Szálasi Government is not recognized by the Allied powers and by the neutral states, the neutral diplomats should not have been kept at their post in the Hungarian capital. This is all the more true as anarchy quickly settled in Budapest, followed by the siege and the fighting in the city. And it is even more the case after the Hungarian Government is moved to Sopron. Once their governments had recognized the newly established Hungarian Government in Debrecen in December 1944, the legal basis for their role as representatives of the protecting power did not even constitute a valuable basis for their diplomatic work. In such conditions, in principle, no diplomatic or humanitarian action is possible. Thus, the diplomats should not have been there. Some countries, like Spain and Portugal, withdraw their Head of Mission. Others, like Sweden or the Holy See, keep their Head of Mission in the Hungarian capital city. Switzerland recalls its Head of Mission for consultation, and Maximilian Jaeger would never go back to Budapest, but most of the diplomatic and consular personnel is asked to continue its mission, a decision which is rightly criticized by Carl Lutz.⁸⁷

The decision to keep the diplomats in Budapest is the result of several miscalculations but, in fact, they managed to continue and carry out under the most unfavourable circumstances a protection operation that had been devised many months before and had so far achieved some tangible success, but also no real breakthrough. In particular, the Hungarian Jews in the province had been deported without any effective protection measure from any of the actors of the international humanitarian diplomacy. But in Budapest, the neutral diplomats and their partners in rescue and protection achieve significant results in conditions that made their efforts close to a mission impossible. At first, their action is not immediately acknowledged by their authorities or by their compatriots. The countries liberated from war have other priorities and the singularity of the Holocaust is not seen in all its horror. In Switzerland, Marcel Pilet-Golaz announces his resignation in November 1944 and high-level officials at the Federal Political Department are transferred. In the United States, the WRB is dissolved after

86 J. Szatmari, correspondent of the „Basler Nachrichten” in Budapest: Records from Hungary’s Dark Days. Archives of Contemporary History / ETH Zurich.

87 See for instance <https://dodis.ch/14326> and <https://www.dodis.ch/14295> (both accessed 22 October 2024).

20 months. The institutional memory gets lost and diplomatic archives, when they are not destroyed, disappear for decades in the basement of national archives. But soon comes for the rescuers the late and all too often posthumous recognition of their hard-paid successes. Using all the elements of authority they had left, they endowed themselves by their own determination and courage with a „license to meddle“. In the streets of Budapest where the devil was unleashed, they have confronted the killers face to face and they have been seen as the symbol of goodness and humanity. The persons they rescued obtain the occasion to honour them. The myth-making is then a logical consequence of this recognition based on individual memories. It is most probably a necessary step in the process towards remembrance. The Righteous all deserve our respect and admiration but none of them ought to be remembered on the basis of a usurped fame or a hagiographical outbidding. Thus, thanks to the archives available – many of them now online – and thanks to the cumulation of generations of dedicated researchers, let us progress together in the acquisition of an ever-broader and deeper picture. Much remains to be done.

MAIN ARCHIVAL SOURCES

Swiss Federal Archives, Berne

- E2001-02#1000/114#528* Questions juives.
- E2001D#1000/1557#492* Kehrli, Bericht, Protokolle Anhörungen.
- E2200.56-06#1000/646#1540* / 1541* / 1642*, Deutsch-Palästinensischer Austausch – Grossbritannien.
- E2300#1000/716#129* Berlin, Politische Berichte und Briefe, Militärberichte, Band 45.
- E2300#1000/716#176* Budapest, Politische Berichte und Briefe, Militärberichte, Band 4
- E4001C#1000/783#2598* Ungarische Flüchtlinge in der Schweiz: Deportation ungarischer Juden.
- E4320B#1990/266#874* Kriegsverbrecher.
- E4800.1#1967/111#330* Verkehr mit Ungarn: Flüchtlinge aus Ungarn.
- E9500.239A#2003/53#392* Quellenkopien zum Thema Lösegeld, Flüchtlingspolitik, jüdische Vermögenswerte, Pässe. etc.
- J1.186#1986/10#9* Briefe, Rapporte und Berichte der Abteilung für fremde Interessen bei der Schweizerischen Botschaft in Budapest, 19.10.1944-6.4.1945 (Kopien).
- J1.223#1000/1318#434* Behandlung des Kriegsverbrecher-Problems in der Schweiz.
- J1.236#1993-368#8* Tagebücher Hans Frölicher.

Dodis – Diplomatic Documents of Switzerland dodis.ch (online)

Archives of Contemporary History / ETH Zurich. Nachlässe und Einzelbestände / F-M / Lutz, Carl / VI. Ungarn 1942–1945 / 20. Materialien zur Rettungsaktion /

- 20.1 Berichte, Tagebuch 1944–1988.
- 20.2 Schutzbriefe, Kollektivpass-Bescheinigungen, Visa 1939–1949.

Records of the War Refugee Board, 1944-1945 | Franklin D. Roosevelt Presidential Library & Museum, FDR Library's Digital Collections (online)

- [Series 1: General Correspondence], Box 20.
- [Series 2: Projects and Documents File: January 1944–September 1945], Box 40, Box 42 and Box 50.
- [Series 3: General Correspondence of Roswell D. McClelland: January 1944–July 1945], Box 65, Box 66 and Box 71.
- [Series 5: Records Formerly Classified „Secret“: June 1944–August 1945], Box 79.

Department of State of the United States of America, Office of the Historian, Foreign Relations of the United States Series (FRUS), Historical Documents, (online)

Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale, Volume 10: *Le Saint-Siège et les Victimes de la Guerre Janvier 1944–Juillet 1945*, Città del Vaticano, 1980 (online)

PRIMARY SOURCES

Documents diplomatiques suisses 1992 (DDS): Volume 15, (1943–1945). Bern.

Bericht an das Internationale Komitee vom Roten Kreuz in Genf, erstattet vom Delegierten für Ungarn Friedrich Born, June 1945, ICRC Archives, <https://dodis.ch/18861> (accessed 22 October 2024).

Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest 1942 – 1945. Vaadat Ezra Vö-Ha-zalah Bö-Budapest. Vorgelegt von: Dr. Rezső Kasztner, 1946. SFA E4001C#1000-783#2688*

The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945. By Rezső Kasztner. Edited by László Karsai and Judit Molnár, 2013, Yad Vashem, Jerusalem.

Rechenschaftsbericht der Abteilung für fremde Interessen des Eidgenössischen Politischen Departementes für die Zeit von September 1939 bis Anfang 1946, <https://dodis.ch/2340> (accessed 22 October 2024).

Karsai Elek (szerk.) 1967: *Vádirat a náciizmus ellen: Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3: 1944. június 26.–1944. október 15.* Budapest.

Karsai Elek – Karsai László (szerk.) 2014: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 4: 1944. október 15. - 1945. január 18. A budapesti zsidók sorsa a nyilas uralom idején.* Budapest.

MEMOIRS

Admiral Horthy Nicholas, Regent of Hungary 1956: *A Life for Hungary. Memoirs.* New York.

Kállay Nicholas 1954: *Hungarian Premier a personal account of a nation's struggle in the second world war.* New York.

Ullein-Reviczky Antal 1947: *Guerre allemande paix russe. Le drame hongrois.* Neuchâtel–Paris.

SELECTED BIBLIOGRAPHY: BOOKS AND ARTICLES

Arendt, Hannah 1963: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil.* New York.

Bauer, Yehuda 1994: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945.* New Haven–London.

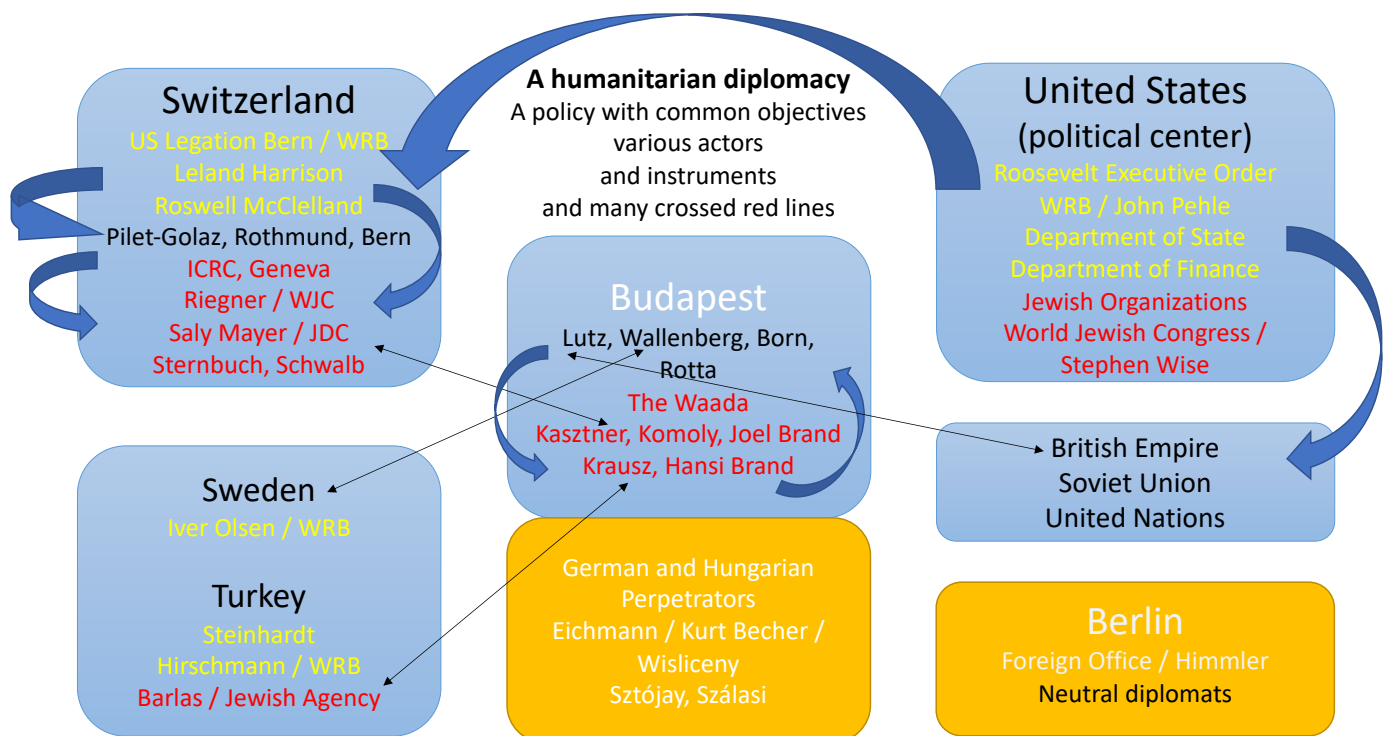
Ben-Tov, Arie 1988: *Facing the Holocaust in Budapest. The International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943–1945.* Geneva–Dordrecht.

Berger, Susanne 2005: „*Stuck in neutral. The reasons behind Sweden's Passivity in the Treatment of the Raoul Wallenberg Case*”. Arlington.

Braham, Randolph L. 2006: Les opérations de sauvetage en Hongrie: mythes et réalités. *Revue d'histoire de la Shoah* (185.) 2. 397–426.

- Braham, Randolph L. 2016: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. Volume 1 and 2. New York.
- Cesarini, David 2004: *Becoming Eichmann. Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a Desk Murderer*. Cambridge.
- Cohen, Asher 1986: *The Halutz Resistance in Hungary 1942–1944*. New York.
- Commission Indépendante d'Experts Suisse – Seconde Guerre Mondiale 2001: *La Suisse et les réfugiés à l'époque du national-socialisme*. Zurich.
- Deaglio, Enrico 1991: *La banalità del bene. Storia di Giorgio Perlasca*. Milano.
- Erbelding, Rebecca 2018: *Rescue Board. The Untold Story of America's Efforts to save the Jews of Europe*. New York.
- Favez, Jean-Claude 1988: *Une mission impossible ? Le CICR, les déportations et les camps de concentration nazis*. Lausanne.
- Feingold, Henry L. 1970: *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945*. Rahway.
- Gerlach, Christian 2016: *The Extermination of the European Jews*. Cambridge.
- Gerlach, Christian – Götz, Ali 2004: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–1945*. Frankfurt am Main.
- Grossman, Alexander 1986: *Nur das Gewissen. Carl Lutz und seine Budapester Aktion. Geschichte und Porträt*. Wald.
- Hilberg, Raul 2003: *The Destruction of the European Jews*. Volumes I, II and III. Third Edition. New Haven–London.
- Hirschi, Agnès – Schallié, Charlotte (eds.) 2017: *Under Swiss Protection. Jewish Eyewitness Accounts from Wartime Budapest*. Stuttgart.
- Karsai, László 2012: *The „Jewish Policy” of the Szálasi Regime*. Yad Vashem Studies (40.) 1. 119–156.
- Kranzler, David 2000: *The Man who stopped the Trains to Auschwitz. George Mantello, El Salvador, and Switzerland's finest hour*. New York.
- Levine, Paul A. 1998: *From Indifference to Activism, Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–44*. Uppsala.
- Levine, Paul A. 2010: *Raoul Wallenberg in Budapest. Myth, History and Holocaust*. London–Chicago.
- Matz, Johan 2012: „Sweden, the United States, and Raoul Wallenberg's Mission to Hungary 1944.” *Journal of Cold War Studies* (14.) 3. 97–148.

- Novák, Attila 2018: *Resistance or Saving One's Skin? Notes to the Problem of 1944's Hungarian Zionist Resistance*. In: Molnár A. Károly – Pap M. (eds.): *State and Equality*. Budapest, 93–117.
- Porter, Anna 2007: *The Kasztner's Train. The True Story of an Unknown Hero of the Holocaust*. New York.
- Rosenberg, Erika 2016: *Das Glashaus. Carl Lutz und die Rettung ungarischer Juden vor dem Holocaust*. München.
- Szita, Szabolcs 2005: *Trading in Lives? Operations of the Jewish Relief and Rescue Committee in Budapest 1944–1945*. Budapest–New York.
- Tschuy, Theo 1995: *Carl Lutz und die Juden von Budapest*. Zürich.
- Vámos, György 2012: *Carl Lutz (1895-1975) Swiss Diplomat in Budapest 1944. A Righteous among the Nations*. Pregny-Genève.
- Wisard, François 2007: *Les Justes Suisses. Des actes de courage méconnus au temps de la Shoah*. Genève.
- Wyman, David S. 1984: *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945*. New York.

© Jean-François Paroz

Draft outline

April 30, 1944.

A. Information on the persecuted people in Hungary

of Jews, Poles and other persecuted people

- I. Before March 20th, 1944.
- II. After March 20th, 1944.

Schedule:

To make available documentation contained by Hungarian and foreign newspapers and other publications.
To get inside informations through other channels: pouch, travellers, underground channels.

B. Measures susceptible to carry out the policy of the WRB in HungaryI. To help people "survive"

("to afford such victims all possible relief and assistance consistent with the successful prosecution of the war")

- a. Financial help (private clearing; to convert debts etc.)
- b. Material assistance (food parcels; cloths; medicaments)
- c. Legal means (forged passports; certificates of nationality etc. intervention on the basis of international law as far as there is any such basis) (Control of camps etc.)
- d. Psychologic means

(warnings through wireless; dropping leaflets from airplanes etc.)

Recent Statements of Richard Law (1-3-44)
Eden (30-3-44); Roosevelt (24-3-44)

"Not to persecute, but help, possibly hide".

Schedule:

- a. Council council; private business men; Jewish organizations; WRB
- b. Mixed Commission of the International Red Cross (H. de Schwarzenberg)
- c. Latin American Consulate (Buenos Aires; Paraguay etc.) Mr. Madison -- International Red Cross -- Switzerland -- Wancio --
- d. Mr. Dulles -- Mr. Moyer -- BBC -- Moscow -- RAY and KAT ORAP in Paris

II. "To take all measures in within its power to rescue the victims of enemy oppression who are in imminent danger of death"

- a. Legality Palestine Certificates (good offices of M.E. with the Roumanian and Bulgarian Ministers)

a. (cont.) Precedents: Roumanian Jews - Turkey (Ira H. Akern)

Switzerland - Prominent non-Jewish elements - to pay
Germans (?)

Illegally

b. Tito - Switzerland - other countries

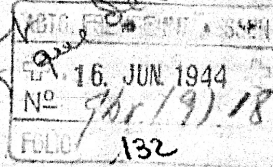
Chambers - Partisans - Mr. Dulles -

MSPP - Communist Party - Austrian Resistance
movement - etc.

LH.

11/159/44

*avons demandé
à M. Mayall
quelle forme
se faire les certificats*

*avant donner log. Bud
de demander à Londres*

96(9/18-1)

His Majesty's Legation present their compliments to the Foreign Interests Division and have the honour to inform them that reports continue to reach His Majesty's Government that Jews are being deported in large numbers from Hungary to Poland. According to the Jewish Agency's representative in Turkey, it is believed that there are in Hungary 225 children and about 400 veteran Zionists whose Turkish transit visas have been approved though not actually granted. It is said that there are in addition 2,000 Jews for whom visas have not yet been requested, but whose Palestinian immigration certificates have been issued.

*Jus en
ce de parler
les armes?*

2. His Majesty's Government enquire whether the Swiss authorities would be good enough to issue certificates to such persons to the effect that their admission into Palestine has been approved. The certificates should be of such a kind that the Jews can carry them about with them.

3. His Majesty's Ambassador at Angora has given complete lists of Hungarian Jews whose admission into Palestine has been approved to the Swiss Minister at Angora, who is despatching by courier on the 13th June one copy to Berne and one to the Swiss Legation, Budapest.

4. The children would not appear to be protected by the form of endorsement on their passports or travel documents already agreed upon, since passports issued in Hungary to Jewish emigrants are only valid for short periods, and a special certificate would in any case be required after the expiry of the passport.

5. His Majesty's Government therefore request the Swiss authorities to indicate on the certificates to be issued not merely an assurance of entry into Palestine, but also that in accordance with the Palestinian Citizenship Order, the holder would qualify for Palestinian citizenship after two years residence in that country.

6. His Majesty's Ambassador at Angora reports, on the authority of the Turkish Minister, Budapest, that Jewish applicants for travel facilities at the Turkish Legation there are watched by the Gestapo and subsequently disappear. The Jewish Agency suggest that the Swiss Legation at Budapest might collect the necessary documents from the Turkish Legation on behalf of the Jews thus shielding them from the danger of the Gestapo. Apparently a call at the Swiss Legation is not fraught with the same danger.

*vous
note
(46(C)
donner
(9/18-1)*

His Majesty's Legation would be most grateful to have the views of the Foreign Interests Division on the above suggestion.

BRITISH LEGATION,

DEPARTMENT
OF
STATE

OUTGOING
TELEGRAM

DIVISION OF
COMMUNICATIONS
AND RECORDS

November 3, 1944
Midnight

This telegram must be
paraphrased before being
communicated to anyone
other than a Government
agency.

AMEMBASSY

LONDON

9220

The cable below for Mann is WRB 19

CONTROL COPY

The following message under date of October 30 has been
received from Katzki:

QUOTE The Jewish Agency Istanbul is in receipt of a telegram
via Geneva dated October 25 from the Jewish Agency representative
Krausz in Budapest stating that exit permits for the first group of
2,000 Palestine certificate holders in Hungary will be secured.
Krausz states that the projected route of travel is through Switzer-
land and Portugal. He requests the aid of the WRB in obtaining the
necessary transit visas. We suggest that you verify Krausz's
report with McClelland in Switzerland. Information received in
Istanbul concerning the Jews in Hungary is meager and general, but
unconfirmed Turkish newspaper reports that evacuation of Hungary
may be in contemplation. Future developments may make advisable
renewed inquiry at this time regarding possibilities for emigration
from Hungary.

According to Jewish Agency the 2,000 certificate holders are
still in Budapest and they are in possession of passports. UNQUOTE

The substance of the message has been cabled to Harrison and
McClelland with the following instruction:

QUOTE Please verify above information and, if correct, please
take

-2- #9220 November 3, Midnight, to London

take all necessary steps to ensure speedy Swiss action to enable the certificate holders from Hungary to reach Switzerland without delay. You may assure Swiss authorities that this Government will use its best efforts to secure the unimpeded progress of the certificate holders to Palestine. UNQUOTE

Please represent to British authorities the Board's view that this unexpected chance to rescue some of the doomed Jews in Budapest, if verified, confronts Great Britain and United States with an opportunity that may not be allowed to end in failure by reason of any hesitation or delay on the part of either of our two governments. This Government is determined to spare no effort in interceding with Swiss, French, Spanish, and Portuguese officials in the interest of securing speedy transportation of the certificate holders in accordance with the suggested routing and is prepared to recommend to the Allied military and shipping authorities to make possible their speedy transportation by rail and by boat.

It is earnestly hoped that British authorities will view the situation in an identical light and will take similar steps to make possible the early departure of the certificate holders for Palestine.

Please advise Department and Board of British reaction.

WRB:MMV:KO
11/2/44

BC

WE

STETSON
(ACTING)
(CIN)
NE

SE

Szegedtől Jeruzsálemig. A Löw könyvtár története.

Szeged, 2022. 268 oldal.

Ahogy azt Glässer Norbert az „Egy könyvtár dokumentumainak margójára” című előszavában megfogalmazta: *„Egy olyan könyvet tarthatunk a kezünkben, amely egy fizikai valójában mára már nem létező könyvtárról szól...”* Mind a tulajdonosa, Löw Immánuel (1854–1944), a neves tudós és szegedi főrabbi – aki valójában tovább gyarapította az édesapja, Löw Lipót (1811–1875), ugyancsak szegedi főrabbi, hagyatékát –, mind pedig a könyvtár maga a Holokauszt áldozata lett.

„A Löw rabbik személye és [a] modern kori magyar történelemben játszott szerepe – írja Glässer – talán önmagában is megokolhatná a könyvtárunk emlékeivel, a róla szóló másodlagos forrásokkal való foglalkozást, de társadalmi közegük, kulturális közvetítő szerepük és a nyelvi magyarosodás útjai is nyomon követhetőek volnának a bibliotéka által.” (7).

Ábrahám Vera a bevezetőjében ismerteti a célját, vagyis a Löw „bibliotéka történetének lehetőség szerinti rekonstrukcióját” (12). A felbecsülhetetlen értékű könyvtárat, amelyet Löw Immánuel, 1940-ben, a Szegedi Zsidó hitközségnek adományozott, apa és fia gyűjtötte össze.

„Elhelyezését illetően nem jutott számára állandó helyszín. 1944-ig Szegeden a Löw házban állt, ezután a Somogyi Könyvtárban majd a zsidó hitközségben őrizték. Később (1948-tól) Budapesten, végül Jeruzsálemben a Nemzeti Könyvtárban (1957-től) kapott helyet.” (13).

A továbbiakban Ábrahám Vera vázolja a gyűjtemény kezdetét, tematikáját, nyilvántartását, a beszerzéseket és a kötetszámokat. Részleteiben – a korabeli dokumentumokon keresztül – követhetjük végig az 1940. évi ajándékozást követő sorsváltozásokat, a „Löw Immánuel Rabbisági Könyvtár” helyzetét 1944 után, a gettóbeli könyvek visszajuttatását a szegedi hitközség tulajdonába, az Izraelbe küldés előzményeit, majd magát az Izraelbe küldést, ahol jelenleg is található. Sajnos nem különgyűjteményként, hanem a nemzeti könyvtár állományába integráltan. *„Ezzel az egykori Löw Immánuel Rabbisági Könyvtár végérvényesen megszűnt önálló gyűjteményként létezni.” (263).*

Munkácsi Noémi munkájának köszönhetően a Löw könyvtárról, 1950-ben, készült egy jegyzék, amelynek alapján Bányaí Viktória feltérképezte a könyvtár héber anyagát (45–51). A kötet közli a Magyar Országos Levéltárban fellelhető héber nyelvű jegyzéket, faksimile formában (52–92), majd röviden ismerteti a jegyzék latin betűs részét (93–94), amelyet eredeti formájában is közre ad (95–135). Ezt követi a betűrend (136–174), illetve a leltári szám szerinti lajstrom (175–218). A kötetet a Löw Immánuel könyvtár számozott (219–239) és számozatlan (240–258) füzetek lajstroma, illetve a lexikonok (259), a fóliók (260) és az emlékfüzetek (261) jegyzéke zárja.

A Bányaí Viktória együttműködésével Ábrahám Vera által összeállított kötet egy több, mint 100 éves rendkívüli könyvtár viharos történetén keresztül betekintést nyújt abba, hogy a Vészkorszak nem csupán emberek, hanem anyagi és kulturális javak megsemmisülését is jelentette. Glässer Norbert nagyon találóan fogalmaz, amikor azt állítja, hogy ez a kötet:

„...egy kései jóvátételnek is tekinthető az örökül hagyó Löw Immánuel irányába, akinek végakaratát – a könyvtár Szegeden tartását és hitéleti célokat szolgáló használatát – a vészorszak utáni újraépítkezésben a zsidó hitközség maradéktalanul nem tudta teljesíteni.

Mindenesetre egy érdekes és hasznos tudománytörténeti és kultúrtörténeti munkát vehetünk kézbe, amely forrásközlései által a Löwök korát és a magyarországi neológ zsidóság útját segít mindjobban megérteni.” (7).

Jakab Attila

EGY POZSONYI ORTHODOX IZRAELITA APA INTELMEI ÉS TANÁCSAI

Fleischmann Izrael: Egy fény a szorongatásban.

Szerkesztette: Villányi Benjámin.

Villányi Kiadó, Budapest, 2023. 434 oldal.

Fleischmann Izrael (1920–2008) az életét írja le, és annál sokkal többet: egy látásmódot, egy értékrendet, egy megélt hagyományt, és azon túl azt a világot, ahol az Örökkévaló nem csak hivatkozási alap, a micvák az élet kerete, hanem aktív szereplő is, a világ fenntartója, formálója, ahol minden benne nyeri el végső értelmét. Ha a szerzőt kellene jellemezni, a rabbi ősök, a polgárosult orthodox otthon, a huszti háttér, a pozsonyi orthodoxként a hászid rebbék felé való nyitás említhető címszavakban. A kirajzolódó orthodox családi minták, a közösségi polgárosult háttér, a családi háborús kitüntetések felemlegetése mind egy Magyarországon kevésbé ismert világot sejtet.

A könyv a holokausztról szól és annak utóhatásairól, de nem holokausztkötet. Annál sokkal több. A vészkorszak orthodox megélése nem ismeretlen olvasmány. Bacsikai Sándor *Első nap* című könyve,¹ szerkesztett interjúrészletek révén, 20 évvel ezelőtt ezt tárta elénk. A Villányi Benjámin által gondozott Fleischmann önéletírás viszont egy személytől származó, genealógiai láncba illeszkedő elbeszélés, amely a dolgok lényegét akarja átadni a leszármazottaknak, 1977-ben.

„Élet útjai, ezek a sorok az én életútjaim, amelyeket nagy részben leírtam nektek itt talán rációfóva azon mondásra, hogy az ember saját életének kovácsa. Éppen a gondviselő Jó Teremtő az, aki minden teremtményéről gondoskodik, irányítja, rendezgeti, védelmezi minden teremtményének életútjait.”

– írta a családját ért veszteségek és saját lágerélményeinek tanulságaként.

Meglátása a vallásosság erősítésére, a polgári vagyongyűjtés és sikerek helyett a vallási közösségbe és a vallásos életmódhoz való visszatérésre összpontosít. Sorai nehezen érthetőek meg, ha nem a két világháború közötti hitbuzgalom, az orthodox zsidó reneszánsz, a Mahziké Hádosz lenyomatát látjuk benne. Ennek egyik fóruma az orthodox sajtó volt, ami az elvándorló közösségekben ismert hivatkozási alapot jelentett a vallási kiadványok, rabbinikus munkák mellett. Az „emigrációban” fennmaradt, 1944 előtti világ törekvései, közbeszéde, nemzedéki emlékezete köszön vissza, amely azonban nem függetleníthető a veszteségtől, a változástól és az újrakezdés tapasztalataitól.

A vallási hagyomány és a polgárosuló vidéki városi orthodox zsidó életvilág ötvözetként jelenik meg a szerző atyai intő soraiban. Seress Rezső dalát, a „Szeressük egymást, gyerekek...” néhány sorát, az anyák altató énekeként köti össze a hitbuzgalmi publicisztikából is ismert vallási és erkölcsi üzenetekkel. Magyar nyelve és szóhasználata a 20. század első felének városi, polgárosuló orthodoxiájának nyelvezete. Mint ilyen, rendkívül érdekes, és képet ad a gyakran magyarosodni nem akarással vádolt, ennek ürügyén támadott orthodox zsidóság integráltsá-

¹ Budapest 2004.

gáról a magyarországi társadalomba 1944 előtt.

Kiddus Hásém – hilul Hásém (a név megszentelése – a név megszenségtelenítése) az a koordináta-rendszer, amiben a zsidóságot ért támadásokat, a népirtást és a halált szemléli. Aki meghalt az Örökkévaló nevének megszentelői, mártírok, a zsidó mártírium időbeli sorának folytatói. Írása így martirológia is, a középkori *Memorbuchok* hagyománya köszön benne vissza, bár azoknál sokkal bőbeszédűbb.

„Itt van előtetek még egy szomorú, szívig ható lágertörténet a kidüs háSémről, amely a peszách szent ünnepe és a felszabadulás előtt történt, ugyancsak Rabbi Spirával.”

– hozott példákat családjá számára.

Az Örökkévaló akarata bár nem fürkészhető ki, mégis ezeknek a történeteknek aktív szereplője.

„A Jó Teremtő és nagy őseinek érdeme védte őt, úgy, hogy a nagy gyilkos kaszája mindig egy centiméterrel előtte vagy mögötte suhintott el. Ilyen nagy csodával menekült meg a rabbi és vele 2800 ártatlanul halálraítélt testvérünk.”

Másutt a cádik imája hiányzott a nációban megtestesülő sátáni erők ellenében.

„A harminc évvel előtti rettenetes világban, amikor az emberi gonoszságtól rengett és ingott a föld, amikor felsorakozva, kihúzott kardokkal és gyilkos szerszámokkal pusztították Izrael gyermekeit átkozott ellenségeink, hiányzott Rabbi Lévi Jichok, a berdicsevi cádik közbenjárása, hogy szent imájával kiszakítsa vagy megváltsa a sátán irgalmatlan kezeiből népünket.”

A csodák vele is megtörténtek. Az Örökkévaló nem egy visszavonult Isten a Hurbán megtagasztalása során.

„Amikor egy fiatal részeg SS revolvere csövét halántékomra helyezte, miután barátjával együtt sikerült kezeimet hátrakötniük, és kétszer egymás után elsütötte. Én csak sírhattam tiltakozásul a krisme-t mondván, elkészülve a legrosszabbra. Kétszer éreztem a hideg cső ütését, harmadszor felemelte a levegőbe káromkodva – Miért nem dördült el ez a puska a zsidó fején? – majd újra meghúzta a ravaszt. Egy nagy durranás, rám nézett, úgy látszik mindkettőjüket meghatotta a csoda. Kikötötték kezem és azt mondták: – So jetzt bleibst du am Leben!”

És a csoda folytán megmaradt az életre. A mártíriumokat Fleischmann Izrael értelmezi is:

„A béke, mi egymás között és béke a népek között. Ezt kívánják tőlünk parancsolóan az auschwitz-i és egyéb haláltáborokban elpusztított ártatlan ezrek kiontott vére.”

– írta családjának.

A kötet alapgondolata egy vallásos szemlélet: a lélek és az isteni kinyilatkoztatás, a Tóra fénye, nem pusztítható el a második világháború pusztításában.

A modernitás racionalizmusa, a haladás és fejlődés eszménye, a szekularizált okság világa és a vallástól elkülönített intézményrendszer kerül egy párhuzamos síkra, teljesen más értelmezésbe. Ez az értelmezés a korábbi nemzedékek világlátását viszi tovább megváltozott modern keretek között. Nem a pozsonyi főrabbi és tanítványai által „létrehozott”, „megkonstruált világ” ez, történészi kánonokat követve, hanem – a modernitásba átörökölt – orthodox zsidó világlátás, amelynek gyökerei a modernitás előtti hagyományból és a vallási életből erednek. A kötet ugyanakkor annak a világnak is magán viseli a nyomát, amelyben élt. Ez jól tükröződik az etnikus nemzetkonceptiókban és kollektívumokban történő gondolkodásában, ahogy a germánokról írt, vagy a jom kippuri háborút kötötte össze szentírási értelmező előképekkel.

Mindez egyúttal azt a kérdést is felveti, hogy forrásként miről is szól a szöveg: az 1944-es vagy az 1970-es évek valóságáról? A szöveg a létrehozatala pillanatának forrása. A holokausztról ír, de az értelmezési keretét a jom kippuri háború utáni világ adta meg; az emlékek, az intelmek ebben a kontextusban aktualizálódtak. Az viszont kétségtelen, hogy fontos mentalitástörténeti forrás a magyarországi orthodox zsidóság világáról.

Glässer Norbert – Zima András

A fiú, aki nem akart meghalni

Kolibri, Budapest, 2023. 208 oldal

fordította: Miks-Rédai Viktória

A holokausz 80. évfordulójára jelent meg Lantos Péter *The Boy Who Didn't Want to Die* című, 2023-ban, Nagy-Britanniában, különösen sikeres fogadtatásban részesült ifjúsági könyvének magyar fordítása. Különösen sikeresnek azért nevezem ezt az elismerést, mert a könyv elnyerte a United Kingdom Literacy Association gyermekirodalmi díját. Ezt pedig a leghitelesebb szakértői csoport, egy tanárokból álló zsűri ítélte a legjobb alkotásnak.

A mű azért is fontos számunkra, mert szerzője magyar származású, makói túlélő. Másrészt azért, mert igen kevés magyar vonatkozású visszaemlékezéssel találkozhatunk manapság, melyet a fenti korcsoportnak szánnak. A strasshofi deportálásról több, gyermekként megélt visszaemlékezés vált a magyar holokausztirodalom számon tartott elbeszélésévé. A legismeretebbek közülük Ember Mária dokumentumregénye, a *Hajtűkanyar*, valamint a szintén makói Bárdos Pál, *Az első évtized* című könyve. Lantos Péter visszaemlékezése annyiban hasonlít az előbbiekhöz, hogy ő is gyerekként élte át a borzalmakat. Öt éves volt, amikor szüleivel és több családtagjával Makóról a szegedi gyűjtőtáborba hurcolták. Onnan a pusztaszerencsének köszönhetően nem az auschwitzi halálvonatra szállították fel a szüleivel együtt, mint több más családtagját, hanem a túlélést jelentő ausztriai strasshofi munkatáborokba indulókra. Míg Ember Mária és Bárdos Pál a visszaemlékezéseit felnőtt olvasók számára írta, addig Lantos könyvének nemcsak az elbeszélője és nézőpontja, világlátása a gyermeké, hanem azok is gyermekek, akikhez a művével szólni akar, vagyis a célközönsége is. Mindez világosan látszik a mű letisztult, szentimentalizmustól, elvont eszmefuttatásoktól, naturalista borzalom-leírásoktól mentes elbeszélésmódjában, gyermekekhez szóló egyszerű, de nem szájbarágó, nem túl-moralizáló nyelvezetén, és stílusában, valamint a kötet didaktikus-ismeretterjesztő meg szerkesztésében.

Lantos Péter nemzetközileg elismert neuropatológus, aki Nagy-Britanniában kiemelkedő szakmai pályafutása után, nyugdíjba vonulásakor vált íróvá. Ekkor kezdte el megvalósítani egyik régi tervét: a gyermekként átélt elhurcolása és túlélése útvonalának újbóli bejárását, majd történetének, élményeinek megírását. „Nagy utazásait” (az 1944-est és a 60 évvel későbbi) először a 2006-ban, Angliában, megjelent *Parallel Lines*¹ című könyvében írta meg, felnőttek részére. Ezt követte a műfajváltás, mert minden bizonnyal fontosnak érezte, hogy átélte élményeivel a mai fiatal generációkat is meg tudja szólítani. 2023-ban így született meg az ifjúság számára írott könyve.

A könyv elején felelevenednek a boldog makói gyermekévek, a szerző dolgos középosztálybeli családja, jó módú nagyszülei, mindennapjaik, majd mindezt kezdik beárnyékolni a gyülekező felhők, a zsidókat érő megkülönböztetések, bátyja munkaszolgálatba vonulása. Ezt követi a makói gettóba költözés, a szegedi gyűjtőállomás, majd a bevagonírozás. Családjából

¹ Lantos Péter 2009: *Sínek és Sorsok*. Budapest.

itt többeket elveszít, akiket az Auschwitzba induló vonatokra szállítása miatt itt lát utoljára, ám szerencsájukra anyjával és apjával együtt marad, és a túlélést jelentő ausztriai strasshofi munkaelosztó állomásra érkeznek, ahonnan a közeli Bécsújhelyre kerülnek. Pár hónap viszonylag elviselhető körülmények és megpróbáltatások után a bergen-belseni koncentrációs táborba viszik a szüleivel. Itt már a haláltáborok borzalmai veszik körül: az éhezés, a betegségek, a kiszolgáltatottság és a reménytelenség. Édesapját is itt veszíti el, de csodával határos módon édesanyja az, aki mindvégig vigyáz rá, és fantasztikus életösztönével, józanságával, kitartásával megóvja mindkettőjüket a veszélyektől, a betegségektől és a balesetektől. A történet elbeszélése a tábor felszabadulásával nem ér véget. A könyv közel fele a felszabadulás utáni megpróbáltatásokat írja le: a hazautazás komoly kihívásait, majd hazaérkezésükkor a szembesülésüket a makói állapotokkal. Házukat kifosztották, de ami a legfájóbb, eltávozásuk óta a családjuk nagy részét, közöttük a bátyját is, elvesztették. Az elbeszélése lényegében a hazaérkezésükkel ér véget, amely az újrakezdés nehézségeiről, az első iskolai napjairól számol be, mintegy keretbe foglalva a „nagy utazást” Makóról Ausztriába, Németországba, majd vissza Makóra. Így válik „kerekké” a 1944-es történet. Ám a szerző egyfajta epilógusban kiszól fiatal olvasóihoz, a „Talán tudni szeretnétek... Mi történt ezután” című fejezetben, ahol fotók segítségével beszámol családjá és saját maga későbbi sorsáról. Itt megtudhatjuk, hogy Lantos Péter a szegedi orvostudományi egyetemen végzett orvosként, majd 1968-ban, kutatói ösztöndíjjal, Angliába került, ahol úgy döntött, nem tér vissza a hazájába. E tettének következményeként távollétében börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték hazájában, így többek között minden magyarországi ingóságát, beleértve a családi fényképeit is elkobozták tőle. Külön érdekesség, hogy milyen nehézséget jelentett számára felkutatni és megszerezni a néhány, könyvében publikált, családi fotót. A kötet végén, egy külön fejezetben, újra felsorolja, és röviden leírja utazásuk helyszíneit, fotókkal, majd térképekkel illusztrálva. Fiatal olvasóinak figyelmét akkor is szem előtt tartja, amikor „szójegyzék”-kel látja el könyvét, melyben egyszerű nyelven megmagyarázza a holokausztt irodalomban gyakran feltűnő, de a mai mindennapi életben kevésbé szokványos szavakat. Például latrina, tifusz, vérhas, krematórium, valamint a zsidósággal kapcsolatos kifejezéseket, mint például kóser, Dávid-csillag, Tóra.

Lantos Péter a könyvének megírásával fontosnak tartotta, hogy ne csak a felnőtt olvasókat érje el, hanem azokat is, akik manapság egyre kevesebbet tudnak és foglalkoznak az emberiség e legsötétebb korszakával. Mindezt úgy valósítja meg, hogy nyelvezetével, stílusával, ismeretterjesztő információkkal igyekszik az általa megfogalmazott gondolatait minél sikeresebben közvetíteni fiatal közösségéhez.

E könyv olvasását különösen azoknak a tanároknak ajánlom, akik szeretnék, ha diákjaik hiteles olvasmányélményeken keresztül értenék meg a magyarországi holokausztt történéseit és azok emberi tanulságait.

Goldmann Márta

PUSZTAVÁM 1944. TANÚ(SÁG) – VALLOMÁS – EMLÉKEZET.

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 373 oldal.

„...a pusztavámi tömeggyilkosságról nem létezik semmilyen dokumentum vagy másfajta bizonyíték, a nyomozás tanúvallomásokra hagyatkozott, s a jogi bizonyítás szintjén szó állt a szóval, tanú a tanúval szemben.” (263).

1944. október 16-án, a Fejér megyei Pusztavámon több, mint kétszáz munkaszolgálatost, jórészt az ún. jolsvai „orvosszázad” tagjait gyilkolták meg, valószínűleg SS-katonák. A magyar hadsereg VII. zászlóalja, a 107/320-as számú századból és az ún. „orvosszazadból” állt, közel 350 zsidó munkaszolgálatossal. (Korábbi állomáshelye után kapta a nevét Jolsváról a század.) A jórészt magyarországi németek lakta faluba 1944. szeptember végén, október elején kerültek a munkaszolgálatosok, magyar keretlegénységgel. A faluban Romániából menekült, bánáti svábok is meghúzták akkor magukat. 1944. október 15-én érkezett Pusztavámra 100–120 katonával egy légvédelmet kiszolgáló műszaki Wehrmacht alakulat. A Horthy-proklamáció – ugyanezen a napon – ugyan lelkesedést váltott ki a munkaszolgálatosokból, de a Szálasi-puccs és a német alakulat érkezése, valamint a faluban estére elrendelt német őrzőjárat sokakban félelmet keltett. Sokan ezért – főképp a 107/320-as számú század tagjai – elmenekültek ekkor Pusztavámról. Az „orvosszázad” nagy része, talán abban bízva, hogy együtt maradva nagyobb biztonságban vannak, a faluban maradtak. Másnap a munkaszolgálatosokat egy német egység (vagy a faluban lévő Wehrmacht, vagy egy időközben Pusztavámra érkezett SS-kommandó) kivette a magyar irányítás alól, amit a századot irányító magyar tisztek nem akadályoztak meg (vagy nem tudtak megakadályozni). A német katonák délelőtt dolgozni vitték a munkaszolgálatosokat. Ebédidőben visszavitték őket a faluba, majd a falu határába kísérték őket, ahol egy földmélyedésnél le kellett vetközniük és kisebb csoportonként az SS-katonák az összes jelenlévő zsidó munkaszolgálatost, több mint 210 embert, agyonlőtték. A kivégzés után az SS-ek alhagyták a falut.

Boros Anikó szerint a fentiek a pusztavámi tömeggyilkosság legvalószínűbb lefolyását írják le, a felkutatott tanúvallomások szerint. A bizonytalanságok azonban számosak: pontosan nem derül ki, hogy kik hajtották végre a kivégzést. A tanúságok említenek, ahogy fent is olvastuk, SS-eket, viszont egyes tanúvallomásokban olvashatunk általában „németekről”, de nyilasokról is. Nem tudható pontosan, hogy az SS-kommandó hogyan került 16-ára a faluba. Egyes tanúságok szerint egy falubeli Volksbund vezető hívta őket, mert félelmet keltettek benne a proklamációt kitörő örömmel fogadó munkaszolgálatosok. A falusiak szerepe is tisztázatlan. Egyes vallomások szerint a svábok ellenségesen viselkedtek a zsidókkal, többen azonban a menekülésben segítették őket. Ám lehet, hogy olyanok is voltak közöttük, akik a tömeggyilkosságnál is jelen voltak, nehezen meghatározható szerepben. A magyar keretlegénység szerepe sem ismert pontosan. De ahogyan Boros munkája elején kijelenti, célja nem az, hogy az „események pozitívista szellemében való” rekonstrukcióját adja (24). Kutatásának fókuszában azok a források – többnyire tanúvallomások – állnak, melyek a pusztavámi tömeggyilkosság kapcsán keletkeztek, s Magyarország mellett Németországban, Izraelben és az Egyesült Államokban találhatóak. Ezt a több mint kétszáz tanúvallomást vizsgálja, hogy a „háttérben meg-

húzódó, a traumatikus eseményt megelőző, azt végigkísérő és követő politikai, illetve szociokulturális folyamatokat” láttassa, hogy „*elemezze az egyén és közösség közötti dialektikus viszonyt*” (21). Ahogyan Boros Anikó is leírja, a tanúság ismeretelméleti recepciója – más orális forrásokhoz hasonlóan – vitatott. De kutatóként semmiképp nem kell lemondanunk ezekről a forrásokról, ha nem tisztán „tényforrásként”, hanem „ismerethordozóként” tekintjük ezeket, s ekként ezek esendőségét szem előtt tartjuk (78). Ebben a keretben a tanúságok nem csak, sőt ebben az esetben talán nem is elsősorban a megidézett esemény megismerésében fontosak, hanem azért, mert ezeken keresztül a közösségi emlékezet mechanizmusainak egzaktabb, adatokkal nehezen, vagy egyáltalán nem leírható formái ragadhatók meg. Ahogyan Gyáni Gábor írja az orális történeti interjú felhasználhatósága kapcsán:

„a történésznek ily módon kivételes lehetősége adódik rá, hogy ablakot nyisson az egyéni és a kollektív tudat folytonos alakulásának múltbeli folyamataira”.¹

Boros Anikó a tömeggyilkosság történéseinek feltárása során keletkezett tanúvallomásokat négy tanúcsoport alapján elemzi 1. A túlélő zsidó munkaszolgálatosok, 2. a pusztavámiak, 3. a Pusztavámról elűzött magyarországi németek (svábok) és 4. a Pusztavámon állomásozó katonák tanúságait vizsgálja egy, a tanúról, a tanúságról írt elméleti bevezető után. Kiemeli, hogy a tanúság egyrészt párbeszédes struktúra, melyben az interjú készítő (a tanú kihallgatójának) személye, státusza komolyan meghatározza, hogy a válaszadó milyen kérdésekre, és hogyan válaszol. Nem mindegy az sem, hogy a tanúság alanya milyen minőségében van jelen az interakcióban. Ebből a szempontból érdekes példaként említhetjük Termann Lászlót, aki a tömeggyilkosság idején a munkaszolgálatos századok parancsnoka volt, főhadnagyként. Vele kapcsolatban a „megismételt tanúság” jelensége is bemutatatható. Termann 1947-ben állítot-ták bíróság elé azzal a váddal, hogy parancs nélkül adta át a munkaszolgálatosokat a „németeknek”, és lebeszélte őket a menekülésről. Termann a vádra először levélben válaszolt, míg a második vallomása már kihallgatási jegyzőkönyvből ismerhető, tehát a levéllel szemben ez interakcióban keletkezett. Ebben a zsidók kényelmes körülmények közti (házaknál történt) elszállásolását nehezményező német tiszt indulatait hangsúlyozta, ezzel is azt erősítve, hogy az agresszív őrnaggyal szemben nem volt választása. Termann (nem csak ezért) felmentették a vádak alól. 1974-ben a frankfurti államügyészség folytatott nyomozást a tömeggyilkosságról. Ekkor Termann László már nem, mint vádlott, hanem mint tanú szerepelt; így fenyegetettsége elmúlt. Ennek tudja be a szerző, hogy az egykori főhadnagy pozitív önábrázolása, mint humanista, jóindulatú ember, már nem része az elbeszélésének, hiszen ezek artikulálása az új, „nem vádlotti” szerepében már nem lényegesek számára.

A háború utáni vizsgálatok során és az esemény utóéletében komoly jelenőséget kapott Pusztavám lakosságának német/sváb eredete. Az ország sváb lakosságának jelentős részét 1946 és 1948 között telepítették ki („űzték el”, a könyv és saját szóhasználatuk szerint) magyarországi szülőföldjükről, hozzávetőlegesen 166 800 főt (35). Pusztavám német lakosságának jó része is ebben a sorsban osztozott. Többségük a bajorországi Geretsriedben telepedett le. Boros Anikó a különböző időben felvett tanúvallomásokból jól láttatja, hogyan hatott a vallomásokra a változó politikai kontextus, hogyan érvényesült egyre erősebben a hazai politikai közbeszédben a németek elűzését legitimáló kollektív bűnösség elve.² Figyelemre méltó, hogy a tömeggyilkosság 1947-es magyarországi – Székesfehérváron megtartott – tárgyalásai után a település négy, az országból már elmenekült, sváb lakosát mondták ki bűnösnek, háborús bűnök elkövetése miatt, úgy, hogy a valódi elkövetők felderítésére a bíróság nem igazán tö-

1 Gyáni 2000: Emlékezés és oral history. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 144.

2 A szakirodalom rámutat, hogy egyes 1945 utáni politikai formációk középosztály- és svábellenes retorikájában gyakran a korábbi évek antiszemita toposzait használják cikkíróik. Zima 2019: Zsidó irányzatok megváltozott kollektív tudata a soa után a sajtó tükrében. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar zsidó identitásmentés. II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Budapest, 295–311; itt: 304.

rekedett. (Ám a négy elítéltet sem kérték ki a magyar hatóságok a nyugat-német államtól.) Ez persze nem zárja ki, hogy a falubeli németek közül ne lett volna olyan, aki valamilyen szerepet vállalt a tömeggyilkosságban, de Boros Anikó azt hangsúlyozza, hogy

„a cél nem a pusztavámi tömeggyilkosság elkövetőinek megtorlása volt, hanem azoknak a (társ) tetteseknek a megbüntetése, akik megfeleltek az aktuális politikai diskurzusnak” (138).

A könyv érdekfeszítő fejezete, amelyben a szerző a Bajorországba került egykori pusztavámi lakosok önreprezentációját tárgyalja („Áldozati narratívák: menekülés és elűzetés a zsidó munkaszolgálatosok lemészárlásával szemben”, 292–304). A „makulátlan múlt” (297) megteremtésének feltétele, hogy a múltat úgy konstruálják, hogy a problémás történeteknek ne legyen tere. Az 1978-ban, Geretsriedben, kiadott *Heimatbuch* kortanú beszámolóí közül az egyik éppen az eseményekben minden valószínűség szerint valóban érintett, egykori pusztavámi Volksbund vezető, Stammler Ferenc írása, aki az 1944. októberi napokat felidézve, 15-éről és 16-áról a következőket jegyzi le közössége és az utókor számára:

„Október 15-én dél körül a magyar rádió hírül adta, hogy Horthy Miklós kormányzót leváltották. (...) Nagy bizonytalanság keletkezett a faluban, mert néhány, velünk németekkel nem szimpatizáló polgár már fenyegetéseket fogalmazott meg. (...) Októbert 16-án, hétfőn, a helyzet megnyugodott, mivel már vasárnap este ismertté vált, hogy új németbarát kormány alakult Szálasi miniszterelnök vezetésével.” (294)

Stammler beszámolójából kimaradt, hogy aznap, mikor a „helyzet megnyugodott”, több mint 200 munkaszolgálatost lőttek agyon a falu utolsó házától pár száz méterre. Az emlékezet ilyetén alakítása után a (konstruált) múlt makulátlan maradt.

Könyve összegzés előtti utolsó fejezetében a szerző a pusztavámi tömeggyilkosság emlékezetével foglalkozik. Kiemeli, hogy nem alakultak ki olyan emlékezetközösségek, melyekben kommunikatív emlékezetként artikulálódtnának a pusztavámi események; erre csak nagyon kevés és erőtlen törekvés történt.³

Boros Anikó munkájának nagy előnye, ami végig érdekfeszítővé teszi azt, hogy úgy interpretál egy episztemológiailag vitatott recepciójú forráscsoportot, hogy élővé válnak a történetek, még akkor is, ha – vállaltan – nem a pozitivisták történelem-feldolgozás értelmében. Másrészt ezzel egyúttal a társadalmi emlékezet konstruálódásának, mechanizmusainak kiváló leírását is adja.

A könyv eredetileg német olvasók számára készült. Valószínűleg ennek tudható be a – számomra – kissé elnagyolt, nagyléptékű, pár oldalas bevezető a magyarországi németek és a zsidó lakosság történetéről, mely a magyar olvasóközönség számára talán felesleges, hiszen ilyen szűkre szabottan kevés plusz információt nyújt a feldolgozáshoz. Sokat segített volna viszont, ha bővebben mutatja be az események idején – szövege szerint is – a német lakosság körében aktív Volksbundot.⁴ Ez – megítélésem szerint – a fogadott céljához is közelebb vitt volna: bemutatni a „háttérben meghúzódó, a traumatikus eseményt megelőző, azt végigkísérő és követő politikai, illetve szociokulturális folyamatokat” (21). Hiszen az egyéni működést nagyban meghatározhatták a szervezet által közvetített értékek. Érzésem szerint, legalábbis összevetésben más munkákkal,⁵ kissé elnéző a magyarországi német népi szervezettel szemben (írja

3 Ehelyütt mindenképpen meg kell említenünk, hogy Frisch György, a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesületének képviselőjében társaival legalábbis kísérletet tett egyfajta múltfeltárára. <https://www.youtube.com/watch?v=O1jThZJ9dE> (utolsó letöltés: 2024. október 19).

4 Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek (Nép)Szövetsége).

5 dr. Csapody Tamásnak a cservenkai tömeggyilkosságról szóló munkájában, Tilkovszky Loránt munkái nyomán, összefüggésben a cservenkai eseményekkel ilyesféle mondatok olvashatók: „A Volksbundisták és a magyar nyilasok együttműködésének egyik legfontosabb része a zsidóellenes uszítás volt.” Csapody 2014. A cservenkai tömeggyilkosság. Budapest. 108. <https://mek.oszk.hu/16700/16793/16793.pdf> Utolsó letöltés: 2024.10.17.

ugyan, hogy a háború folyamán a Harmadik Birodalom „a *Volksbundban* is egyre nagyobb befolyásra tett szert”, 32). Talán azért, mert arról árnyaltabb kép áll a rendelkezésére a németországi szakirodalom feldolgozásán keresztül. Éppen ezért sajnálom, hogy „e probléma mélyebb elemzése” nem bírta el munkája kereteit, ahogyan ezt írja is a szerző (32).

Összességében azonban elmondható, hogy kiváló munkát tart kezében az olvasó, ami mellett, hogy nagyszerű elemző munka, egyben a közösségi emlékezést is elősegíti!

Beke Zsolt

MÍTOSZROMBOLÁS A ZSIDÓMENTÉS TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

Kende Tamás: Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehló Gábor emlékezetében

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 325 oldal.

A magyarországi holokauszt történetében és történetírásában egy zavaró paradoxon rejlik. Míg Magyarországon rendkívül rövid idő alatt (1944 május és 1945 január között) az ország zsidó lakosságának 60–70%-a pusztult el, ugyanakkor itt zajlottak a legismertebb embermentési akciók is. A magyarországi embermentés legjelesebb arcai a semleges államok és nemzetközi szervezetek diplomatái voltak. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az izraeli Jad Vasem Világ Igaza kitüntetéssel elismert diplomaták fele (21 diplomata közül 11) 1944 júliusa és 1945 januárja között Budapesten tevékenykedett és magyarországi zsidómentő akciókban vett részt.¹ A diplomaták mellett cionista csoportok, magánszemélyek, üzletemberek és politikusok is gyakran azt állítják, hogy ezeket vagy akár tíz-százezreket mentettek meg.² Felmerül azonban a kérdés: ha valóban ilyen grandiózus mentési akciók zajlottak Magyarországon, akkor hogyan volt lehetséges, hogy mégis ennyi embert deportáltak, hajtottak ki halálmenetekben az országból, vagy válogatott módszerekkel kivégeztek a fővárosban?

Kende Tamás, aki korábban a vérvádakról és a kelet-európai antiszemitizmus történetéről több kiváló publikációt közölt,³ legújabb könyvében e kérdéskör egy szeletének boncolgatására vállalkozik. Bár a magyarországi zsidómentések mitikus elemeit több kutató is megkérdőjelezte már,⁴ ezek a korábbi vizsgálódások elsősorban a cionista mentési akciókra összpontosítottak, míg a diplomaták és a keresztény politikai-gazdasági elit embermentési kísérletei mindeddig nem képezték alapos elemzés tárgyát. Kende a vizsgálata középpontjába a Sztehló Gábor által 1944 őszén kezdeményezett és vezetett, zsidónak minősülő, de megkeresztelt gyerekek számára létrehozott gyerekotthonokat állította. A Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság budapesti delegátusa, Friedrich Born segítségével kiépített otthonhálózat a magyar holokauszt egyik pozitív története, ahol az emberség és moralitás felülkerekedett az általános pusztítási szándékon.

Az államszocialista időszak első felében ez a történet feledésbe merült, majd miután Sztehló 1972-ben megkapta a Világ Igaza izraeli állami kitüntetést, fokozatosan közfigyelmet kapott. A rendszerváltást követően alapítványt hoztak létre emlékének ápolására; iskola, szobor, közter és intézmény viseli nevét, 2024-ben pedig tiszteletére emlékévet hirdettek. A Sztehló köré

1 Czingel Szilvia. A Világ Igaza diplomaták fele Budapesten dolgozott 1944–45-ben: tízezreket mentettek meg a biztos haláltól. *Dívány* 2021. május 5; „Righteous Among the Nations”: Righteous Diplomats. jewishvirtuallibrary.org, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/righteous-diplomats> (utolsó letöltés: 2024. október 18).

2 Elrugaszkodott számok keringenek arról, hogy az egyes diplomaták, cionista csoportok vagy egyének hány embert mentettek meg a holokauszt alatt. Nemrég jelent meg könyv magyarul arról, hogy két Aushwitzből megszökött rabnak – Ceslav Mordowicz és Arnošt Rosin – köszönhető, hogy a 200 ezer magyar zsidót nem deportálták Magyarországról: Bleakley 2024. A halucok mentőakciója kapcsán, több más mellett, a tizul (15 ezer ember) és a svájci védlevelek hamisítása (több ezer ember) életet sikerült megmenteni. Gur 2009: 14; Ronén 1998. 10; Wallenberg esetében igen nagy a szórás; sokszor 20 ezer és 100 ezer közötti számokat adnak meg. Linnea 1993; Marton 1982; Lester 1985. Legújabban egy izraeli történész tett meredek állítást, miszerint Krausz Miklós és Carl Lutz akciójának 40 ezer ember köszönheti az életét. Krausz Street Named After Savior of 40,000 Jews. *The Jewish Link* 2015. augusztus 27.

3 Kende 1995; Apor–Kende–Lőnčiková–Sándulescu 2019; Kende 2019.

4 Braham 2004; Novák 2007; Karsai 1999.

épült terebélyes kultusz miatt a Kende által felvetett kérdések kényes természetűek. Nem meglepő tehát, hogy a kötet nem aratott osztatlan sikert a kritikusok körében.⁵

A könyv fő állítása, hogy Sztéhlo Gábor embermentő tevékenysége mögött nem csupán altruista indokok húzódtak meg, hanem azok szorosan összefonódtak a pénzarisztokrácia státuszának és vagyonának a megőrzésére irányuló erőfeszítésekkel. Kende ezt az állítást többek között azzal a könnyen ellenőrizhető ténnyel szemlélteti, hogy míg 1944 tavaszán az érintett csoport tagjai zavartalanul éltek fényűző életüket, és közömbösnek mutatkoztak a vidéki zsidóság gettósítása, majd deportálásának hírére, addig az év végére már tömegesen kapcsolódtak be a zsidómentésbe. A buzgó részvételt elsősorban a nyilas bandáktól, de még inkább a szovjet csapatok bevonulásától való félelem ösztönözte. A Vöröskeresztes védettség, amivel a Sztéhlo gyermekotthonokat ellátták, egyben az ingatlan, ingó tartalma és a lakók védettségét, valamint biztonságát is szolgálták.

Bár a könyv címe Sztehlót helyezi középpontba, és a kritikusok többsége is a személye ellen irányuló méltatlan támadást kifogásolja, a kötetben Sztéhlo ábrázolása egyáltalán nem tűnik dehonesztálónak. Őszinte szándéka és érdemei elismerése mellett Sztéhlo inkább naiv közvetítőként jelenik meg, akit a vagyonmentés két értelmi szerzője, Friedrich Born és a Hagenmacher Ottó, valamint a hozzájuk később csatlakozott vagyonos elit eszközként használt fel a saját céljai érdekében. Olyan szempontból hihető a Friedrich Born kapcsán tett felvétel, hogy a svájci delegátus korábban sikeres üzletemberként csinált karriert Budapesten, az NKVB (Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság) Budapesti delegátusi pozíciójába pedig a klíringügyletekben szerzett ismeretei miatt kerülhetett. A háborús állapotokra tekintettel ilyen módon lehetett ellenséges országok között a semleges közvetítőkön keresztül pénzforgalmat lebonyolítani. Kende burkoltan bár, de azt sugallja, hogy Born egy Magyarországról nyugat Európa irányába lefolytatott vagyontranszfer kulcsfigurája volt. Azt feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a személyes indíttatástól függetlenül mind Sztéhlo, mind Born tevékenysége embe-
réletek ezreinek megmentéséhez járult hozzá – előbbi esetében több százas, utóbbinál több ezres nagyságrendben.

A források gerincét Sztéhlo és más visszaemlékezések alkotják, amelyekből a szerző sokszor csak közvetett utalásokból, az idő által átformált emlékekből, vagy éppen beszédes elhallgatásokból vonja le következtetéseit. Nem a leghálásabb forrásbázis ez annak a történetírónak, aki tényadatokat igyekszik kiolvasni ezekből az egodokumentumokból. Bár a forráshasználat miatt érvelése több ponton is ingatag lábakon áll, a visszaemlékezésekben kirajzolódó mintázat ismétlődése mégis meggyőző erővel bír. A levéltári források sem hiányoznak teljesen, és ezek még markánsabban alátámasztják a szerző álláspontját. Szemléletes példaként szolgál Ney Ákos háza, ahol 39, többségében keresztény rokonokból álló felnőtt gondozott mindössze 6 zsidó gyermeket. Ahogy Kende találóan megfogalmazza:

„A gyermekmenhelyen bujtatott zsidó gyerekeket védte az Úri utca 19. számú ház tulajdonosa és a ház többi keresztény lakója, ugyanakkor az ott átmenetileg lakó zsidó gyerekek legalább annyira védték a házat és annak keresztény lakóit is.”

A Ney ház kapcsán rendelkezésre álló adatokat a szerző összeveti a Vöröskereszt „A” szekciója által működtetett egyik gyermekotthon felnőtt-gyermekek arányával, és a különbség beszédes. Ám a szerző figyelmét elkerülte egy még konkrétabb bizonyíték az „A” szekció szervezési körülményeiben, amely megerősíti Born és a budapesti pénzarisztokrácia bizonyos csoportjai közötti háttéralku létezését. Komoly Ottó, a szekció vezetője, október és november folyamán végigjárta a belváros patinás palotáit és kúriáit, a tulajdonosaikkal (Hadik-Barkóczy, Schiffer,

5 Pethő Tibor: Sztéhlo Gábor csak ürügy egy társadalmi réteg fölötti kollektív és sablonos ítélkezéshez. *Magyar Hang* 2023. szeptember 18. (<https://hang.hu/konyveshaz/sztehlo-gabor-a-nagytiszteletu-butormento-157673>; utolsó letöltés: 2024. október 18); Ungváry 2023; Révész 2023.

Wimpfen, Darányi családok) lehetséges gyermekotthonok kialakításáról tárgyalva. Határidő-naplójában több alkalommal is arra panaszkodik, hogy „sok baj Born-protezsékkal”. Ilyen lehetett például, mikor Hadik-Barkóczy Endréné vonakodott a lakását gyermekotthonok számára átadni, csupán a kevesebb problémával járó irodahelyiség kialakítását tartotta elfogadhatónak.⁶ A gyerekotthonok szervezésében tevékenykedő cionista Perc Révész pedig később úgy emlékezett vissza, hogy „több keresztény magánszemély is önként felajánlotta nagyobb lakását, abban bízva, hogy a Vöröskereszt megfelelő védelmet nyújt majd az ingatlanjaiknak”. Meg is nevezte példának a Perczel Mór utcában lakó Lakatos Géza, korábbi miniszterelnök, feleségét.⁷

A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján megalapozottnak tűnik Kende alaptézise, miszerint 1944 őszén a diplomáciai védettség kettős célt szolgált: az üldözött zsidók mellett a pénzarisztokrácia személyi és vagyoni védelmét is biztosította. Azonban kérdéses, hogy mindez mennyire köthető közvetlenül Friedrich Born tevékenységéhez. A szintén nemesi Földváry-Boér család október 6. utca 5. szám alatti villalakása a Svéd Vöröskereszt védnöksége alá került, s ott zsidó asszonyokat és gyermekeket helyeztek el.⁸ Éppenséggel a kortárs cionisták sem nézték jó szemmel, hogy Weiss Arthur Vadász utcai üvegpalatája svájci diplomáciai státuszt kapott. Többen úgy gondolták, hogy ott igazából kivándorlási munka nem folyt, bizonyos személyek menedékét szolgáltatta, illetve a „követségi cégér alatt mentette át a [Weiss család] vagyont.”⁹ Mindez egy átfogóbb gyakorlatra utal, amely alapján a tudatos manipuláció mellett más alternatív vagy kiegészítő történelmi magyarázatok is felvethetők: a politikai-diplomáciai-gazdasági elit összefonódásának természetes következménye; az arisztokrata paloták megfelelő adottsággal rendelkeztek a gyermekotthonok kialakítására; a pénzarisztokrácia maradt az egyetlen társadalmi csoport, amely képesnek és hajlandónak mutatkozott egy ilyen vállalkozás anyagi terheinek részleges vagy teljes átvállalására. Kérdés, hogy ezekkel az adottságokkal és lehetőségekkel az illető osztály tagjai miért nem éltek 1944 ősze előtt. A jövőbeni kutatások hivatottak megválaszolni a kérdést, hogy Kende helyzetértékelése helytálló-e, miszerint ezek az emberek teljesen közömbösek voltak, sőt néhol antiszemita kárörömmel szemlélték az eseményeket, vagy más magyarázatok is szóba jöhetnek. Bár az egyik kritikus, Révész Sándor, érvelése teljesen helytálló, amikor rámutat, hogy a holokauszt és a háború időszakában az élet- és vagyonmentés természetes emberi reakció volt, amely számos esetben megfigyelhető, mégis felmerül egy súlyos morális dilemma: mennyiben tekinthető etikusnak, ha ez az ösztönös túlélési törekvés a társadalom legkiszolgáltatottabb csoportjainak tudatos felhasználásával, esetleg egyenesen a kárára valósul meg?

A szerzőnek sikerült bizonyos alapvetéseket felállítania, egyben mítoszokat lerombolnia a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság, különösen a Sztehlo gyermekmentő hálózat működéséről. Mindazonáltal állításai egy részének és súlyos sejtetéseinek teljes bizonyításához mindenképpen további kutatásokra lesz szükség. Mindenesetre egy kicsit közelebb vitt a paradoxon megértéséhez azáltal, hogy bizonyította: a zsidómentések lefolyását igenis az adott politikai kontextus határozta meg, miközben a mentésben résztvevőket vegyes motivációs erő hajtotta; nem lehet azt egyedül az egyéni önfeláldozás és heroikus megnyilvánulás számlájára írni. Nem véletlen tehát, hogy a számos mentőakció a valóságban szerényebb eredményeket tudott felmutatni, mint ahogy azt a köré épített legendás történetek sugallják.

6 Yad Vashem Archive. P.31 Komoly Ottó naplója, október 19. bejegyzés

7 Révész 2019: 280.

8 Farkaslaky-Ráday 1988: 218–220.

9 Lásd Bensalom 2003: 71; Grossman 2003: 106, 139. Hozzá kell tenni, hogy 1944 őszén a zsidó közvélemény és a halucok véleménye is megváltozott az Üvegház szerepéről, mivel nagyon sokan itt jutottak svájci igazi és hamis védlevélhez, illetve találtak menedéket a nyilas bandák üldözése elől.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Apor, Péter – Kende, Tamás – Lônčíková, Michala – Săndulescu, Valentin 2019: Post-World War II anti-Semitic pogroms in East and East Central Europe: collective violence and popular culture. *European Review of History / Revue européenne d'histoire* (26.) 913–927.

Bensalom, Rafi 2003: *Mert élni akartunk*. Budapest.

Bleakley, Fred 2024: *Az Auschwitz-jegyzőkönyv – versenyfutás az idővel – Két rab tanúvallomása életek ezreit mentette meg*. Budapest.

Braham, Randolph L. 2004: Mentőakciók Magyarországon: Mítoszok és a valóság. *Századok* (138.) 6. 1393–1415.

Farkaslaky Erzsébet – Ráday Mihály (szerk.) 1988: *Adalékok a Lipótváros történetéhez 2*. Budapest.

Grossman, Alexander 2003: *Első a lelkiismeret. Carl Lutz és az ő budapesti akcióinak történelmi képe*. Budapest.

Gur, David 2009: *Brothers for Resistance and Rescue: The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II*. Jerusalem.

Karsai, László 1999: Lőni vagy túlélni? *Beszélő Online* (4.) 7–8. 104–115. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/loni-vagy-tulelni> (utolsó letöltés: 2024. október 20).

Kende Tamás 1995: *Vérvád*. Budapest.

Kende, Tamás 2019: Anti-Semitism and inner fronts in the USSR during World War II. *European Review of History / Revue Européenne d'histoire* (26.) 6. 963–976.

Lester, Elenore 1985: Raoul Wallenberg: The Righteous Gentile from Sweden. In: Braham, R. – Vago, B. (eds.): *The Holocaust in Hungary Forty Years Later*. New York, 147–160.

Linnea, Sharon 1993: *Raoul Wallenberg: The Man Who Stopped Death*. Philadelphia.

Marton, Kati 1982: *Wallenberg*. New York.

Novák Attila 2007: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok* (141.) 1. 143–166.

Révész, Peretz 2019: *Standing Up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*. Jerusalem.

Révész Sándor 2023: Sztehlo Gábor leépítése. *Szombat* 2023. június 19. <https://www.szombat.org/tortenelem/sztehlo-gabor-leepitese> (utolsó letöltés: 2024. október 18).

Ronén, Ávihu 1998: *Harc az életért: Cionista (Somér) ellenállás Budapesten – 1944*. Budapest.

Ungváry Rudolf 2023: Mi vezérelte igazán Sztehlo Gábort? *Élet és Irodalom* 2023. szeptember 29. <https://www.es.hu/cikk/2023-09-29/ungvary-rudolf/mi-vezerelte-igazan-sztehlo-gabort.html> (utolsó letöltés: 2024. október 18).

Olosz Levente

Hétker, Zsidónegyed, gettó, bulinegyed?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.

Korall, Budapest. 2022. 413 oldal

Szívós Erika könyve igen ambiciózus kijelentéssel indul, hisz ugyan a cím ennek némiképp ellentmond, a szerző rögtön az első oldalon közli tervét az olvasóval, miszerint monográfiáját nem csupán helytörténeti műnek szánja, hanem „*nagyobb igényű várostörténeti szintézisnek*” is. Ennek megfelelően a szerzői szándék a városnegyedet a „*magyar történelem nagyobb léptékű folyamatában*” kívánja ábrázolni (9). Talán ezért is lesz ez a könyv egy igazán részletes, de mégis inkább a tágabb értelemben vett helytörténeti mű. Még ha mindössze egyetlen városrész sajátos történelmének és társadalmi arculatának bemutatását tűzi is célként maga elé a kötet, de emellett annyi másról szól még, hogy mindazoknak fontos, már-már kötelező olvasmány, akiket bármilyen szinten érdekel a magyar várostörténeti fejlődés.

Ezen felül a könyv rendkívüli érdeklődésre számíthat a holokauszt és a zsidóság története iránt érdeklődők körében is Nem véletlenül jelzi a szerző, már a kötet legelején, hogy Belső-Erzsébetváros volt az a terület, ahol „*Pest első zsidó népességtömörülése*” kialakult. Ettől a tényről nem teljesen függetlenül itt állott, cirka másfél hónapon át, 1944–1945 fordulóján, az úgynevezett „nagy gettó” (1944. november 29. – 1945. január 18.). A szerző külön fejezetet szentel a holokausztnak, mert az „*súlyponti jelentőségű volt a városnegyed története szempontjából: véget vetett egy korábbi korszaknak, és alapvető változásokat indított el a Belső-Erzsébetváros társadalmában*” (12).

A másik tényező, amely e könyv alapján az ún. „régizsidónegyed” zsidó jellegének elvesztéséhez vezetett, az a ki- és elvándorlás hosszabb folyamata, amely szoros összefüggésben állt a kommunizmus alatt szembetűnő általános leromlással a városrészben. Ugyanakkor a szerző vitatja is a „zsidónegyed” jelleg valaha volt érvényességét, mondván itt mindig is rengeteg keresztény- illetve nemzetiségi intézmény működött, melyek szintén jelentősen hozzájárultak a Belső-Erzsébetváros speciális karakteréhez a városrész fénykorában, tehát a kommunista diktatúra megszilárdulását megelőző évtizedekben. A kötet utolsó fejezte pedig az új felvirágzás időszakába ad bepillantást, amikor Belső-Erzsébetváros közterein már a vendéglátó és szórakoztató karakter dominál, mindamellett, hogy a zsidó karakter is visszatér, de immáron egy emlékezeti tér-igény formájában.

*

Az első fejezet egyfajta önvédelemből íródott. Erre utal, hogy a szerző bevallja: számtalan alkalommal kérdezték már tőle, mire jó egy ilyen relatív szűk fókuszú kutatás. De éppen az általa adott válasz, miszerint Belső-Erzsébetváros története „*alkalmas az országos, a fővárosi szintű és a lokális történelmi folyamatok érzékeltetésére*” is, éppen ez a már-már túlzónak tűnő magyarázat az, ami enyhe kétségeket ébreszt az olvasóban. Ez a kétség pedig röviden így lenne megfogalmazható: mennyire reprezentatív az, ami egy ilyen szűk területen történt, még ha egy oly sűrűn lakott, mozgalmas történelmű városrészről van is szó, mint a Belső-Erzsébetváros? Ha pedig reprezentatívnak nem minősíthető, akkor a vázolt folyamatokból az általánosabb érvényű megállapítások is nehezebben vonhatók le. Csakhogy, a kötet olvasásakor az olvasót a reprezentativitás helyett éppen az, a csak Belső-Erzsébetvárosra jellemző egyedi karakter kárpótolja, amit a szerző oly sikeresen vezet le a kezdetektől fogva.

Az első fejezet integráns részét képezi egy részletesnek mondható szakirodalmi áttekintés a chicagói iskola és a korai angol és amerikai városnegyed tanulmányokról. Szóba kerül itt Kelet-London, vagy azok az olasz bevándorlók, akik otthonról hozott dél-olasz falusi társadalmi hálójukat újraépítették Bostonban is, illetve megjelennek a budapesti Ferencváros dzsentrifikációja és a belső Józsefváros rendszerváltás utáni éveiről szóló tanulmányok. Ám a

szerző végül elhatárolja magát mindezekről, mondván, az ő vizsgálódásai szigorúan történelmi jellegűek maradnak, azaz az elemzés tárgyát képező művekkel ellentétben nem a jelenkori szemlélő, hanem a történelmi visszatekintés szemszögéből tárja majd elének a megfigyelései eredményét. Tehát röviden szólva, ezek még mindig az elhatárolódás oldalai.

Az ezután következő rövid történelmi áttekintés a terület legfontosabb mozzanataira koncentrál, így például az 1838. évi árvízre, ami után a Belső-Erzsébetváros újjáépítése már szigorúbban szabályozott viszonyok közt zajlott, továbbá 1870-től a Sugárút, a későbbi Andrássy út, kiépülésére, amely mentesítette a túlszűfoltta vált Király utcát, mint fő útvonalat, a mai Városliget felé (42–44). Találunk utalást az 1873-as, az addigi tágabb értelemben vett Terézvárostól való leválásra, majd a rá közel egy évtizedre (1882), az addig tulajdonképp névtelen területnek Ferenc József feleségéről történő elnevezésére (40). Csupa izgalmas várostörténeti adat, mint ahogyan az is, hogy az olyan utcanevek, mint Akácfa, Kis- és Nagydíófa vagy Nagymező mind a terület 18. századi, mezőgazdasági jellegű, amolyan kiskertes egykori jellegére való utalást hordoznak magukban. Ehhez képest igazán elképesztő az erzsébetvárosi lakóépületek számának sokasodásáról szóló statisztika, hiszen 1881 és 1901 között a bérházak száma itt 1295-ről 2297-re növekedett (46). Ezek az épületek pedig az új szabályozásnak és a keresletnek megfelelően kerültek kialakításra. Így a 85 (1872) illetve 80 (1886) százalékos telek-beépíthetőségi szabályt maximálisan kiaknázandó Erzsébetvárosban is szinte kizárólagosan a gangos bérházak terjedtek el. A felfelé terjeszkedés határát a kereslet, illetve az utcák szélessége határozta meg: a 10 méter szélességű utcákba csak háromemeletes, de a 15 méteres utcákba már akár négyemeletes házakat is építhetett a leleményes vállalkozó (46).

A zsidó-tudományok (*Jewish studies*) iránt érdeklődők népes tábora a zsidó közösség megtelepedésének részletes leírását is bizonyosan örömmel olvassa kezdve onnan, hogy a szóban forgó városrész a 18. század utolsó éveitől egyszerűen a Felső-külváros tágabb egészének volt kisebb szelete, s mint ilyen, nem is tartozott Pest városához. És épp ez az „oda-nem-tartozás” bizonyult döntő körülménynek: így telepedhettek itt meg a polgárjoggal nem rendelkezők, különféle háttérű és gyökerű bevándorlók (55–56). Sokáig zsidók egyáltalán nem szállhattak meg a városfalakon belül, amely korlátozáson, 1781-ben, II. József türelmi rendelete változtatott jelentősen. Onnantól fogva pedig, hogy megtelepedhettek, hamar gyarapodni kezdett a közösség létszáma. Az egyik első központ az ún. Orczy-ház és környéke lett, majd Belső-Erzsébetvárosban megjelentek az utóbb három részre szakadó izraelita vallás különféle intézményi központjai is. A neológia központja, a Dohány utcai zsinagóga (1859), a status quo ante közösség központja, a Rumbach utcai zsinagóga (1872), végül, némi késéssel, megnyílt az új ortodox központ is a Kazinczy utcában (1913).

Itt merül fel az az izgalmas kérdés, hogy miért koncentrált a pesti zsidóság a Belső-Erzsébetvárosban akkor is, amikor erre jogi megkötések, korlátozások már nem kényszerítették? Merthogy a budapesti zsidók hozzávetőleg 70%-a még 1870 tájt is itt, ezen a viszonylag kicsiny területen lakott. De vajon miért? A szerző indoka erre a rendkívül jelentős önkéntes szegregációra egyfelől egy már-már mentalitás-történelmi jelleggel feltételezhető közösségi biztonságérzet, amelyet a zsidó kulturális közeg adott, nyújthatott az ott lakóknak, oda más zsidó közösségekből újonnan érkezetteknek (64). Másfelől sokkal nyilvánvalóbb és gyakorlatibb indok az itt a 19. század folyamán kiépült vallási és közösségi intézmények közelsége. Egész egyszerűen itt voltak a legkönnyebben elérhetők az izraelita mindennapok kellékei, itt volt gyalog is járható kényelmes közelségben szombat a zsinagóga. Ezen utóbbi indok ellenére azonban elkerülhetetlenül megindult utóbb a zsidóságon belüli térbeli mobilitás, amennyiben a vagyonosabb zsidó családok utóbb elköltöztek innen, javarészt a Lipótvárosba, vagy más módosabb keresztény kerületek felé.

De mi maradjunk inkább a Belső-Erzsébetvárosban, illetve annak északi határán! Statisztikai adatok alapján mind Budapest, mind az ott megtelepedő zsidóság lélekszáma jelentős gyarapodásnak indult a kiegyezést követően, amely kiegyezés egyébként alapvető fontosságú volt Budapest valódi nemzeti fővárossá válásának folyamatában. Míg 1869-ben, tehát 4 évvel Budapest megalakulása előtt, ezen a területen mindössze 270.476 lakót számláltak, addig ugyanez a szám 1910-re 880.371-re növekedett. 1869-ben a zsidó lakók aránya 16%, de 1910-re már 22,9%, azaz minden ötödik fővárosi lakos zsidó volt. Ennél a százalékaránynál egyedül Varsó mutat magasabb számot: itt ugyancsak 1910-ben 39% volt a zsidó lakók aránya (70).

Csak hogy az 1900-as budapesti népszámlálás adatai szerint magában a Belső-Erzsébetvárosban a zsidók aránya kirívóan magas, akár 70%-ot meghaladó is lehetett. Ehhez hasonlóan zsidók által sűrűn lakott volt a VI. kerületnek a Király utca és a mai Andrássy út közé eső része is egészen a Terézvárosi templomig (72).

A szűk értelemben vett Belső-Erzsébetváros-várostörténetnél szélesebb, általánosabb folyamatok rövid bemutatása, de inkább megemlézése tehát a kiegyezéssel kezdődik, majd a továbbiakban (a 75. oldalon) az első világháborús galíciai menekülők ezreivel folytatódik, akik ugyan kevésbé a vizsgált városrészben, mint inkább a Külső-Józsefvárosban telepedtek meg, de általánosan és jelentősen hozzájárultak a magyarországi antiszemitizmus megerősödéséhez.

A térbeli mobilitás mellett vázlatosan szóba kerül a társadalmi mobilitás is, különös tekintettel a neológ zsidóság körében széles körű iskoláztatásba fektetésre, illetve más asszimilációs technikákra, például a névmagyarosításra vagy a vegyes házasságokra vonatkozóan. Ugyanakkor az is világosan kiderül, hogy magában a Belső-Erzsébetvárosban a hagyományokhoz ragaszkodó zsidóság dominált, akiknek java része kisiparosként, illetve kiskereskedőként kereste a kenyerét (80). Ezzel szemben a neológok – akiknek Dohány utcai zsinagógája ugyan még a „gettón belül” helyezkedett el, de annak a legszélén, és akik hajlamosak voltak a továbbköltözésre, elsősorban Lipótváros vagy a villanegyedek irányába – gyakran helyezkedtek el az értelmiségi szabadfoglalkozások valamelyikében (orvos, ügyvéd, mérnök stb.). 1881-ben például budapesti kereskedők 21,54%-a élt Erzsébetvárosban; főként szabók, cipészek és a ruhaipar más képviselői (82).

A szerző felvázolja a különböző vallási felekezetek térhasználatát is a Belső-Erzsébetvárosban, és nemcsak az épített környezetet illetően, hanem ideértve például a negyed híres vásárát is. Sikerének kulcsa, hogy nem kizárólag történeti-statisztikai forrásokat vesz igénybe, hanem ezeket megfelelően egészíti ki irodalmi művekkel is. Így például Krúdy Gyula leírása segít elképzelnünk a terézvárosi búcsú forgatagát a zsidónegyed határán, a Király utcai templom körüli területen (86). Ugyanakkor már csak azért sincs könnyű dolga ezen a téren a szerzőnek, mert, ahogy fogalmaz, az itt honos írók közül a nevesebbek között „*alig akad valaki, aki irodalmi témájául a Belső-Erzsébetvárost választotta volna; a pesti zsidónegyed határozottan nem vált pozitív értelemben irodalmi toposzá...*” (124). Akitől – paradox módon – mégis hosszabban idéz, az Tormay Cécile. Ő ugyan visszataszítónak találta a „budapesti ghejtó”-t és annak zsivajgó lakóit, akik szerint „nemrég még Galíciában éltek”, viszont részletesen leírta az elé táruló szűk utcákban sorjázó kicsiny boltok, a „Weiszok, Braunok, Schwarzok üzletei”-t és a városnegyed hangulatát (133).

Az egyik meglepő eredmény, melyet a szerző alapos kutatásának köszönhetünk, az a Klauzál tér házaiban a zsidó és keresztény lakók meglepő mértékű keveredésének feltárása. Az 1941-es népszámlálás adataira hivatkozva ugyanis úgy tűnik, hogy nemcsak a nyilvános tereken osztoztak zsidó magyarok és keresztény társaik, de igen gyakori volt az egy lakáson belüli keveredés, legalábbis a Klauzál téren álló házak lakásaiban (146–158). Itt többféle altípust találunk a felekezeti vegyes háztartásoknak: 1. zsidó családok és az általuk alkalmazott keresztény cseléd vagy nevelőnő együttélése, 2. zsidó főbérő együttélése keresztény albérővel, amely felállás, a szerző szerint, a felekezeti keveredés erőteljesebb fokára utal. Ezzel az állítással akár vitatkozhatnánk is, hiszen ismeretesek azon visszaemlékezések, ahol épp az előző alcsoport mutatja a magasabb keveredést, amennyiben a keresztény alkalmazottak nem egyszer vitték magukkal keresztény templomba zsidó alkalmazóik gyermekeit vasárnaponként stb. Mindenesetre kétségtelenül mindkét együttélési forma számottevő felekezeti toleranciát feltételez, ami 1941-ben egyáltalán nem magától értetődő. 3. A harmadik csoportba tartozik a keresztény főbérő és a zsidó albérő együttélése. 4. A felekezeti vegyes családok megkülönböztetett kategóriát képeznek, még akkor is, ha az ő számuk „nem volt túl nagy” (154.). Itt ugyanis a különös jelentőséget épp az ún. „harmadik zsidótörvény” adja, amely tilalmazta az intim együttélést zsidók és „jó keresztények” között, legalábbis elméletileg.

Ezzel el is érjük a második világháború és a holokauszt időszakát. Itt a már korábban hivatkozott 1941-es népszámlálási ívekre hagyatkozva tudhatjuk meg, hogy a zsidótörvényeknek köszönhetően a belső-erzsébetvárosiak közül sokan ekkorra már állásukat veszítették. Ezek a megélhetési veszteségek a lakásíveken is feltűntetésre kerültek „állástalan hivatalnok”, „mun-

kanélküli könyvelő” vagy „alkalmazásban nem álló cipész” bejegyzések formájában (169).

A kötet megemlékezik a „rendezetlen állampolgárságú zsidókról” is, akik közül sok ezer már 1941-ben deportálást szenvedett. Ezek az emberek ugyanis a Rumbach Sebestyén és a Kazinczy utcai zsinagógákban felállított gyűjtőtáborokban raboskodtak, mielőtt Kamenyec-Podolszkij környékére szállították és lemészárolták őket (170–171). A csillagos házakról szólva szembesülünk a zsidóknak kijelölt épületek magas arányával a területen, nem véletlenül: az összeköltöztetéskor a hatóságok tiszteletben kívánták tartani a már kialakult lakásviszonyokat, és általában ott jelöltek ki csillagos házat, ahol a zsidó lakók már eleve többségben voltak. Kirívó példája ennek a Klauzál tér, ahol minden második ház csillagos jelölést kapott (174). Az itt már évtizedek alatt meghonosult zsidó-keresztény együttélés nyomán azonban sok keresztény is itt maradt még 1944 őszéig, és nem egy közülük sikeresen segítette a zsidó szomszédok túlélését.

A legnehezebb dolga a szerzőnek talán a gettóidőszak rekonstrukciójával van. Itt ugyanis nemcsak szűkösek a rendelkezésre álló források, de néha még egymásnak is ellentmondanak. Ez a helyzet a leggyakrabban hivatkozott Lévai Jenő és Szekeres József korabeli szövegei esetében is fennáll, ahogy azt a szerző maga is felismeri a gettóba történő megérkezés pillanatainak taglalásakor (180). Ezért a gettó történetét illetően inkább át is tér az interjúelbeszélések elemzésére, azonban itt sem egyszerű a helyzet, hiszen a könyvbe beválogatott legtöbb hosszú idézet éppenséggel nem a gettólétről szól, hanem például arról, hogy honnan és hogyan hozta az egyik zsidó család azt az élelmiszerkészletet, ami azután kitartott a gettóban töltött napok jó részéig (184). Vagy hogyan és hol bujkáltak zsidó magyarok a gettó területén kívül. Ezekben a hosszabb „oral history” részletekben a gettóban töltött időszak megemlékezik ugyan egy-két félmondat erejéig, de az elbeszélések súlypontja másutt van. Talán nem véletlenül. Önmagában már az is felfoghatatlan, hogyan zsúfolhattak össze ezen a 0.3 km²-es területen 60–70.000 embert. Hasonlóképpen megfoghatatlan és nehezen megfogalmazható a túlélés élménye ilyen túlszűfolttságban, egy ostromlott város közepén, a második világháború végnapjaiban. Ráadásul ez a kaotikus periódus viszonylag rövid ideig tartott. Ezzel szemben a szabályalapú gettóadminisztráció felépítésének ismertetése már sikeresebb, de a szerző legfontosabb mondanivalója mégis a rövid életű gettó időszaknak a negyed népességére gyakorolt hosszú távú hatásában keresendő. A könyv rámutat ugyanis arra az ambivalenciára, hogy míg Budapesten, a régió többi nagyvárosához képest, igen magas volt a túlélő zsidóság aránya, addig magában a Belső-Erzsébetvárosban, a háború után, már sokkal kevésbé tapintható ki az 1944-ig töretlenül fennálló „zsidónegyed” jelleg. A gettó felszabadulása után a lakások jelentős hányada kiürült, teret biztosítva a más budapesti kerületekből érkező kibombázottaknak, illetve a vidékről (esetleg az ismét elvesztett trianoni elcsatolt területekről) a Fővárosba érkezőknek. A sajátos körülmények miatt *„ebben a városrészben sokkal nagyobb mértékű volt a társadalmi átalakulás, és sokkal jelentősebb a lakosság fluktuációja, mint Budapest más kerületeiben”*.

Ádám István Pál

Farkasokkal üvöltők.

Öntudat kontra szolgaszellem.

Corvina, Budapest, 2023. 207 oldal.

Fordította: N. Kiss Zsuzsa.

Az 1937-ben, Bordeaux-ban, született neuropszichiáter szerző a francia tudományos- és közélet ismert személyisége, holokauszt túlélő, aki a csodával határos módon menekült meg a haláltól (64). Az ő nevéhez fűződik a „reziliencia” – vagyis a szenvedésből való újjászületés – fogalmának népszerűsítése, amelyet a kötődés elméletével elhíresült brit pszichiáter és pszichológus, John Bowlby (1907–1990), munkáiból merített.¹

Az askenáz zsidó családból származó (apja ukrainai, anyja lengyelországi) Cyrulnik álláspontja szerint az ember életét meghatározó alapproblémák a gyermekkorban vetődnek fel. Hét éves volt, amikor 1944. január 10-én, az éjszaka kellős közepén, letartóztatták. Egy ápolónő mentette ki a Bordeaux-i zsinagógából, majd a felszabadulásig egy farmon élt elrejtőzve. Szüleit elvesztette, így a háború után az anyai nagynénje gondozásába került. Saját bevallása szerint ezeknek a gyermekkori történéseknek és traumáknak a hatására lett pszichiáter.

„Konkrét emlékeim a maguk kedvező konnotációjában (...) segítettek, hogy ne essek kétségbe, higgyek az emberi jószágban, és ne túlfűzőlő üldözői indulatokkal cseperedjem tovább. Elhitettem magammal, hogy a világ nem mindenestül kegyetlen, és mindig van miben reménykedni.” (65)

A francia szerző a magyarul most megjelent első könyvében a saját személyes történetére és a neuropszichiátria eredményeire támaszkodva kínál mélyreható elmélkedést azokról a folyamatokról, amelyeknek kimenetele kettős: egyrészt elvezethetnek a belső szabadsághoz és a független gondolkodáshoz, másrészt viszont behódoltathatnak egy gyilkos ideológiának. Ahogy azt a fülszöveg nagyon találóan megfogalmazza, a francia szerző arra keresi a választ:

„Hogyan lehetséges, hogy egyesek szomjazzák az üres frázisokat, és hajlandók elmenni egészen a deportálásig, a gyilkosságig, a népirtásig? Miért van, hogy eközben mások felszabadulnak, és a saját fejükkel kezdenek gondolkozni?”

Alapjában véve ez a kérdéssor tekinthető a könyv vezérfonalának, amelynek műfaja talán a „filozófiai elmélkedések” fogalmával ragadható meg. Jóllehet a fejezetek kapcsolódnak egymáshoz, ugyanakkor önállóan is olvashatóak. Akár többször is, mert a Cyrulnik által megfogalmazott gondolatok elsődleges célja, hogy gondolkodásra készítse az olvasót. Hiszen a szerző megértetni akar.

¹ Lásd Bowlby, John 1969, 1973, 1980: *Attachment and loss*. Vol. 1: *Attachment*. Vol. 2: *Separation, Anxiety and Anger*. Vol. 3: *Loss: Sadness and Depression*. New York; Uő. 2009: *A biztos bázis. A kötődés-elmélet klinikai alkalmazásai*. Budapest.

„Egy tény interpretációja a szemlélő személyiségétől függ – írja –, attól, hogy milyen érzelmi színezetet ad egy ténynek. Van, aki úgy gondolja, ha a túlélés kulcsa az alkalmazkodás, akkor a mostoha körülmények ellen kell küzdeni a kevésbé rátermetteket megsegítendő. Akik ellenben a létezést a hatalom fokmérőjének vélik, csodálják azt, aki uralkodik, és helyeslik a gyengébbek elnyomását. Nem érdekli őket a kisember, nem kíváncsiak a világra, szenvedéseivel nem foglalkoznak. Nem fejlődik ki bennük az empátia, innen a büntudat meghökkentő hiánya náluk, ha törvény diktálja az értéktelen életek felszámolását. A társadalom üszkösödéseitől, a gyengéktől, a betegetektől, az örültektől, a rendbontóktól megszabadulni számukra higiéniai követelmény.” (34–35)

Cyruľnik felhívja a figyelmet arra, hogy a dogma akkor diadalmaskodik, amikor már nincs igény a megkérdőjelezésre; az egyén elfogadja, hogy másvalaki szemével lássa a világot (48)! Ez mintegy törvényszerűen vonja maga után a valamiféle csoporthoz/közösséghez tartozás igényét, hiszen a közösségérzet felfokozza az emóciókat. *„A tömegeszme jótéteménye, hogy összhang érzetét kelti a csoporttal, amely hirtelenjében a megértés illúziójával tölt el.” (60)* Ebből következik, hogy *„a gondolkodás munkájával felhagyni annyi, mint megkímélni magunkat az erőfeszítéstől” (61)*, viszont ez tovább erősíti a csoportszellemet, és növeli a megmámorosodást. Szerinte *„az odatartozás igénye”* teszi az embereket *„a szolgaságba taszító zsarnokok cinkosává” (65).*

„A megrögzöttek extázisának forrása az együttlét, amikor is mindenki felerősíti a szomszédja emócióját, ami egy láthatatlan entitással való hirtelen találkozásból fakadhat, mélyen magunkban. Együtt kell imádkozni, énekelni, ujjongani, felháborodni és imádni a magát kinyilatkoztatni méltóztatót, Az ilyen szeretet ugyanúgy fogja össze a csoportot, ahogyan a fennkölt gyűlöletben egyesülnek azok, akik egy bűnbaknak tulajdonítják a Rosszat. A megrögzöttek szeretik a tiszta látomások lázát, amit az Egyívású szeretete és a Más gyűlölete fűt.” (63)

„Ha együtt üvöltünk a farkasokkal, végül farkasnak is érezzük magunkat. A csoporthoz tartozás akkora védettség, akkora eufória, hogy engedünk a mámorának. Amikor együtt ordítunk, még az erőszak is az erő jóleső érzetével tölt el. Nem az állítás tartalma villanyoz fel, hanem az együttlét ténye, a gyűlöletének.” (81)

Cyruľnik meglátása szerint vannak mechanizmusok, törvényszerűségek, állandó elemek, mint például a hovatartozás igény, vagy a függőségre való hajlam. Aki viszont *„őrzi belső szabadságát, a saját fejével gondolkodik, nem szolidáris a jelszavak nyújtotta érzelmi jótéteménnyel” (66).*

A totalitarizmus éppen ezért igyekszik kikapcsolni a gondolkodást, mert a racionálisan élő embert nem az érzelmei és az ösztönei irányítják. Ugyanakkor szükséges a használt nyelvezet (köznyelv), az oktatás és a művészet „megszállása” is ahhoz, hogy uralkodni lehessen a tömeg(ek)en. Csakis annak jelent megkönnyebbülést a „helyette gondolkodónak” való alávetettség, *„aki képtelen önállóan ítélni és dönteni” (89)*, aki a realitás összetettsége helyett a leegyszerűsítést preferálja, mert képtelen az árnyalt gondolkodásra. Ez vezet el a hitszerű, megdönthetetlen, abszolút igazságot hordozó meggyőződés kialakítására, amelynek következményeképpen mindenki ellenség, aki ezt meg akarja ingatni, vagy megpróbál kételyt támasztani. Nagyon erőteljessé válik a tényekkel szembeni ellenállás, azoknak a zsigeri elutasítása. Cyruľnik szerint

„azok, akiknél biztos kötődés alakul ki, békésebbek, időt fordítanak arra, hogy eljátszódzanak gondolatokkal, mérlegeljük őket pro és kontra, mielőtt ítélnének és döntenének. A bizonytalanoknak kinyilatkoztatás kell a jó közérzethez, ezért kapnak az előítéleteken, a készen kapott, világos, árnyalatlan eszméken, így merik csak vállalni a létezést” (100).

A francia szerző az egyén és a társadalom összefüggéseit, kölcsönhatásait is vizsgálja. Álláspontja szerint, amikor egy társadalomban nagyon komoly kollektív erkölcsi és mentális problémák ütnek fel a fejüket, akkor érdemes kiemelt figyelmet fordítani az egyénekre. A személy, „ha elveszti belső szabadságát, egy felsőbb szándékot végrehajtó eszközzé silányul” (113). Az önálló gondolkodás és a belső szabadság ugyanis összefügg egymással. „Nehéz önállóan gondolkodni – írja –, ha igényeljük mások befolyását ahhoz, hogy önmagunk legyünk” (122).

„Ha valaki azt hiszi, mindent ért, és igazságát ráerőszakolná másokra, mindig fog találni néhány sérült lelket, akik engednek a magabiztos, ellentmondást nem tűrő kényúr befolyásának: ő pedig megváltásuk ürügyén szolgásgába veti azokat, akik hisznek benne.” (124).

Ezek a „sérült lelkek” leginkább a saját félelmeikre és reményeikre fogékonyak. Cyrulnik szerint,

„Ha valakiben nem fejlődött ki az önbizalom a felnövekedése során, vagy megfosztotta tőle egy próbatétel, az ő számára a konformizmus protézisül szolgál. A többiekre bízta magát, hozzájuk igazodik, hogy megerősítsék, mellőzi a felülvizsgálatot, mert fél kétkedni, önállóan gondolkodni a csoporton kívül kerülve, másra sem vágyik, mint hinni, hogy megnyugodhasson.” (129).

A francia szerző egyértelmű kapcsolatot lát „a totalitárius gyönyör” és „a gyűlölet kéje” között. Szerinte „gyűlölni jó, felbátorít és növeli a győzelem esélyét” (140).

„A gyűlölet gyönyörűsége elkeserítő szenvedély, vérengző öröm, a gyűlölködő számára a terrorizálásnak már a pusztá szándéka is testi kék.” (141)

Cyrulnik könyve nem könnyű olvasmány, mert folyamatosan gondolkodásra serkent. Csupán meg-megállva lehet olvasni. De alapjában véve ez is a cél! Mert

„Kétkednünk kell ahhoz, hogy kutassunk. A bizonyosság gátat vet a gondolkodásnak, rutinná teszi az elbeszélést. (...) Hogy élhessük az életünket, kell néhány meggyőződés, de az is, hogy ezek alakíthatók legyenek, hogy készek legyünk változtatni, ha a közeg módosul. Ilyenkor a felfedezés és a rácsodálkozás örömeit éljük át, olyannak látjuk a világot, amilyennek nem gondoltuk volna. (...) A kétkedés serkenti az újítást, az árnyalás nem intellektuális lagymatagság, hanem a szellem rugalmassága, nyitás egy más lehetőségre, egy másik szellemi univerzum felkutatása.” (151)

Jakab Attila

